వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్య

ప్రథమోఽధ్యాయః

నారాయణః పరోఽవ్యక్తాదణ్డమవ్యక్తసమ్భవమ్ ।

అణ్డస్యాన్తస్త్విమే లోకాః సప్తద్వీపా చ మేదినీ ॥

స భగవాన్ సృష్ట్వేదం జగత్ , తస్య చ స్థితిం చికీర్షుః, మరీచ్యాదీనగ్రే సృష్ట్వా ప్రజాపతీన్ , ప్రవృత్తిలక్షణం ధర్మం గ్రాహయామాస వేదోక్తమ్ । తతోఽన్యాంశ్చ సనకసనన్దనాదీనుత్పాద్య, నివృత్తిలక్షణం ధర్మం జ్ఞానవైరాగ్యలక్షణం గ్రాహయామాస । ద్వివిధో హి వేదోక్తో ధర్మః, ప్రవృత్తిలక్షణో నివృత్తిలక్షణశ్చ, జగతః స్థితికారణమ్ । ప్రాణినాం సాక్షాదభ్యుదయనిఃశ్రేయసహేతుర్యః స ధర్మో బ్రాహ్మణాద్యైర్వర్ణిభిరాశ్రమిభిశ్చ శ్రేయోర్థిభిః అనుష్ఠీయమానో దీర్ఘేణ కాలేన । అనుష్ఠాతౄణాం కామోద్భవాత్ హీయమానవివేకవిజ్ఞానహేతుకేన అధర్మేణ అభిభూయమానే ధర్మే, ప్రవర్ధమానే చ అధర్మే, జగతః స్థితిం పరిపిపాలయిషుః స ఆదికర్తా నారాయణాఖ్యో విష్ణుః భౌమస్య బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణత్వస్య రక్షణార్థం దేవక్యాం వసుదేవాదంశేన కృష్ణః కిల సమ్బభూవ । బ్రాహ్మణత్వస్య హి రక్షణే రక్షితః స్యాద్వైదికో ధర్మః, తదధీనత్వాద్వర్ణాశ్రమభేదానామ్ ॥

స చ భగవాన్ జ్ఞానైశ్వర్యశక్తిబలవీర్యతేజోభిః సదా సమ్పన్నః త్రిగుణాత్మికాం స్వాం మాయాం మూలప్రకృతిం వశీకృత్య, అజోఽవ్యయో భూతానామీశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽపి సన్ , స్వమాయయా దేహవానివ జాత ఇవ చ లోకానుగ్రహం కుర్వన్ లక్ష్యతే । స్వప్రయోజనాభావేఽపి భూతానుజిఘృక్షయా వైదికం ధర్మద్వయమ్ అర్జునాయ శోకమోహమహోదధౌ నిమగ్నాయ ఉపదిదేశ, గుణాధికైర్హి గృహీతోఽనుష్ఠీయమానశ్చ ధర్మః ప్రచయం గమిష్యతీతి । తం ధర్మం భగవతా యథోపదిష్టం వేదవ్యాసః సర్వజ్ఞో భగవాన్ గీతాఖ్యైః సప్తభిః శ్లోకశతైరుపనిబబన్ధ ॥

తదిదం గీతాశాస్త్రం సమస్తవేదార్థసారసఙ్గ్రహభూతం దుర్విజ్ఞేయార్థమ్ , తదర్థావిష్కరణాయానేకైర్వివృతపదపదార్థవాక్యార్థన్యాయమపి అత్యన్తవిరుద్ధానేకార్థవత్త్వేన లౌకికైర్గృహ్యమాణముపలభ్య అహం వివేకతోఽర్థనిర్ధారణార్థం సఙ్క్షేపతో వివరణం కరిష్యామి ॥

తస్య అస్య గీతాశాస్త్రస్య సఙ్క్షేపతః ప్రయోజనం పరం నిఃశ్రేయసం సహేతుకస్య సంసారస్య అత్యన్తోపరమలక్షణమ్ । తచ్చ సర్వకర్మసంన్యాసపూర్వకాదాత్మజ్ఞాననిష్ఠారూపాత్ ధర్మాత్ భవతి । తథా ఇమమేవ గీతార్థం ధర్మముద్దిశ్య భగవతైవోక్తమ్ — 'స హి ధర్మః సుపర్యాప్తో బ్రహ్మణః పదవేదనే' (అశ్వ. ౧౬ । ౧౨) ఇతి అనుగీతాసు । తత్రైవ చోక్తమ్ — 'నైవ ధర్మీ న చాధర్మీ న చైవ హి శుభాశుభీ ।' (అశ్వ. ౧౯ । ౭) 'యః స్యాదేకాసనే లీనస్తూష్ణీం కిఞ్చిదచిన్తయన్' (అశ్వ. ౧౯ । ౧) ॥ ఇతి 'జ్ఞానం సంన్యాసలక్షణమ్' (అశ్వ. ౪౩ । ౨౬) ఇతి చ । ఇహాపి చ అన్తే ఉక్తమర్జునాయ — 'సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజ' (భ. గీ. ౧౮ । ౬౬) ఇతి । అభ్యుదయార్థోఽపి యః ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మో వర్ణాన్ఆశ్రమాంశ్చోద్దిశ్య విహితః, స దేవాదిస్థానప్రాప్తిహేతురపి సన్ , ఈశ్వరార్పణబుద్ధ్యా అనుష్ఠీయమానః సత్త్వశుద్ధయే భవతి ఫలాభిసన్ధివర్జితః । శుద్ధసత్త్వస్య చ జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాప్రాప్తిద్వారేణ జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వేన చ నిఃశ్రేయసహేతుత్వమపి ప్రతిపద్యతే । తథా చేమమర్థమభిసన్ధాయ వక్ష్యతి — 'బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి' (భ. గీ. ౫ । ౧౦) 'యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే' (భ. గీ. ౫ । ౧౧) ఇతి ॥

ఇమం ద్విప్రకారం ధర్మం నిఃశ్రేయసప్రయోజనమ్ , పరమార్థతత్త్వం చ వాసుదేవాఖ్యం పరం బ్రహ్మాభిధేయభూతం విశేషతః అభివ్యఞ్జయత్ విశిష్టప్రయోజనసమ్బన్ధాభిధేయవద్గీతాశాస్త్రమ్ । యతః తదర్థవిజ్ఞానే సమస్తపురుషార్థసిద్ధిః, అతః తద్వివరణే యత్నః క్రియతే మయా ॥

ధృతరాష్ట్ర ఉవాచ —

ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే సమవేతా యుయుత్సవః ।

మామకాః పాణ్డవాశ్చైవ కిమకుర్వత సఞ్జయ ॥ ౧ ॥

సఞ్జయ ఉవాచ —

దృష్ట్వా తు పాణ్డవానీకం వ్యూఢం దుర్యోధనస్తదా ।

ఆచార్యముపసఙ్గమ్య రాజా వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥

పశ్యైతాం పాణ్డుపుత్రాణామాచార్య మహతీం చమూమ్ ।

వ్యూఢాం ద్రుపదపుత్రేణ తవ శిష్యేణ ధీమతా ॥ ౩ ॥

అత్ర శూరా మహేష్వాసా భీమార్జునసమా యుధి ।

యుయుధానో విరాటశ్చ ద్రుపదశ్చ మహారథః ॥ ౪ ॥

ధృష్టకేతుశ్చేకితానః కాశీరాజశ్చ వీర్యవాన్ ।

పురుజిత్కున్తిభోజశ్చ శైబ్యశ్చ నరపుఙ్గవః ॥ ౫ ॥
యుధామన్యుశ్చ విక్రాన్త ఉత్తమౌజాశ్చ వీర్యవాన్ ।
సౌభద్రో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వ ఏవ మహారథాః ॥ ౬ ॥
అస్మాకం తు విశిష్టా యే తాన్నిబోధ ద్విజోత్తమ ।
నాయకా మమ సైన్యస్య సంజ్ఞార్థం తాన్బ్రవీమి తే ॥ ౭ ॥
భవాన్భీష్మశ్చ కర్ణశ్చ కృపశ్చ సమితిఞ్జయః ।
అశ్వత్థామా వికర్ణశ్చ సౌమదత్తిర్జయద్రథః ॥ ౮ ॥
అన్యే చ బహవః శూరా మదర్థే త్యక్తజీవితాః ।
నానాశస్త్రప్రహరణాః సర్వే యుద్ధవిశారదాః ॥ ౯ ॥
అపర్యాప్తం తదస్మాకం బలం భీష్మాభిరక్షితమ్ ।
పర్యాప్తం త్విదమేతేషాం బలం భీమాభిరక్షితమ్ ॥ ౧౦ ॥
అయనేషు చ సర్వేషు యథాభాగమవస్థితాః ।
భీష్మమేవాభిరక్షన్తు భవన్తః సర్వ ఏవ హి ॥ ౧౧ ॥
తస్య సఞ్జనయన్హర్షం కురువృద్ధః పితామహః ।
సింహనాదం వినద్యోచ్చైః శఙ్ఖం దధ్మౌ ప్రతాపవాన్ ॥ ౧౨ ॥
తతః శఙ్ఖాశ్చ భేర్యశ్చ పణవానకగోముఖాః ।
సహసైవాభ్యహన్యన్త స శబ్దస్తుములోఽభవత్ ॥ ౧౩ ॥
తతః శ్వేతైర్హయైర్యుక్తే మహతి స్యన్దనే స్థితౌ ।
మాధవః పాణ్డవశ్చైవ దివ్యౌ శఙ్ఖౌ ప్రదధ్మతుః ॥ ౧౪ ॥
పాఞ్చజన్యం హృషీకేశో దేవదత్తం ధనఞ్జయః ।
పౌణ్డ్రం దధ్మౌ మహాశఙ్ఖం భీమకర్మా వృకోదరః ॥ ౧౫ ॥
అనన్తవిజయం రాజా కున్తీపుత్రో యుధిష్ఠిరః ।
నకులః సహదేవశ్చ సుఘోషమణిపుష్పకౌ ॥ ౧౬ ॥
కాశ్యశ్చ పరమేష్వాసః శిఖణ్డీ చ మహారథః ।

ధృష్టద్యుమ్నో విరాటశ్చ సాత్యకిశ్చాపరాజితః ॥ ౧౭ ॥

ద్రుపదో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వశః పృథివీపతే ।

సౌభద్రశ్చ మహాబాహుః శఙ్ఖాన్దధ్ముః పృథక్పృథక్ ॥ ౧౮ ॥

స ఘోషో ధార్తరాష్ట్రాణాం హృదయాని వ్యదారయత్ ।

నభశ్చ పృథివీం చైవ తుములో వ్యనునాదయన్ ॥ ౧౯ ॥

అథ వ్యవస్థితాన్దృష్ట్వా ధార్తరాష్ట్రాన్కపిధ్వజః ।

ప్రవృత్తే శస్త్రసమ్పాతే ధనురుద్యమ్య పాణ్డవః ॥ ౨౦ ॥

హృషీకేశం తదా వాక్యమిదమాహ మహీపతే ।

అర్జున ఉవాచ —

సేనయోరుభయోర్మధ్యే రథం స్థాపయ మేఽచ్యుత ॥ ౨౧ ॥

యావదేతాన్నిరీక్షేఽహం యోద్ధుకామానవస్థితాన్ ।

కైర్మయా సహ యోద్ధవ్యమస్మిన్రణసముద్యమే ॥ ౨౨ ॥

యోత్స్యమానానవేక్షేఽహం య ఏతేఽత్ర సమాగతాః ।

ధార్తరాష్ట్రస్య దుర్బుద్ధేర్యుద్ధే ప్రియచికీర్షవః ॥ ౨౩ ॥

సఞ్జయ ఉవాచ —

ఏవముక్తో హృషీకేశో గుడాకేశేన భారత ।

సేనయోరుభయోర్మధ్యే స్థాపయిత్వా రథోత్తమమ్ ॥ ౨౪ ॥

భీష్మద్రోణప్రముఖతః సర్వేషాం చ మహీక్షితామ్ ।

ఉవాచ పార్థ పశ్యైతాన్సమవేతాన్కురూనితి ॥ ౨౫ ॥

తత్రాపశ్యత్స్థితాన్పార్థః పితౄనథ పితామహాన్ ।

ఆచార్యాన్మాతులాన్భ్రాతౄన్పుత్రాన్పౌత్రాన్సఖీంస్తథా ॥ ౨౬ ॥

శ్వశురాన్సుహృదశ్చైవ సేనయోరుభయోరపి ।

తాన్సమీక్ష్య స కౌన్తేయః సర్వాన్బన్ధూనవస్థితాన్ ॥ ౨౭ ॥

కృపయా పరయావిష్టో విషీదన్నిదమబ్రవీత్ ।

అర్జున ఉవాచ —

దృష్ట్వేమాన్స్వజనాన్కృష్ణ యుయుత్సూన్సముపస్థితాన్ ॥ ౨౮ ॥
సీదన్తి మమ గాత్రాణి ముఖం చ పరిశుష్యతి ।
వేపథుశ్చ శరీరే మే రోమహర్షశ్చ జాయతే ॥ ౨౯ ॥
గాణ్డీవం స్రంసతే హస్తాత్త్వక్చైవ పరిదహ్యతే ।
న చ శక్నోమ్యవస్థాతుం భ్రమతీవ చ మే మనః ॥ ౩౦ ॥
నిమిత్తాని చ పశ్యామి విపరీతాని కేశవ ।
న చ శ్రేయోఽనుపశ్యామి హత్వా స్వజనమాహవే ॥ ౩౧ ॥
న కాఙ్క్షే విజయం కృష్ణ న చ రాజ్యం సుఖాని చ ।
కిం నో రాజ్యేన గోవిన్ద కిం భోగైర్జీవితేన వా ॥ ౩౨ ॥
యేషామర్థే కాఙ్క్షితం నో రాజ్యం భోగాః సుఖాని చ ।
త ఇమేఽవస్థితా యుద్ధే ప్రాణాంస్త్యక్త్వా ధనాని చ ॥ ౩౩ ॥
ఆచార్యాః పితరః పుత్రాస్తథైవ చ పితామహాః ।
మాతులాః శ్వశురాః పౌత్రాః స్యాలాః సమ్బన్ధినస్తథా ॥ ౩౪ ॥
ఏతాన్న హన్తుమిచ్ఛామి ఘ్నతోఽపి మధుసూదన ।
అపి త్రైలోక్యరాజ్యస్య హేతోః కిం ను మహీకృతే ॥ ౩౫ ॥
నిహత్య ధార్తరాష్ట్రాన్నః కా ప్రీతిః స్యాజ్జనార్దన ।
పాపమేవాశ్రయేదస్మాన్హత్వైతానాతతాయినః ॥ ౩౬ ॥
తస్మాన్నార్హా వయం హన్తుం ధార్తరాష్ట్రాన్సబాన్ధవాన్ ।
స్వజనం హి కథం హత్వా సుఖినః స్యామ మాధవ ॥ ౩౭ ॥
యద్యప్యేతే న పశ్యన్తి లోభోపహతచేతసః ।
కులక్షయకృతం దోషం మిత్రద్రోహే చ పాతకమ్ ॥ ౩౮ ॥
కథం న జ్ఞేయమస్మాభిః పాపాదస్మాన్నివర్తితుమ్ ।
కులక్షయకృతం దోషం ప్రపశ్యద్భిర్జనార్దన ॥ ౩౯ ॥

కులక్షయే ప్రణశ్యన్తి కులధర్మాః సనాతనాః ।

ధర్మే నష్టే కులం కృత్స్నమధర్మోఽభిభవత్యుత ॥ ౪౦ ॥

అధర్మాభిభవాత్కృష్ణ ప్రదుష్యన్తి కులస్త్రియః ।

స్త్రీషు దుష్టాసు వార్ష్ణేయ జాయతే వర్ణసఙ్కరః ॥ ౪౧ ॥

సఙ్కరో నరకాయైవ కులఘ్నానాం కులస్య చ ।

పతన్తి పితరో హ్యేషాం లుప్తపిణ్డోదకక్రియాః ॥ ౪౨ ॥

దోషైరేతైః కులఘ్నానాం వర్ణసఙ్కరకారకైః ।

ఉత్సాద్యన్తే జాతిధర్మాః కులధర్మాశ్చ శాశ్వతాః ॥ ౪౩ ॥

ఉత్సన్నకులధర్మాణాం మనుష్యాణాం జనార్దన ।

నరకే నియతం వాసో భవతీత్యనుశుశ్రుమ ॥ ౪౪ ॥

అహో బత మహత్పాపం కర్తుం వ్యవసితా వయమ్ ।

యద్రాజ్యసుఖలోభేన హన్తుం స్వజనముద్యతాః ॥ ౪౫ ॥

యది మామప్రతీకారమశస్త్రం శస్త్రపాణయః ।

ధార్తరాష్ట్రా రణే హన్యుస్తన్మే క్షేమతరం భవేత్ ॥ ౪౬ ॥

సఞ్జయ ఉవాచ —

ఏవముక్త్వార్జునః సంఖ్యే రథోపస్థ ఉపావిశత్ ।

విసృజ్య సశరం చాపం శోకసంవిగ్నమానసః ॥ ౪౭ ॥

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి
శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే
అర్జునవిషాదయోగో నామ ప్రథమోఽధ్యాయః ॥

ద్వితీయోఽధ్యాయః

సఞ్జయ ఉవాచ —

తం తథా కృపయావిష్టమశ్రుపూర్ణాకులేక్షణమ్ ।

విషీదన్తమిదం వాక్యమువాచ మధుసూదనః ॥ ౧ ॥

శ్రీభగవానువాచ —

కుతస్త్వా కశ్మలమిదం విషమే సముపస్థితమ్ ।

అనార్యజుష్టమస్వర్గ్యమకీర్తికరమర్జున ॥ ౨ ॥

క్లైబ్యం మా స్మ గమః పార్థ నైతత్త్వయ్యుపపద్యతే ।

క్షుద్రం హృదయదౌర్బల్యం త్యక్త్వోత్తిష్ఠ పరన్తప ॥ ౩ ॥

అర్జున ఉవాచ —

కథం భీష్మమహం సంఖ్యే ద్రోణం చ మధుసూదన ।

ఇషుభిః ప్రతియోత్స్యామి పూజార్హావరిసూదన ॥ ౪ ॥

గురూనహత్వా హి మహానుభావాన్ శ్రేయో భోక్తుం భైక్ష్యమపీహ లోకే ।

హత్వార్థకామాంస్తు గురూనిహైవ భుఞ్జీయ భోగాన్రుధిరప్రదిగ్ధాన్ ॥ ౫ ॥

న చైతద్విద్మః కతరన్నో గరీయో యద్వా జయేమ యది వా నో జయేయుః ।

యానేవ హత్వా న జిజీవిషామస్తేఽవస్థితాః ప్రముఖే ధార్తరాష్ట్రాః ॥ ౬ ॥

కార్పణ్యదోషోపహతస్వభావః పృచ్ఛామి త్వాం ధర్మసంమూఢచేతాః ।

యచ్ఛ్రేయః స్యాన్నిశ్చితం బ్రూహి తన్మే శిష్యస్తేఽహం శాధి మాం త్వాం ప్రపన్నమ్ ॥ ౭ ॥

న హి ప్రపశ్యామి మమాపనుద్యాద్యచ్ఛోకముచ్ఛోషణమిన్ద్రియాణామ్ ।

అవాప్య భూమావసపత్నమృద్ధం రాజ్యం సురాణామపి చాధిపత్యమ్ ॥ ౮ ॥

సఞ్జయ ఉవాచ —

ఏవముక్త్వా హృషీకేశం గుడాకేశః పరన్తపః ।

న యోత్స్య ఇతి గోవిన్దముక్త్వా తూష్ణీం బభూవ హ ॥ ౯ ॥

తమువాచ హృషీకేశః ప్రహసన్నివ భారత ।

సేనయోరుభయోర్మధ్యే విషీదన్తమిదం వచః ॥ ౧౦ ॥

అత్ర 'దృష్ట్వా తు పాణ్డవానీకమ్' (భ. గీ. ౧ । ౨) ఇత్యారభ్య యావత్ 'న యోత్స్య ఇతి గోవిన్దముక్త్వా తూష్ణీం బభూవ హ' (భ. గీ. ౨ । ౯) ఇత్యేతదన్తః ప్రాణినాం శోకమోహాదిసంసారబీజభూతదోషోద్భవకారణప్రదర్శనార్థత్వేన వ్యాఖ్యేయో గ్రన్థః । తథాహి — అర్జునేన రాజ్యగురుపుత్రమిత్రసుహృత్స్వజనసమ్బన్ధిబాన్ధవేషు 'అహమేతేషామ్' 'మమైతే' ఇత్యేవంప్రత్యయనిమిత్తస్నేహవిచ్ఛేదాదినిమిత్తౌ ఆత్మనః శోకమోహౌ ప్రదర్శితౌ 'కథం భీష్మమహం సఙ్ఖ్యే' (భ. గీ. ౨ । ౪) ఇత్యాదినా । శోకమోహాభ్యాం హ్యభిభూతవివేకవిజ్ఞానః

స్వత ఏవ క్షత్రధర్మే యుద్ధే ప్రవృత్తోఽపి తస్మాద్యుద్ధాదుపరరామ ; పరధర్మం చ భిక్షాజీవనాదికం కర్తుం ప్రవవృతే । తథా చ సర్వప్రాణినాం శోకమోహాదిదోషావిష్టచేతసాం స్వభావత ఏవ స్వధర్మపరిత్యాగః ప్రతిషిద్ధసేవా చ స్యాత్ । స్వధర్మే ప్రవృత్తానామపి తేషాం వాఙ్మనఃకాయాదీనాం ప్రవృత్తిః ఫలాభిసన్ధిపూర్వికైవ సాహఙ్కారా చ భవతి । తత్రైవం సతి ధర్మాధర్మోపచయాత్ ఇష్టానిష్టజన్మసుఖదుఃఖాదిప్రాప్తిలక్షణః సంసారః అనుపరతో భవతి । ఇత్యతః సంసారబీజభూతౌ శోకమోహౌ తయోశ్చ సర్వకర్మసంన్యాసపూర్వకాదాత్మజ్ఞానాత్ నాన్యతో నివృత్తిరితి తదుపదిదిక్షుః సర్వలోకానుగ్రహార్థమ్ అర్జునం నిమిత్తీకృత్య ఆహ భగవాన్వాసుదేవః — 'అశోచ్యాన్' (భ. గీ. ౨ । ౧౧) ఇత్యాది ॥

అత్ర కేచిదాహుః — సర్వకర్మసంన్యాసపూర్వకాదాత్మజ్ఞాననిష్ఠామాత్రాదేవ కేవలాత్ కైవల్యం న ప్రాప్యత ఏవ । కిం తర్హి ? అగ్నిహోత్రాదిశ్రౌతస్మార్తకర్మసహితాత్ జ్ఞానాత్ కైవల్యప్రాప్తిరితి సర్వాసు గీతాసు నిశ్చితోఽర్థ ఇతి । జ్ఞాపకం చ ఆహురస్యార్థస్య — 'అథ చేత్త్వమిమం ధర్మ్యం సఙ్గ్రామం న కరిష్యసి' (భ. గీ. ౨ । ౩౩) 'కర్మణ్యేవాధికారస్తే' (భ. గీ. ౨ । ౪౭) 'కురు కర్మైవ తస్మాత్త్వమ్' (భ. గీ. ౪ । ౧౫) ఇత్యాది । హింసాదియుక్తత్వాత్ వైదికం కర్మ అధర్మాయ ఇతీయమప్యాశఙ్కా న కార్యా । కథమ్ ? క్షాత్రం కర్మ యుద్ధలక్షణం గురుభ్రాతృపుత్రాదిహింసాలక్షణమత్యన్తం క్రూరమపి స్వధర్మ ఇతి కృత్వా న అధర్మాయ ; తదకరణే చ 'తతః స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాపమవాప్స్యసి' (భ. గీ. ౨ । ౩౩) ఇతి బ్రువతా యావజ్జీవాదిశ్రుతిచోదితానాం పశ్వాదిహింసాలక్షణానాం చ కర్మణాం ప్రాగేవ నాధర్మత్వమితి సునిశ్చితముక్తం భవతి — ఇతి ॥

తదసత్ ; జ్ఞానకర్మనిష్ఠయోర్విభాగవచనాద్బుద్ధిద్వయాశ్రయయోః । 'అశోచ్యాన్' (భ. గీ. ౨ । ౧౧) ఇత్యాదినా భగవతా యావత్ 'స్వధర్మమపి చావేక్ష్య' (భ. గీ. ౨ । ౩౧) ఇత్యేతదన్తేన గ్రన్థేన యత్పరమార్థాత్మతత్త్వనిరూపణం కృతమ్ , తత్సాఙ్ఖ్యమ్ । తద్విషయా బుద్ధిః ఆత్మనో జన్మాదిషడ్విక్రియాభావాదకర్తా ఆత్మేతి ప్రకరణార్థనిరూపణాత్ యా జాయతే, సా సాఙ్ఖ్యా బుద్ధిః । సా యేషాం జ్ఞానినాముచితా భవతి, తే సాఙ్ఖ్యాః । ఏతస్యా బుద్ధేః జన్మనః ప్రాక్ ఆత్మనో దేహాదివ్యతిరిక్తత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాద్యపేక్షో ధర్మాధర్మవివేకపూర్వకో మోక్షసాధనానుష్ఠానలక్షణో యోగః । తద్విషయా బుద్ధిః యోగబుద్ధిః । సా యేషాం కర్మిణాముచితా భవతి తే యోగినః । తథా చ భగవతా విభక్తే ద్వే బుద్ధీ నిర్దిష్టే 'ఏషా తేఽభిహితా సాఙ్ఖ్యే బుద్ధిర్యోగే త్విమాం శృణు' (భ. గీ. ౨ । ౩౯) ఇతి । తయోశ్చ సాఙ్ఖ్యబుద్ధ్యాశ్రయాం జ్ఞానయోగేన నిష్ఠాం సాఙ్ఖ్యానాం విభక్తాం వక్ష్యతి 'పురా వేదాత్మనా మయా ప్రోక్తా' (భ. గీ. ౩ । ౩) ఇతి । తథా చ యోగబుద్ధ్యాశ్రయాం కర్మయోగేన నిష్ఠాం విభక్తాం వక్ష్యతి — 'కర్మయోగేన యోగినామ్' ఇతి । ఏవం సాఙ్ఖ్యబుద్ధిం యోగబుద్ధిం చ ఆశ్రిత్య ద్వే నిష్ఠే విభక్తే భగవతైవ ఉక్తే జ్ఞానకర్మణోః కర్తృత్వాకర్తృత్వైకత్వానేకత్వబుద్ధ్యాశ్రయయోః యుగపదేకపురుషాశ్రయత్వాసమ్భవం పశ్యతా । యథా ఏతద్విభాగవచనమ్ , తథైవ దర్శితం శాతపథీయే బ్రాహ్మణే — 'ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తో బ్రాహ్మణాః ప్రవ్రజన్తి' ఇతి

సర్వకర్మసంన్యాసం విధాయ తచ్ఛేషేణ ‘కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోకః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇతి । తత్ర చ ప్రాక్ దారపరిగ్రహాత్ పురుషః ఆత్మా ప్రాకృతో ధర్మజిజ్ఞాసోత్తరకాలం లోకత్రయసాధనమ్ — పుత్రమ్ , ద్విప్రకారం చ విత్తం మానుషం దైవం చ ; తత్ర మానుషం కర్మరూపం పితృలోకప్రాప్తిసాధనం విద్యాం చ దైవం విత్తం దేవలోకప్రాప్తిసాధనమ్ — ‘సోఽకామయత’ (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౭) ఇతి అవిద్యాకామవత ఏవ సర్వాణి కర్మాణి శ్రౌతాదీని దర్శితాని । తేభ్యః ‘వ్యుత్థాయ, ప్రవ్రజన్తి’ ఇతి వ్యుత్థానమాత్మానమేవ లోకమిచ్ఛతోఽకామస్య విహితమ్ । తదేతద్విభాగవచనమనుపపన్నం స్యాద్యది శ్రౌతకర్మజ్ఞానయోః సముచ్చయోఽభిప్రేతః స్యాద్భగవతః ॥

న చ అర్జునస్య ప్రశ్న ఉపపన్నో భవతి ‘జ్యాయసీ చేత్కర్మణస్తే’ (భ. గీ. ౩ । ౧) ఇత్యాదిః । ఏకపురుషానుష్ఠేయత్వాసమ్భవం బుద్ధికర్మణోః భగవతా పూర్వమనుక్తం కథమర్జునః అశ్రుతం బుద్ధేశ్చ కర్మణో జ్యాయస్త్వం భగవత్యధ్యారోపయేన్మృషైవ ‘జ్యాయసీ చేత్కర్మణస్తే మతా బుద్ధిః’ (భ. గీ. ౩ । ౧) ఇతి ॥

కిఞ్చ — యది బుద్ధికర్మణోః సర్వేషాం సముచ్చయ ఉక్తః స్యాత్ అర్జునస్యాపి స ఉక్త ఏవేతి, ‘యచ్ఛ్రేయ ఏతయోరేకం తన్మే బ్రూహి సునిశ్చితమ్’ (భ. గీ. ౫ । ౧) ఇతి కథముభయోరుపదేశే సతి అన్యతరవిషయ ఏవ ప్రశ్నః స్యాత్ ? న హి పిత్తప్రశమనార్థినః వైద్యేన మధురం శీతలం చ భోక్తవ్యమ్ ఇత్యుపదిష్టే తయోరన్యతరత్పిత్తప్రశమనకారణం బ్రూహి ఇతి ప్రశ్నః సమ్భవతి ॥

అథ అర్జునస్య భగవదుక్తవచనార్థవివేకానవధారణనిమిత్తః ప్రశ్నః కల్ప్యేత, తథాపి భగవతా ప్రశ్నానురూపం ప్రతివచనం దేయమ్ — మయా బుద్ధికర్మణోః సముచ్చయ ఉక్తః, కిమర్థమిత్థం త్వం భ్రాన్తోఽసి — ఇతి । న తు పునః ప్రతివచనమననురూపం పృష్టాదన్యదేవ ‘ద్వే నిష్ఠే మయా పురా ప్రోక్తే’ (భ. గీ. ౩ । ౩) ఇతి వక్తుం యుక్తమ్ ॥

నాపి స్మార్తేనైవ కర్మణా బుద్ధేః సముచ్చయే అభిప్రేతే విభాగవచనాది సర్వముపపన్నమ్ । కిఞ్చ — క్షత్రియస్య యుద్ధం స్మార్తం కర్మ స్వధర్మ ఇతి జానతః ‘తత్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసి’ (భ. గీ. ౩ । ౧) ఇతి ఉపాలమ్భోఽనుపపన్నః ॥

తస్మాద్గీతాశాస్త్రే ఈషన్మాత్రేణాపి శ్రౌతేన స్మార్తేన వా కర్మణా ఆత్మజ్ఞానస్య సముచ్చయో న కేనచిద్దర్శయితుం శక్యః । యస్య తు అజ్ఞానాత్ రాగాదిదోషతో వా కర్మణి ప్రవృత్తస్య యజ్ఞేన దానేన తపసా వా విశుద్ధసత్త్వస్య జ్ఞానముత్పన్నమ్పరమార్థతత్త్వవిషయమ్ ‘ఏకమేవేదం సర్వం బ్రహ్మ అకర్తృ చ’ ఇతి, తస్య కర్మణి కర్మప్రయోజనే చ నివృత్తేఽపి లోకసఙ్గ్రహార్థం యత్నపూర్వం యథా ప్రవృత్తిః, తథైవ ప్రవృత్తస్య యత్ప్రవృత్తిరూపం దృశ్యతే న తత్కర్మ యేన బుద్ధేః సముచ్చయః స్యాత్ ; యథా భగవతో వాసుదేవస్య క్షత్రధర్మచేష్టితం న జ్ఞానేన సముచ్చీయతే పురుషార్థసిద్ధయే, తద్వత్ తత్ఫలాభిసన్ధ్యహఙ్కారాభావస్య

తుల్యత్వాద్విదుషః । తత్త్వవిన్నాహం కరోమీతి మన్యతే, న చ తత్ఫలమభిసన్ధత్తే । యథా చ స్వర్గాదికామార్థినః అగ్నిహోత్రాదికర్మలక్షణధర్మానుష్ఠానాయ ఆహితాగ్నేః కామ్యే ఏవ అగ్నిహోత్రాదౌ ప్రవృత్తస్య సామి కృతే వినష్టేఽపి కామే తదేవ అగ్నిహోత్రాద్యనుతిష్ఠతోఽపి న తత్కామ్యమగ్నిహోత్రాది భవతి । తథా చ దర్శయతి భగవాన్ — 'కుర్వన్నపి న లిప్యతే' (భ. గీ. ౫ । ౭) 'న కరోతి న లిప్యతే' (భ. గీ. ౧౩ । ౩౧) ఇతి తత్ర తత్ర ॥

యచ్చ 'పూర్వైః పూర్వతరం కృతమ్' (భ. గీ. ౪ । ౧౫) 'కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః' (భ. గీ. ౩ । ౨౦) ఇతి, తత్తు ప్రవిభజ్య విజ్ఞేయమ్ । తత్కథమ్ ? యది తావత్ పూర్వే జనకాదయః తత్త్వవిదోఽపి ప్రవృత్తకర్మాణః స్యుః, తే లోకసఙ్గ్రహార్థమ్ 'గుణా గుణేషు వర్తన్తే' (భ. గీ. ౩ । ౨౮) ఇతి జ్ఞానేనైవ సంసిద్ధిమాస్థితాః, కర్మసంన్యాసే ప్రాప్తేఽపి కర్మణా సహైవ సంసిద్ధిమాస్థితాః, న కర్మసంన్యాసం కృతవన్త ఇత్యర్థః । అథ న తే తత్త్వవిదః ; ఈశ్వరసమర్పితేన కర్మణా సాధనభూతేన సంసిద్ధిం సత్త్వశుద్ధిమ్ , జ్ఞానోత్పత్తిలక్షణాం వా సంసిద్ధిమ్ , ఆస్థితా జనకాదయ ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ । ఏవమేవార్థం వక్ష్యతి భగవాన్ 'సత్త్వశుద్ధయే కర్మ కుర్వన్తి' (భ. గీ. ౫ । ౧౧) ఇతి । 'స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః' (భ. గీ. ౧౮ । ౪౬) ఇత్యుక్త్వా సిద్ధిం ప్రాప్తస్య పునర్జ్ఞాననిష్ఠాం వక్ష్యతి — 'సిద్ధిం ప్రాప్తో యథా బ్రహ్మ' (భ. గీ. ౧౮ । ౫౦) ఇత్యాదినా ॥

తస్మాద్గీతాశాస్త్రే కేవలాదేవ తత్త్వజ్ఞానాన్మోక్షప్రాప్తిః న కర్మసముచ్చితాత్ , ఇతి నిశ్చితోఽర్థః । యథా చాయమర్థః, తథా ప్రకరణశో విభజ్య తత్ర తత్ర దర్శయిష్యామః ॥

తత్రైవం ధర్మసంమూఢచేతసో మిథ్యాజ్ఞానవతో మహతి శోకసాగరే నిమగ్నస్య అర్జునస్య అన్యత్రాత్మజ్ఞానాదుద్ధరణమపశ్యన్ భగవాన్వాసుదేవః తతః కృపయా అర్జునముద్దిధారయిషుః ఆత్మజ్ఞానాయావతారయన్నాహ —

శ్రీభగవానువాచ —

అశోచ్యానన్వశోచస్త్వం ప్రజ్ఞావాదాంశ్చ భాషసే ।

గతాసూనగతాసూంశ్చ నానుశోచన్తి పణ్డితాః ॥ ౧౧ ॥

అశోచ్యాన్ ఇత్యాది । న శోచ్యా అశోచ్యాః భీష్మద్రోణాదయః, సద్వృత్తత్వాత్ పరమార్థస్వరూపేణ చ నిత్యత్వాత్ , తాన్ అశోచ్యాన్ అన్వశోచః అనుశోచితవానసి 'తే మ్రియన్తే మన్నిమిత్తమ్ , అహం తైర్వినాభూతః కిం కరిష్యామి రాజ్యసుఖాదినా' ఇతి । త్వం ప్రజ్ఞావాదాన్ ప్రజ్ఞావతాం బుద్ధిమతాం వాదాంశ్చ వచనాని చ భాషసే | తదేతత్ మౌఢ్యం పాణ్డిత్యం చ విరుద్ధమ్ ఆత్మని దర్శయసి ఉన్మత్త ఇవ ఇత్యభిప్రాయః । యస్మాత్ గతాసూన్ గతప్రాణాన్ మృతాన్ , అగతాసూన్ అగతప్రాణాన్ జీవతశ్చ న అనుశోచన్తి పణ్డితాః ఆత్మజ్ఞాః । పణ్డా ఆత్మవిషయా బుద్ధిః యేషాం తే హి పణ్డితాః, 'పాణ్డిత్యం నిర్విద్య' (బృ. ఉ. ౩ । ౫ । ౧) ఇతి

శ్రుతేః । పరమార్థతస్తు తాన్ నిత్యాన్ అశోచ్యాన్ అనుశోచసి, అతో మూఢోఽసి ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౧౧ ॥

కుత స్తే అశోచ్యాః, యతో నిత్యాః । కథమ్ ? —

న త్వేవాహం జాతు నాసం న త్వం నేమే జనాధిపాః ।

న చైవ న భవిష్యామః సర్వే వయమతః పరమ్ ॥ ౧౨ ॥

న తు ఏవ జాతు కదాచిత్ అహం నాసమ్ , కిం తు ఆసమేవ । అతీతేషు దేహోత్పత్తివినాశేషు ఘటాదిషు వియదివ నిత్య ఏవ అహమాసమిత్యభిప్రాయః । తథా న త్వం న ఆసీః, కిం తు ఆసీరేవ । తథా న ఇమే జనాధిపాః న ఆసన్ , కిం తు ఆసన్నేవ । తథా న చ ఏవ న భవిష్యామః, కిం తు భవిష్యామ ఏవ, సర్వే వయమ్ అతః అస్మాత్ దేహవినాశాత్ పరమ్ ఉత్తరకాలే అపి । త్రిష్వపి కాలేషు నిత్యా ఆత్మస్వరూపేణ ఇత్యర్థః । దేహభేదానువృత్త్యా బహువచనమ్ , నాత్మభేదాభిప్రాయేణ ॥ ౧౨ ॥

తత్ర కథమివ నిత్య ఆత్మేతి దృష్టాన్తమాహ —

దేహినోఽస్మిన్యథా దేహే కౌమారం యౌవనం జరా ।

తథా దేహాన్తరప్రాప్తిర్ధీరస్తత్ర న ముహ్యతి ॥ ౧౩ ॥

దేహః అస్య అస్తీతి దేహీ, తస్య దేహినో దేహవతః ఆత్మనః అస్మిన్ వర్తమానే దేహే యథా యేన ప్రకారేణ కౌమారం కుమారభావో బాల్యావస్థా, యౌవనం యూనో భావో మధ్యమావస్థా, జరా వయోహానిః జీర్ణావస్థా, ఇత్యేతాః తిస్రః అవస్థాః అన్యోన్యవిలక్షణాః । తాసాం ప్రథమావస్థానాశే న నాశః, ద్వితీయావస్థోపజనే న ఉపజన ఆత్మనః । కిం తర్హి ? అవిక్రియస్యైవ ద్వితీయతృతీయావస్థాప్రాప్తిః ఆత్మనో దృష్టా । తథా తద్వదేవ దేహాత్ అన్యో దేహో దేహాన్తరమ్ , తస్య ప్రాప్తిః దేహాన్తరప్రాప్తిః అవిక్రియస్యైవ ఆత్మనః ఇత్యర్థః । ధీరో ధీమాన్ , తత్ర ఏవం సతి న ముహ్యతి న మోహమాపద్యతే ॥ ౧౩ ॥

యద్యపి ఆత్మవినాశనిమిత్తో మోహో న సమ్భవతి నిత్య ఆత్మా ఇతి విజానతః, తథాపి శీతోష్ణసుఖదుఃఖప్రాప్తినిమిత్తో మోహో లౌకికో దృశ్యతే, సుఖవియోగనిమిత్తో మోహః దుఃఖసంయోగనిమిత్తశ్చ శోకః । ఇత్యేతదర్జునస్య వచనమాశఙ్క్య భగవానాహ —

మాత్రాస్పర్శాస్తు కౌన్తేయ శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః ।

ఆగమాపాయినోఽనిత్యాస్తాంస్తితిక్షస్వ భారత ॥ ౧౪ ॥

మాత్రాః ఆభిః మీయన్తే శబ్దాదయ ఇతి శ్రోత్రాదీని ఇన్ద్రియాణి । మాత్రాణాం స్పర్శాః శబ్దాదిభిః సంయోగాః । తే శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః శీతమ్ ఉష్ణం సుఖం దుఃఖం చ ప్రయచ్ఛన్తీతి । అథవా స్పృశ్యన్త ఇతి స్పర్శాః విషయాః శబ్దాదయః । మాత్రాశ్చ స్పర్శాశ్చ శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః ।

శీతం కదాచిత్ సుఖం కదాచిత్ దుఃఖమ్ । తథా ఉష్ణమపి అనియతస్వరూపమ్ । సుఖదుఃఖే పునః నియతరూపే యతో న వ్యభిచరతః । అతః తాభ్యాం పృథక్ శీతోష్ణయోః గ్రహణమ్ । యస్మాత్ తే మాత్రాస్పర్శాదయః ఆగమాపాయినః ఆగమాపాయశీలాః తస్మాత్ అనిత్యాః । అతః తాన్ శీతోష్ణాదీన్ తితిక్షస్వ ప్రసహస్వ । తేషు హర్షం విషాదం వా మా కార్షీః ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥

శీతోష్ణాదీన్ సహతః కిం స్యాదితి శృణు —

యం హి న వ్యథయన్త్యేతే పురుషం పురుషర్షభ ।

సమదుఃఖసుఖం ధీరం సోఽమృతత్వాయ కల్పతే ॥ ౧౫ ॥

యం హి పురుషం సమే దుఃఖసుఖే యస్య తం సమదుఃఖసుఖం సుఖదుఃఖప్రాప్తౌ హర్షవిషాదరహితం ధీరం ధీమన్తం న వ్యథయన్తి న చాలయన్తి నిత్యాత్మదర్శనాత్ ఏతే యథోక్తాః శీతోష్ణాదయః, సః నిత్యాత్మస్వరూపదర్శననిష్ఠో ద్వన్ద్వసహిష్ణుః అమృతత్వాయ అమృతభావాయ మోక్షాయేత్యర్థః, కల్పతే సమర్థో భవతి ॥ ౧౫ ॥

ఇతశ్చ శోకమోహౌ అకృత్వా శీతోష్ణాదిసహనం యుక్తమ్ , యస్మాత్ —

నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః ।

ఉభయోరపి దృష్టోఽన్తస్త్వనయోస్తత్త్వదర్శిభిః ॥ ౧౬ ॥

న అసతః అవిద్యమానస్య శీతోష్ణాదేః సకారణస్య న విద్యతే నాస్తి భావో భవనమ్ అస్తితా ॥

న హి శీతోష్ణాది సకారణం ప్రమాణైర్నిరూప్యమాణం వస్తుసద్భవతి । వికారో హి సః, వికారశ్చ వ్యభిచరతి । యథా ఘటాదిసంస్థానం చక్షుషా నిరూప్యమాణం మృద్వ్యతిరేకేణానుపలబ్ధేరసత్ , తథా సర్వో వికారః కారణవ్యతిరేకేణానుపలబ్ధేరసన్ । జన్మప్రధ్వంసాభ్యాం ప్రాగూర్ధ్వం చ అనుపలబ్ధేః కార్యస్య ఘటాదేః మృదాదికారణస్య చ తత్కారణవ్యతిరేకేణానుపలబ్ధేరసత్త్వమ్ ॥

తదసత్త్వే సర్వాభావప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ , న ; సర్వత్ర బుద్ధిద్వయోపలబ్ధేః, సద్బుద్ధిరసద్బుద్ధిరితి । యద్విషయా బుద్ధిర్న వ్యభిచరతి, తత్ సత్ ; యద్విషయా వ్యభిచరతి, తదసత్ ; ఇతి సదసద్విభాగే బుద్ధితన్త్రే స్థితే, సర్వత్ర ద్వే బుద్ధీ సర్వైరుపలభ్యేతే సమానాధికరణే న నీలోత్పలవత్ , సన్ ఘటః, సన్ పటః, సన్ హస్తీ ఇతి । ఏవం సర్వత్ర తయోర్బుద్ధ్యోః ఘటాదిబుద్ధిః వ్యభిచరతి । తథా చ దర్శితమ్ । న తు సద్బుద్ధిః । తస్మాత్ ఘటాదిబుద్ధివిషయః అసన్ , వ్యభిచారాత్ ; న తు సద్బుద్ధివిషయః, అవ్యభిచారాత్ ॥

ఘటే వినష్టే ఘటబుద్ధౌ వ్యభిచరన్త్యాం సద్బుద్ధిరపి వ్యభిచరతీతి చేత్ , న ; పటాదావపి సద్బుద్ధిదర్శనాత్ । విశేషణవిషయైవ సా సద్బుద్ధిః ॥

సద్బుద్ధివత్ ఘటబుద్ధిరపి ఘటాన్తరే దృశ్యత ఇతి చేత్ , న ; పటాదౌ అదర్శనాత్ ॥

సద్బుద్ధిరపి నష్టే ఘటే న దృశ్యత ఇతి చేత్ , న ; విశేష్యాభావాత్ సద్బుద్ధిః విశేషణవిషయా సతీ విశేష్యాభావే విశేషణానుపపత్తౌ కింవిషయా స్యాత్ ? న తు పునః సద్బుద్ధేః విషయాభావాత్ ॥

ఏకాధికరణత్వం ఘటాదివిశేష్యాభావే న యుక్తమితి చేత్ , న ; ‘ఇదముదకమ్’ ఇతి మరీచ్యాదౌ అన్యతరాభావేఽపి సామానాధికరణ్యదర్శనాత్ ॥

తస్మాద్దేహాదేః ద్వన్ద్వస్య చ సకారణస్య అసతో న విద్యతే భావ ఇతి । తథా సతశ్చ ఆత్మనః అభావః అవిద్యమానతా న విద్యతే, సర్వత్ర అవ్యభిచారాత్ ఇతి అవోచామ ॥

ఏవమ్ ఆత్మానాత్మనోః సదసతోః ఉభయోరపి దృష్టః ఉపలబ్ధః అన్తో నిర్ణయః సత్ సదేవ అసత్ అసదేవేతి, తు అనయోః యథోక్తయోః తత్త్వదర్శిభిః । తదితి సర్వనామ, సర్వం చ బ్రహ్మ, తస్య నామ తదితి, తద్భావః తత్త్వమ్ , బ్రహ్మణో యాథాత్మ్యమ్ । తత్ ద్రష్టుం శీలం యేషాం తే తత్త్వదర్శినః, తైః తత్త్వదర్శిభిః । త్వమపి తత్త్వదర్శినాం దృష్టిమాశ్రిత్య శోకం మోహం చ హిత్వా శీతోష్ణాదీని నియతానియతరూపాణి ద్వన్ద్వాని ‘వికారోఽయమసన్నేవ మరీచిజలవన్మిథ్యావభాసతే’ ఇతి మనసి నిశ్చిత్య తితిక్షస్వ ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౧౬ ॥

కిం పునస్తత్ , యత్ సదేవ సర్వదా ఇతి ; ఉచ్యతే —

అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతమ్ ।

వినాశమవ్యయస్యాస్య న కశ్చిత్కర్తుమర్హతి ॥ ౧౭ ॥

అవినాశి న వినష్టుం శీలం యస్యేతి । తుశబ్దః అసతో విశేషణార్థః । తత్ విద్ధి విజానీహి । కిమ్ ? యేన సర్వమ్ ఇదం జగత్ తతం వ్యాప్తం సదాఖ్యేన బ్రహ్మణా సాకాశమ్ , ఆకాశేనేవ ఘటాదయః । వినాశమ్ అదర్శనమ్ అభావమ్ । అవ్యయస్య న వ్యేతి ఉపచయాపచయౌ న యాతి ఇతి అవ్యయం తస్య అవ్యయస్య । నైతత్ సదాఖ్యం బ్రహ్మ స్వేన రూపేణ వ్యేతి వ్యభిచరతి, నిరవయవత్వాత్ , దేహాదివత్ । నాప్యాత్మీయేన, ఆత్మీయాభావాత్ । యథా దేవదత్తో ధనహాన్యా వ్యేతి, న తు ఏవం బ్రహ్మ వ్యేతి । అతః అవ్యయస్య అస్య బ్రహ్మణః వినాశం న కశ్చిత్ కర్తుమర్హతి, న కశ్చిత్ ఆత్మానం వినాశయితుం శక్నోతి ఈశ్వరోఽపి । ఆత్మా హి బ్రహ్మ, స్వాత్మని చ క్రియావిరోధాత్ ॥ ౧౭ ॥

కిం పునస్తదసత్ , యత్స్వాత్మసత్తాం వ్యభిచరతీతి, ఉచ్యతే —

అన్తవన్త ఇమే దేహా నిత్యస్యోక్తాః శరీరిణః ।

అనాశినోఽప్రమేయస్య తస్మాద్యుధ్యస్వ భారత ॥ ౧౮ ॥

అన్తః వినాశః విద్యతే యేషాం తే అన్తవన్తః । యథా మృగతృష్ణికాదౌ సద్బుద్ధిః అనువృత్తా ప్రమాణనిరూపణాన్తే విచ్ఛిద్యతే, స తస్య అన్తః ; తథా ఇమే దేహాః స్వప్నమాయాదేహాదివచ్చ అన్తవన్తః నిత్యస్య శరీరిణః శరీరవతః అనాశినః అప్రమేయస్య ఆత్మనః అన్తవన్త ఇతి ఉక్తాః వివేకిభిరిత్యర్థః । 'నిత్యస్య' 'అనాశినః' ఇతి న పునరుక్తమ్ ; నిత్యత్వస్య ద్వివిధత్వాత్ లోకే, నాశస్య చ । యథా దేహో భస్మీభూతః అదర్శనం గతో నష్ట ఉచ్యతే । విద్యమానోఽపి యథా అన్యథా పరిణతో వ్యాధ్యాదియుక్తో జాతో నష్ట ఉచ్యతే । తత్ర 'నిత్యస్య' 'అనాశినః' ఇతి ద్వివిధేనాపి నాశేన అసమ్బన్ధః అస్యేత్యర్థః । అన్యథా పృథివ్యాదివదపి నిత్యత్వం స్యాత్ ఆత్మనః ; తత్ మా భూదితి 'నిత్యస్య' 'అనాశినః' ఇత్యాహ । అప్రమేయస్య న ప్రమేయస్య ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః అపరిచ్ఛేద్యస్యేత్యర్థః ॥

నను ఆగమేన ఆత్మా పరిచ్ఛిద్యతే, ప్రత్యక్షాదినా చ పూర్వమ్ । న ; ఆత్మనః స్వతఃసిద్ధత్వాత్ । సిద్ధే హి ఆత్మని ప్రమాతరి ప్రమిత్సోః ప్రమాణాన్వేషణా భవతి । న హి పూర్వమ్ 'ఇత్థమహమ్' ఇతి ఆత్మానమప్రమాయ పశ్చాత్ ప్రమేయపరిచ్ఛేదాయ ప్రవర్తతే । న హి ఆత్మా నామ కస్యచిత్ అప్రసిద్ధో భవతి । శాస్త్రం తు అన్త్యం ప్రమాణమ్ అతద్ధర్మాధ్యారోపణమాత్రనివర్తకత్వేన ప్రమాణత్వమ్ ఆత్మనః ప్రతిపద్యతే, న తు అజ్ఞాతార్థజ్ఞాపకత్వేన । తథా చ శ్రుతిః — 'యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః' (బృ. ఉ. ३ । ४ । ౧) ఇతి ॥

యస్మాదేవం నిత్యః అవిక్రియశ్చ ఆత్మా తస్మాత్ యుధ్యస్వ, యుద్ధాత్ ఉపరమం మా కార్షీః ఇత్యర్థః ॥

న హి అత్ర యుద్ధకర్తవ్యతా విధీయతే, యుద్ధే ప్రవృత్త ఏవ హి అసౌ శోకమోహప్రతిబద్ధః తూష్ణీమాస్తే । అతః తస్య ప్రతిబన్ధాపనయనమాత్రం భగవతా క్రియతే । తస్మాత్ 'యుధ్యస్వ' ఇతి అనువాదమాత్రమ్ , న విధిః ॥ ౧౮ ॥

శోకమోహాదిసంసారకారణనివృత్త్యర్థః గీతాశాస్త్రమ్ , న ప్రవర్తకమ్ ఇత్యేతస్యార్థస్య సాక్షిభూతే ఋచౌ ఆనీనాయ భగవాన్ । యత్తు మన్యసే 'యుద్ధే భీష్మాదయో మయా హన్యన్తే' 'అహమేవ తేషాం హన్తా' ఇతి, ఏషా బుద్ధిః మృషైవ తే । కథమ్ ? —

య ఏనం వేత్తి హన్తారం యశ్చైనం మన్యతే హతమ్ ।

ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యతే ॥ ౧౯ ॥

య ఏనం ప్రకృతం దేహినం వేత్తి విజానాతి హన్తారం హననక్రియాయాః కర్తారం యశ్చ ఏనమ్ అన్యో మన్యతే హతం దేహహననేన 'హతః అహమ్' ఇతి హననక్రియాయాః కర్మభూతమ్ , తౌ ఉభౌ న విజానీతః న జ్ఞాతవన్తౌ అవివేకేన ఆత్మానమ్ । 'హన్తా అహమ్' 'హతః అస్మి అహమ్' ఇతి దేహహననేన ఆత్మానమహం ప్రత్యయవిషయం యౌ విజానీతః తౌ ఆత్మస్వరూపానభిజ్ఞౌ

ఇత్యర్థః । యస్మాత్ న అయమ్ ఆత్మా హన్తి న హననక్రియాయాః కర్తా భవతి, న చ హన్యతే న చ కర్మ భవతీత్యర్థః, అవిక్రియత్వాత్ ॥ ౧౯ ॥

కథమవిక్రయ ఆత్మేతి ద్వితీయో మన్త్రః —

న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిన్నాయం భూత్వాభవితా వా న భూయః ।

అజో నిత్యః శాశ్వతోఽయం పురాణో న హన్యతే హన్యమానే శరీరే ॥ ౨౦ ॥

న జాయతే న ఉత్పద్యతే, జనిలక్షణా వస్తువిక్రియా న ఆత్మనో విద్యతే ఇత్యర్థః । తథా న మ్రియతే వా । వాశబ్దః చార్థే । న మ్రియతే చ ఇతి అన్త్యా వినాశలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే । కదాచిచ్ఛబ్దః సర్వవిక్రియాప్రతిషేధైః సమ్బధ్యతే — న కదాచిత్ జాయతే, న కదాచిత్ మ్రియతే, ఇత్యేవమ్ । యస్మాత్ అయమ్ ఆత్మా భూత్వా భవనక్రియామనుభూయ పశ్చాత్ అభవితా అభావం గన్తా న భూయః పునః, తస్మాత్ న మ్రియతే । యోహి భూత్వా న భవితా స మ్రియత ఇత్యుచ్యతే లోకే । వాశబ్దాత్ నశబ్దాచ్చ అయమాత్మా అభూత్వా వా భవితా దేహవత్ న భూయః । తస్మాత్ న జాయతే । యో హి అభూత్వా భవితా స జాయత ఇత్యుచ్యతే । నైవమాత్మా । అతో న జాయతే । యస్మాదేవం తస్మాత్ అజః, యస్మాత్ న మ్రియతే తస్మాత్ నిత్యశ్చ । యద్యపి ఆద్యన్తయోర్విక్రియయోః ప్రతిషేధే సర్వా విక్రియాః ప్రతిషిద్ధా భవన్తి, తథాపి మధ్యభావినీనాం విక్రియాణాం స్వశబ్దైరేవ ప్రతిషేధః కర్తవ్యః అనుక్తానామపి యౌవనాదిసమస్తవిక్రియాణాం ప్రతిషేధో యథా స్యాత్ ఇత్యాహ — శాశ్వత ఇత్యాదినా । శాశ్వత ఇతి అపక్షయలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే । శశ్వద్భవః శాశ్వతః । న అపక్షీయతే స్వరూపేణ, నిరవయవత్వాత్ । నాపి గుణక్షయేణ అపక్షయః, నిర్గుణత్వాత్ । అపక్షయవిపరీతాపి వృద్ధిలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే — పురాణ ఇతి । యో హి అవయవాగమేన ఉపచీయతే స వర్ధతే అభినవ ఇతి చ ఉచ్యతే । అయం తు ఆత్మా నిరవయవత్వాత్ పురాపి నవ ఏవేతి పురాణః ; న వర్ధతే ఇత్యర్థః । తథా న హన్యతే । హన్తి ; అత్ర విపరిణామార్థే ద్రష్టవ్యః అపునరుక్తతాయై । న విపరిణమ్యతే ఇత్యర్థః । హన్యమానే విపరిణమ్యమానేఽపి శరీరే । అస్మిన్ మన్త్రే షడ్ భావవికారా లౌకికవస్తువిక్రియా ఆత్మని ప్రతిషిధ్యన్తే । సర్వప్రకారవిక్రియారహిత ఆత్మా ఇతి వాక్యార్థః । యస్మాదేవం తస్మాత్ 'ఉభౌ తౌ న విజానీతః' ఇతి పూర్వేణ మన్త్రేణ అస్య సమ్బన్ధః ॥ ౨౦ ॥

'య ఏనం వేత్తి హన్తారమ్' (భ. గీ. ౨ । ౧౯) ఇత్యనేన మన్త్రేణ హననక్రియాయాః కర్తా కర్మ చ న భవతి ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ, 'న జాయతే' ఇత్యనేన అవిక్రియత్వం హేతుముక్త్వా ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి —

వేదావినాశినం నిత్యం య ఏనమజమవ్యయమ్ ।

కథం స పురుషః పార్థ కం ఘాతయతి హన్తి కమ్ ॥ ౨౧ ॥

వేద విజానాతి అవినాశినమ్ అన్త్యభావవికారరహితం నిత్యం విపరిణామరహితం యో వేద ఇతి సమ్బన్ధః । ఏనం పూర్వేణ మన్త్రేణోక్తలక్షణమ్ అజం జన్మరహితమ్ అవ్యయమ్ అపక్షయరహితం కథం కేన ప్రకారేణ సః విద్వాన్ పురుషః అధికృతః హన్తి హననక్రియాం కరోతి, కథం వా ఘాతయతి హన్తారం ప్రయోజయతి । న కథఞ్చిత్ కఞ్చిత్ హన్తి, న కథఞ్చిత్ కఞ్చిత్ ఘాతయతి ఇతి ఉభయత్ర ఆక్షేప ఏవార్థః, ప్రశ్నార్థాసమ్భవాత్ । హేత్వర్థస్య చ అవిక్రియత్వస్య తుల్యత్వాత్ విదుషః సర్వకర్మప్రతిషేధ ఏవ ప్రకరణార్థః అభిప్రేతో భగవతా । హన్తేస్తు ఆక్షేపః ఉదాహరణార్థత్వేన కథితః ॥

విదుషః కం కర్మాసమ్భవహేతువిశేషం పశ్యన్ కర్మాణ్యాక్షిపతి భగవాన్ 'కథం స పురుషః' ఇతి । నను ఉక్త ఏవాత్మనః అవిక్రియత్వం సర్వకర్మాసమ్భవకారణవిశేషః । సత్యముక్తః । న తు సః కారణవిశేషః, అన్యత్వాత్ విదుషః అవిక్రియాదాత్మనః । న హి అవిక్రియం స్థాణుం విదితవతః కర్మ న సమ్భవతి ఇతి చేత్ , న ; విదుషః ఆత్మత్వాత్ । న దేహాదిసఙ్ఘాతస్య విద్వత్తా । అతః పారిశేష్యాత్ అసంహతః ఆత్మా విద్వాన్ అవిక్రియః ఇతి తస్య విదుషః కర్మాసమ్భవాత్ ఆక్షేపో యుక్తః 'కథం స పురుషః' ఇతి । యథా బుద్ధ్యాద్యాహృతస్య శబ్దాద్యర్థస్య అవిక్రియ ఏవ సన్ బుద్ధివృత్త్యవివేకవిజ్ఞానేన అవిద్యయా ఉపలబ్ధా ఆత్మా కల్ప్యతే, ఏవమేవ ఆత్మానాత్మవివేకజ్ఞానేన బుద్ధివృత్త్యా విద్యయా అసత్యరూపయైవ పరమార్థతః అవిక్రియ ఏవ ఆత్మా విద్వానుచ్యతే । విదుషః కర్మాసమ్భవవచనాత్ యాని కర్మాణి శాస్త్రేణ విధీయన్తే తాని అవిదుషో విహితాని ఇతి భగవతో నిశ్చయోఽవగమ్యతే ॥

నను విద్యాపి అవిదుష ఏవ విధీయతే, విదితవిద్యస్య పిష్టపేషణవత్ విద్యావిధానానర్థక్యాత్ । తత్ర అవిదుషః కర్మాణి విధీయన్తే న విదుషః ఇతి విశేషో నోపపద్యతే ఇతి చేత్ , న ; అనుష్ఠేయస్య భావాభావవిశేషోపపత్తేః । అగ్నిహోత్రాదివిధ్యర్థజ్ఞానోత్తరకాలమ్ అగ్నిహోత్రాదికర్మ అనేకసాధనోపసంహారపూర్వకమనుష్ఠేయమ్ 'కర్తా అహమ్ , మమ కర్తవ్యమ్' ఇత్యేవంప్రకారవిజ్ఞానవతః అవిదుషః యథా అనుష్ఠేయం భవతి, న తు తథా 'న జాయతే' ఇత్యాద్యాత్మస్వరూపవిధ్యర్థజ్ఞానోత్తరకాలభావి కిఞ్చిదనుష్ఠేయం భవతి ; కిం తు 'నాహం కర్తా, నాహం భోక్తా' ఇత్యాద్యాత్మైకత్వాకర్తృత్వాదివిషయజ్ఞానాత్ నాన్యదుత్పద్యతే ఇతి ఏష విశేష ఉపపద్యతే । యః పునః 'కర్తా అహమ్' ఇతి వేత్తి ఆత్మానమ్ , తస్య 'మమ ఇదం కర్తవ్యమ్' ఇతి అవశ్యంభావినీ బుద్ధిః స్యాత్ ; తదపేక్షయా సః అధిక్రియతే ఇతి తం ప్రతి కర్మాణి సమ్భవన్తి । స చ అవిద్వాన్ , 'ఉభౌ తౌ న విజానీతః' (భ. గీ. ౨ । ౧౯) ఇతి వచనాత్ , విశేషితస్య చ విదుషః కర్మాక్షేపవచనాచ్చ 'కథం స పురుషః' ఇతి । తస్మాత్ విశేషితస్య అవిక్రియాత్మదర్శినః విదుషః ముముక్షోశ్చ సర్వకర్మసంన్యాసే ఏవ అధికారః । అత ఏవ భగవాన్ నారాయణః సాఙ్ఖ్యాన్ విదుషః అవిదుషశ్చ కర్మిణః ప్రవిభజ్య ద్వే నిష్ఠే గ్రాహయతి — 'జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినామ్' (భ. గీ. 3 । 3) ఇతి । తథా చ పుత్రాయ ఆహ భగవాన్ వ్యాసః — 'ద్వావిమావథ పన్థానౌ' (శాం. ౨౪౧ । ౬) ఇత్యాది । తథా చ క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్ పశ్చాత్సంన్యాసశ్చేతి । ఏతమేవ విభాగం పునః పునర్దర్శయిష్యతి

భగవాన్ — అతత్త్వవిత్ ‘అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే’ (భ. గీ. ౩ । ౨౭), తత్త్వవిత్తు నాహం కరోమి ఇతి । తథా చ ‘సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్యాస్తే’ (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇత్యాది ॥

తత్ర కేచిత్పణ్డితంమన్యా వదన్తి — ‘జన్మాదిషడ్భావవిక్రియారహితః అవిక్రియః అకర్తా ఏకః అహమాత్మా’ ఇతి న కస్యచిత్ జ్ఞానమ్ ఉత్పద్యతే, యస్మిన్ సతి సర్వకర్మసంన్యాసః ఉపదిశ్యతే ఇతి । తన్న ; ‘న జాయతే’ (భ. గీ. ౨ । ౨౦) ఇత్యాదిశాస్త్రోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాత్ । యథా చ శాస్త్రోపదేశసామర్థ్యాత్ ధర్మాధర్మాస్తిత్వవిజ్ఞానం కర్తుశ్చ దేహాన్తరసమ్బన్ధవిజ్ఞానముత్పద్యతే, తథా శాస్త్రాత్ తస్యైవ ఆత్మనః అవిక్రియత్వాకర్తృత్వైకత్వాదివిజ్ఞానం కస్మాత్ నోత్పద్యతే ఇతి ప్రష్టవ్యాః తే । కరణాగోచరత్వాత్ ఇతి చేత్ , న ; ‘మనసైవానుద్రష్టవ్యమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౯) ఇతి శ్రుతేః । శాస్త్రాచార్యోపదేశశమదమాదిసంస్కృతం మనః ఆత్మదర్శనే కరణమ్ । తథా చ తదధిగమాయ అనుమానే ఆగమే చ సతి జ్ఞానం నోత్పద్యత ఇతి సాహసమాత్రమేతత్ । జ్ఞానం చ ఉత్పద్యమానం తద్విపరీతమజ్ఞానమ్ అవశ్యం బాధతే ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ । తచ్చ అజ్ఞానం దర్శితమ్ ‘హన్తా అహమ్ , హతః అస్మి’ ఇతి ‘ఉభౌ తౌ న విజానీతః’ ఇతి । అత్ర చ ఆత్మనః హననక్రియాయాః కర్తృత్వం కర్మత్వం హేతుకర్తృత్వం చ అజ్ఞానకృతం దర్శితమ్ । తచ్చ సర్వక్రియాస్వపి సమానం కర్తృత్వాదేః అవిద్యాకృతత్వమ్ , అవిక్రియత్వాత్ ఆత్మనః । విక్రియావాన్ హి కర్తా ఆత్మనః కర్మభూతమన్యం ప్రయోజయతి ‘కురు’ ఇతి । తదేతత్ అవిశేషేణ విదుషః సర్వక్రియాసు కర్తృత్వం హేతుకర్తృత్వం చ ప్రతిషేధతి భగవాన్వాసుదేవః విదుషః కర్మాధికారాభావప్రదర్శనార్థమ్ ‘వేదావినాశినం . . . కథం స పురుషః’ ఇత్యాదినా । క్వ పునః విదుషః అధికార ఇతి ఏతదుక్తం పూర్వమేవ ‘జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానామ్’ (భ. గీ. ౩ । ౩) ఇతి । తథా చ సర్వకర్మసంన్యాసం వక్ష్యతి ‘సర్వకర్మాణి మనసా’ (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇత్యాదినా ॥

నను మనసా ఇతి వచనాత్ న వాచికానాం కాయికానాం చ సంన్యాసః ఇతి చేత్ , న ; సర్వకర్మాణి ఇతి విశేషితత్వాత్ । మానసానామేవ సర్వకర్మణామితి చేత్ , న ; మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాద్వాక్కాయవ్యాపారాణాం మనోవ్యాపారాభావే తదనుపపత్తేః । శాస్త్రీయాణాం వాక్కాయకర్మణాం కారణాని మానసాని కర్మాణి వర్జయిత్వా అన్యాని సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్యేదితి చేత్ , న ; ‘నైవ కుర్వన్న కారయన్’ (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇతి విశేషణాత్ । సర్వకర్మసంన్యాసః అయం భగవతా ఉక్తః మరిష్యతః న జీవతః ఇతి చేత్ , న ; ‘నవద్వారే పురే దేహీ ఆస్తే’ (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇతి విశేషణానుపపత్తేః । న హి సర్వకర్మసంన్యాసేన మృతస్య తద్దేహే ఆసనం సమ్భవతి । అకుర్వతః అకారయతశ్చ దేహే సంన్యస్య ఇతి సమ్బన్ధః న దేహే ఆస్తే ఇతి చేత్ , న ; సర్వత్ర ఆత్మనః అవిక్రియత్వావధారణాత్ , ఆసనక్రియాయాశ్చ అధికరణాపేక్షత్వాత్ , తదనపేక్షత్వాచ్చ సంన్యాసస్య । సమ్పూర్వస్తు న్యాసశబ్దః అత్ర త్యాగార్థః, న నిక్షేపార్థః । తస్మాత్ గీతాశాస్త్రే

ఆత్మజ్ఞానవతః సంన్యాసే ఏవ అధికారః, న కర్మణి ఇతి తత్ర తత్ర ఉపరిష్టాత్ ఆత్మజ్ఞానప్రకరణే దర్శయిష్యామః ॥ ౨౧ ॥

ప్రకృతం తు వక్ష్యామః । తత్ర ఆత్మనః అవినాశిత్వం ప్రతిజ్ఞాతమ్ । తత్ కిమివేతి, ఉచ్యతే —

వాసాంసి జీర్ణాని యథా విహాయ నవాని గృహ్ణాతి నరోఽపరాణి ।

తథా శరీరాణి విహాయ జీర్ణాన్యన్యాని సంయాతి నవాని దేహీ ॥ ౨౨ ॥

వాసాంసి వస్త్రాణి జీర్ణాని దుర్బలతాం గతాని యథా లోకే విహాయ పరిత్యజ్య నవాని అభినవాని గృహ్ణాతి ఉపాదత్తే నరః పురుషః అపరాణి అన్యాని, తథా తద్వదేవ శరీరాణి విహాయ జీర్ణాని అన్యాని సంయాతి సఙ్గచ్ఛతి నవాని దేహీ ఆత్మా పురుషవత్ అవిక్రియ ఏవేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥

కస్మాత్ అవిక్రియ ఏవేతి, ఆహ —

నైనం ఛిన్దన్తి శస్త్రాణి నైనం దహతి పావకః ।

న చైనం క్లేదయన్త్యాపో న శోషయతి మారుతః ॥ ౨౩ ॥

ఏనం ప్రకృతం దేహినం న చ్ఛిన్దన్తి శస్త్రాణి, నిరవయవత్వాత్ న అవయవవిభాగం కుర్వన్తి । శస్త్రాణి అస్యాదీని । తథా న ఏనం దహతి పావకః, అగ్నిరపి న భస్మీకరోతి । తథా న చ ఏనం క్లేదయన్తి ఆపః । అపాం హి సావయవస్య వస్తునః ఆర్ద్రీభావకరణేన అవయవవిశ్లేషాపాదనే సామర్థ్యమ్ । తత్ న నిరవయవే ఆత్మని సమ్భవతి । తథా స్నేహవత్ ద్రవ్యం స్నేహశోషణేన నాశయతి వాయుః । ఏనం తు ఆత్మానం న శోషయతి మారుతోఽపి ॥ ౨౩ ॥

యతః ఏవం తస్మాత్ —

అచ్ఛేద్యోఽయమదాహ్యోఽయమక్లేద్యోఽశోష్య ఏవ చ ।

నిత్యః సర్వగతః స్థాణురచలోఽయం సనాతనః ॥ ౨౪ ॥

యస్మాత్ అన్యోన్యనాశహేతుభూతాని ఏనమాత్మానం నాశయితుం నోత్సహన్తే అస్యాదీని తస్మాత్ నిత్యః । నిత్యత్వాత్ సర్వగతః । సర్వగతత్వాత్ స్థాణుః ఇవ, స్థిర ఇత్యేతత్ । స్థిరత్వాత్ అచలః అయమ్ ఆత్మా । అతః సనాతనః చిరన్తనః, న కారణాత్కుతశ్చిత్ నిష్పన్నః, అభినవ ఇత్యర్థః ॥

నైతేషాం శ్లోకానాం పౌనరుక్త్యం చోదనీయమ్ , యతః ఏకేనైవ శ్లోకేన ఆత్మనః నిత్యత్వమవిక్రియత్వం చోక్తమ్ ‘న జాయతే మ్రియతే వా’ (భ. గీ. ౨ । ౨౦) ఇత్యాదినా । తత్ర యదేవ ఆత్మవిషయం కిఞ్చిదుచ్యతే, తత్ ఏతస్మాత్ శ్లోకార్థాత్ న అతిరిచ్యతే ; కిఞ్చిచ్ఛబ్దతః పునరుక్తమ్ , కిఞ్చిదర్థతః ఇతి । దుర్బోధత్వాత్ ఆత్మవస్తునః పునః పునః ప్రసఙ్గమాపాద్య శబ్దాన్తరేణ తదేవ వస్తు నిరూపయతి భగవాన్ వాసుదేవః కథం ను నామ

సంసారిణామసంసారిత్వబుద్ధిగోచరతామాపన్నం సత్ అవ్యక్తం తత్త్వం సంసారనివృత్తయే స్యాత్ ఇతి ॥ ౨౪ ॥

కిం చ —

అవ్యక్తోఽయమచిన్త్యోఽయమవికార్యోఽయముచ్యతే ।

తస్మాదేవం విదిత్వైనం నానుశోచితుమర్హసి ॥ ౨౫ ॥

సర్వకరణావిషయత్వాత్ న వ్యజ్యత ఇతి అవ్యక్తః అయమ్ ఆత్మా । అత ఏవ అచిన్త్యః అయమ్ । యద్ధి ఇన్ద్రియగోచరః తత్ చిన్తావిషయత్వమాపద్యతే । అయం త్వాత్మా అనిన్ద్రియగోచరత్వాత్ అచిన్త్యః । అత ఏవ అవికార్యః, యథా క్షీరం దధ్యాతఞ్చనాదినా వికారి న తథా అయమాత్మా । నిరవయవత్వాచ్చ అవిక్రియః । న హి నిరవయవం కిఞ్చిత్ విక్రియాత్మకం దృష్టమ్ । అవిక్రియత్వాత్ అవికార్యః అయమ్ ఆత్మా ఉచ్యతే । తస్మాత్ ఏవం యథోక్తప్రకారేణ ఏనమ్ ఆత్మానం విదిత్వా

త్వం న అనుశోచితుమర్హసి హన్తాహమేషామ్ , మయైతే హన్యన్త ఇతి ॥ ౨౫ ॥

ఆత్మనః అనిత్యత్వమభ్యుపగమ్య ఇదముచ్యతే —

అథ చైనం నిత్యజాతం నిత్యం వా మన్యసే మృతమ్ ।

తథాపి త్వం మహాబాహో నైవం శోచితుమర్హసి ॥ ౨౬ ॥

అథ చ ఇతి అభ్యుపగమార్థః । ఏనం ప్రకృతమాత్మానం నిత్యజాతం లోకప్రసిద్ధ్యా ప్రత్యనేకశరీరోత్పత్తి జాతో జాత ఇతి మన్యసే తథా ప్రతితత్తద్వినాశం నిత్యం వా మన్యసే మృతం మృతో మృత ఇతి ; తథాపి తథాభావేఽపి ఆత్మని త్వం మహాబాహో, న ఏవం శోచితుమర్హసి, జన్మవతో జన్మ నాశవతో నాశశ్చేత్యేతావవశ్యమ్భావినావితి ॥ ౨౬ ॥

తథా చ సతి —

జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుర్ధ్రువం జన్మ మృతస్య చ ।

తస్మాదపరిహార్యేఽర్థే న త్వం శోచితుమర్హసి ॥ ౨౭ ॥

జాతస్య హి లబ్ధజన్మనః ధ్రువః అవ్యభిచారీ మృత్యుః మరణం ధ్రువం జన్మ మృతస్య చ । తస్మాదపరిహార్యోఽయం జన్మమరణలక్షణోఽర్థః । తస్మిన్నపరిహార్యేఽర్థే న త్వం శోచితుమర్హసి ॥ ౨౭ ॥

కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకాన్యపి భూతాన్యుద్దిశ్య శోకో న యుక్తః కర్తుమ్ , యతః —

అవ్యక్తాదీని భూతాని వ్యక్తమధ్యాని భారత ।

అవ్యక్తనిధనాన్యేవ తత్ర కా పరిదేవనా ॥ ౨౮ ॥

అవ్యక్తాదీని అవ్యక్తమ్ అదర్శనమ్ అనుపలబ్ధిః ఆదిః యేషాం భూతానాం పుత్రమిత్రాదికార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకానాం తాని అవ్యక్తాదీని భూతాని ప్రాగుత్పత్తేః, ఉత్పన్నాని చ ప్రాఙ్మరణాత్ వ్యక్తమధ్యాని । అవ్యక్తనిధనాన్యేవ పునః అవ్యక్తమ్ అదర్శనం నిధనం మరణం యేషాం తాని అవ్యక్తనిధనాని । మరణాదూర్ధ్వమప్యవ్యక్తతామేవ ప్రతిపద్యన్తే ఇత్యర్థః । తథా చోక్తమ్ — 'అదర్శనాదాపతితః పునశ్చాదర్శనం గతః । నాసౌ తవ న తస్య త్వం వృథా కా పరిదేవనా' (మో. ధ. ౧౭౪ । ౧౭) ఇతి । తత్ర కా పరిదేవనా కో వా ప్రలాపః అదృష్టదృష్టప్రనష్టభ్రాన్తిభూతేషు భూతేష్విత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥

దుర్విజ్ఞేయోఽయం ప్రకృత ఆత్మా ; కిం త్వామేవైకముపాలభే సాధారణే భ్రాన్తినిమిత్తే । కథం దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా ఇత్యత ఆహ —

ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేనమాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః ।

ఆశ్చర్యవచ్చైనమన్యః శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చిత్ ॥ ౨౯ ॥

ఆశ్చర్యవత్ ఆశ్చర్యమ్ అదృష్టపూర్వమ్ అద్భుతమ్ అకస్మాద్దృశ్యమానం తేన తుల్యం ఆశ్చర్యవత్ ఆశ్చర్యమితి ఏనమ్ ఆత్మానం పశ్యతి కశ్చిత్ । ఆశ్చర్యవత్ ఏనం వదతి తథైవ చ అన్యః । ఆశ్చర్యవచ్చ ఏనమన్యః శృణోతి । శ్రుత్వా దృష్ట్వా ఉక్త్వాపి ఏనమాత్మానం వేద న చైవ కశ్చిత్ । అథవా యోఽయమాత్మానం పశ్యతి స ఆశ్చర్యతుల్యః, యో వదతి యశ్చ శృణోతి సః అనేకసహస్రేషు కశ్చిదేవ భవతి । అతో దుర్బోధ ఆత్మా ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౨౯ ॥

అథేదానీం ప్రకరణార్థముపసంహరన్బ్రూతే —

దేహీ నిత్యమవధ్యోఽయం దేహే సర్వస్య భారత ।

తస్మాత్సర్వాణి భూతాని న త్వం శోచితుమర్హసి ॥ ౩౦ ॥

దేహీ శరీరీ నిత్యం సర్వదా సర్వావస్థాసు అవధ్యః నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ తత్ర అవధ్యోఽయం దేహే శరీరే సర్వస్య సర్వగతత్వాత్స్థావరాదిషు స్థితోఽపి సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య దేహే వధ్యమానేఽపి అయం దేహీ న వధ్యః యస్మాత్ , తస్మాత్ భీష్మాదీని సర్వాణి భూతాని ఉద్దిశ్య న త్వం శోచితుమర్హసి ॥ ౩౦ ॥

ఇహ పరమార్థతత్త్వాపేక్షాయాం శోకో మోహో వా న సమ్భవతీత్యుక్తమ్ । న కేవలం పరమార్థతత్త్వాపేక్షాయామేవ । కిం తు —

స్వధర్మమపి చావేక్ష్య న వికమ్పితుమర్హసి ।

ధర్మ్యాద్ధి యుద్ధాచ్ఛ్రేయోఽన్యత్క్షత్రియస్య న విద్యతే ॥ ౩౧ ॥

స్వధర్మమపి స్వో ధర్మః క్షత్రియస్య యుద్ధం తమపి అవేక్ష్య త్వం న వికమ్పితుం ప్రచలితుమ్ నార్హసి క్షత్రియస్య స్వాభావికాద్ధర్మాత్ ఆత్మస్వాభావ్యాదిత్యభిప్రాయః । తచ్చ

యుద్ధం పృథివీజయద్వారేణ ధర్మార్థం ప్రజారక్షణార్థం చేతి ధర్మాదనపేతం పరం ధర్మ్యమ్ । తస్మాత్ ధర్మ్యాత్ యుద్ధాత్ శ్రేయః అన్యత్ క్షత్రియస్య న విద్యతే హి యస్మాత్ ॥ ३० ॥

కుతశ్చ తత్ యుద్ధం కర్తవ్యమితి, ఉచ్యతే —

యదృచ్ఛయా చోపపన్నం స్వర్గద్వారమపావృతమ్ ।

సుఖినః క్షత్రియాః పార్థ లభన్తే యుద్ధమీదృశమ్ ॥ ३२ ॥

యదృచ్ఛయా చ అప్రార్థితతయా ఉపపన్నమ్ ఆగతం స్వర్గద్వారమ్ అపావృతమ్ ఉద్ఘాటితం యే ఏతత్ ఈదృశం యుద్ధం లభన్తే క్షత్రియాః హే పార్థ, కిం న సుఖినః తే ? ॥ ३२ ॥

ఏవం కర్తవ్యతాప్రాప్తమపి —

అథ చేత్త్వమిమం ధర్మ్యం సఙ్గ్రామం న కరిష్యసి ।

తతః స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాపమవాప్స్యసి ॥ 33 ॥

అథ చేత్ త్వమ్ ఇమం ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం విహితం సఙ్గ్రామం యుద్ధం న కరిష్యసి చేత్ , తతః తదకరణాత్ స్వధర్మం కీర్తిం చ మహాదేవాదిసమాగమనిమిత్తాం హిత్వా కేవలం పాపమ్ అవాప్స్యసి ॥ 33 ॥

న కేవలం స్వధర్మకీర్తిపరిత్యాగః —

అకీర్తిం చాపి భూతాని కథయిష్యన్తి తేఽవ్యయామ్ ।

సమ్భావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే ॥ ३४ ॥

అకీర్తిం చాపి యుద్ధే భూతాని కథయిష్యన్తి తే తవ అవ్యయాం దీర్ఘకాలామ్ । ధర్మాత్మా శూర ఇత్యేవమాదిభిః గుణైః సమ్భావితస్య చ అకీర్తిః మరణాత్ అతిరిచ్యతే, సమ్భావితస్య చ

అకీర్తేః వరం మరణమిత్యర్థః ॥ ३४ ॥

కిఞ్చ —

భయాద్రణాదుపరతం మంస్యన్తే త్వాం మహారథాః ।

యేషాం చ త్వం బహుమతో భూత్వా యాస్యసి లాఘవమ్ ॥ ३५ ॥

భయాత్ కర్ణాదిభ్యః రణాత్ యుద్ధాత్ ఉపరతం నివృత్తం మంస్యన్తే చిన్తయిష్యన్తి న కృపయేతి త్వాం మహారథాః దుర్యోధనప్రభృతయః । యేషాం చ త్వం దుర్యోధనాదీనాం బహుమతో బహుభిః గుణైః యుక్తః ఇత్యేవం మతః బహుమతః భూత్వా పునః యాస్యసి లాఘవం లఘుభావమ్ ॥ ३५ ॥

కిఞ్చ—

అవాచ్యవాదాంశ్చ బహూన్వదిష్యన్తి తవాహితాః ।

నిన్దన్తస్తవ సామర్థ్యం తతో దుఃఖతరం ను కిమ్ ॥ ౩౬ ॥

అవాచ్యవాదాన్ అవక్తవ్యవాదాంశ్చ బహూన్ అనేకప్రకారాన్ వదిష్యన్తి తవ అహితాః శత్రవః నిన్దన్తః కుత్సయన్తః తవ త్వదీయం సామర్థ్యం నివాతకవచాదియుద్ధనిమిత్తమ్ । తతః తస్మాత్ నిన్దాప్రాప్తేర్దుఃఖాత్ దుఃఖతరం ను కిమ్ , తతః కష్టతరం దుఃఖం నాస్తీత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥

యుద్ధే పునః క్రియమాణే కర్ణాదిభిః —

హతో వా ప్రాప్స్యసి స్వర్గం జిత్వా వా భోక్ష్యసే మహీమ్ ।

తస్మాదుత్తిష్ఠ కౌన్తేయ యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః ॥ ౩౭ ॥

హతో వా ప్రాప్స్యసి స్వర్గమ్ , హతః సన్ స్వర్గం ప్రాప్స్యసి । జిత్వా వా కర్ణాదీన్ శూరాన్ భోక్ష్యసే మహీమ్ । ఉభయథాపి తవ లాభ ఏవేత్యభిప్రాయః । యత ఏవం తస్మాత్ ఉత్తిష్ఠ కౌన్తేయ యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః ‘జేష్యామి శత్రూన్ , మరిష్యామి వా’ ఇతి నిశ్చయం కృత్వేత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥

తత్ర యుద్ధం స్వధర్మం ఇత్యేవం యుధ్యమానస్యోపదేశమిమం శృణు —

సుఖదుఃఖే సమే కృత్వా లాభాలాభౌ జయాజయౌ ।

తతో యుద్ధాయ యుజ్యస్వ నైవం పాపమవాప్స్యసి ॥ ౩౮ ॥

సుఖదుఃఖే సమే తుల్యే కృత్వా, రాగద్వేషావప్యకృత్వేత్యేతత్ । తథా లాభాలాభౌ జయాజయౌ చ సమౌ కృత్వా తతో యుద్ధాయ యుజ్యస్వ ఘటస్వ । న ఏవం యుద్ధం కుర్వన్ పాపమ్ అవాప్స్యసి । ఇత్యేష ఉపదేశః ప్రాసఙ్గికః ॥ ౩౮ ॥

శోకమోహాపనయనాయ లౌకికో న్యాయః ‘స్వధర్మమపి చావేక్ష్య’ (భ. గీ. ౨ । ౩౧) ఇత్యాద్యైః శ్లోకైరుక్తః, న తు తాత్పర్యేణ । పరమార్థదర్శనమిహ ప్రకృతమ్ । తచ్చోక్తముపసంహ్రియతే — ‘ఏషా తేఽభిహితా’ (భ. గీ. ౨ । ౩౯) ఇతి శాస్త్రవిషయవిభాగప్రదర్శనాయ । ఇహ హి ప్రదర్శితే పునః శాస్త్రవిషయవిభాగే ఉపరిష్టాత్ ‘జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినామ్’ (భ. గీ. ౩ । ౩) ఇతి నిష్ఠాద్వయవిషయం శాస్త్రం సుఖం ప్రవర్తిష్యతే, శ్రోతారశ్చ విషయవిభాగేన సుఖం గ్రహీష్యన్తి ఇత్యత ఆహ —

ఏషా తేఽభిహితా సాఙ్ఖ్యే బుద్ధిర్యోగే త్విమాం శృణు ।

బుద్ధ్యా యుక్తో యయా పార్థ కర్మబన్ధం ప్రహాస్యసి ॥ ౩౯ ॥

ఏషా తే తుభ్యమ్ అభిహితా ఉక్తా సాఙ్‌ఖ్యే పరమార్థవస్తువివేకవిషయే బుద్ధిః జ్ఞానం సాక్షాత్ శోకమోహాదిసంసారహేతుదోషనివృత్తికారణమ్ । యోగే తు తత్ప్రాప్త్యుపాయే నిఃసఙ్గతయా ద్వన్ద్వప్రహాణపూర్వకమ్ ఈశ్వరారాధనార్థే కర్మయోగే కర్మానుష్ఠానే సమాధియోగే చ ఇమామ్ అనన్తరమేవోచ్యమానాం బుద్ధిం శృణు । తాం చ బుద్ధిం స్తౌతి ప్రరోచనార్థమ్ — బుద్ధ్యా యయా యోగవిషయయా యుక్తః హే పార్థ, కర్మబన్ధం కర్మైవ ధర్మాధర్మాఖ్యో బన్ధః కర్మబన్ధః తం ప్రహాస్యసి ఈశ్వరప్రసాదనిమిత్తజ్ఞానప్రాప్త్యైవ ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౩౯ ॥

కిఞ్చ అన్యత్ —

నేహాభిక్రమనాశోఽస్తి ప్రత్యవాయో న విద్యతే ।

స్వల్పమప్యస్య ధర్మస్య త్రాయతే మహతో భయాత్ ॥ ౪౦ ॥

న ఇహ మోక్షమార్గే కర్మయోగే అభిక్రమనాశః అభిక్రమణమభిక్రమః ప్రారమ్భః తస్య నాశః నాస్తి యథా కృష్యాదేః । యోగవిషయే ప్రారమ్భస్య న అనైకాన్తికఫలత్వమిత్యర్థః । కిఞ్చ — నాపి చికిత్సావత్ ప్రత్యవాయః విద్యతే భవతి । కిం తు స్వల్పమపి అస్య ధర్మస్య యోగధర్మస్య అనుష్ఠితం త్రాయతే రక్షతి మహతః భయాత్ సంసారభయాత్ జన్మమరణాదిలక్షణాత్ ॥ ౪౦ ॥

యేయం సాఙ్‌ఖ్యే బుద్ధిరుక్తా యోగే చ, వక్ష్యమాణలక్షణా సా —

వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిరేకేహ కురునన్దన ।

బహుశాఖా హ్యనన్తాశ్చ బుద్ధయోఽవ్యవసాయినామ్ ॥ ౪౧ ॥

వ్యవసాయాత్మికా నిశ్చయస్వభావా ఏకా ఏవ బుద్ధిః ఇతరవిపరీతబుద్ధిశాఖాభేదస్య బాధికా, సమ్యక్ప్రమాణజనితత్వాత్ , ఇహ శ్రేయోమార్గే హే కురునన్దన । యాః పునః ఇతరా విపరీతబుద్ధయః, యాసాం శాఖాభేదప్రచారవశాత్ అనన్తః అపారః అనుపరతః సంసారో నిత్యప్రతతో విస్తీర్ణో భవతి, ప్రమాణజనితవివేకబుద్ధినిమిత్తవశాచ్చ ఉపరతాస్వనన్తభేదబుద్ధిషు సంసారోఽప్యుపరమతే తా బుద్ధయః బహుశాఖాః బహ్వ్యః శాఖాః యాసాం తాః బహుశాఖాః, బహుభేదా ఇత్యేతత్ । ప్రతిశాఖాభేదేన హి అనన్తాశ్చ బుద్ధయః । కేషామ్ ? అవ్యవసాయినాం ప్రమాణజనితవివేకబుద్ధిరహితానామిత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥

యేషాం వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిర్నాస్తి తే —

యామిమాం పుష్పితాం వాచం ప్రవదన్త్యవిపశ్చితః ।

వేదవాదరతాః పార్థ నాన్యదస్తీతి వాదినః ॥ ౪౨ ॥

యామ్ ఇమాం వక్ష్యమాణాం పుష్పితాం పుష్పిత ఇవ వృక్షః శోభమానాం శ్రూయమాణరమణీయాం వాచం వాక్యలక్షణాం ప్రవదన్తి । కే ? అవిపశ్చితః అమేధసః

అవివేకిన ఇత్యర్థః । వేదవాదరతాః బహ్వర్థవాదఫలసాధనప్రకాశకేషు వేదవాక్యేషు రతాః హే పార్థ, న అన్యత్ స్వర్గపశ్వాదిఫలసాధనేభ్యః కర్మభ్యః అస్తి ఇతి ఏవం వాదినః వదనశీలాః ॥ ౪౨ ॥

తే చ —

కామాత్మానః స్వర్గపరా జన్మకర్మఫలప్రదామ్ ।

క్రియావిశేషబహులాం భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి ॥ ౪౩ ॥

కామాత్మానః కామస్వభావాః, కామపరా ఇత్యర్థః । స్వర్గపరాః స్వర్గః పరః పురుషార్థః యేషాం తే స్వర్గపరాః స్వర్గప్రధానాః । జన్మకర్మఫలప్రదాం కర్మణః ఫలం కర్మఫలం జన్మైవ కర్మఫలం జన్మకర్మఫలం తత్ ప్రదదాతీతి జన్మకర్మఫలప్రదా, తాం వాచమ్ । ప్రవదన్తి ఇత్యనుషజ్యతే । క్రియావిశేషబహులాం క్రియాణాం విశేషాః క్రియావిశేషాః తే బహులా యస్యాం వాచి తాం స్వర్గపశుపుత్రాద్యర్థాః యయా వాచా బాహుల్యేన ప్రకాశ్యన్తే । భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి భోగశ్చ ఐశ్వర్యం చ భోగైశ్వర్యే, తయోర్గతిః ప్రాప్తిః భోగైశ్వర్యగతిః, తాం ప్రతి సాధనభూతాః యే క్రియావిశేషాః తద్బహులాం తాం వాచం ప్రవదన్తః మూఢాః సంసారే పరివర్తన్తే ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౪౩ ॥

తేషాం చ —

భోగైశ్వర్యప్రసక్తానాం తయాపహృతచేతసామ్ ।

వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిః సమాధౌ న విధీయతే ॥ ౪౪ ॥

భోగైశ్వర్యప్రసక్తానాం భోగః కర్తవ్యః ఐశ్వర్యం చ ఇతి భోగైశ్వర్యయోరేవ ప్రణయవతాం తదాత్మభూతానామ్ । తయా క్రియావిశేషబహులయా వాచా అపహృతచేతసామ్ ఆచ్ఛాదితవివేకప్రజ్ఞానాం వ్యవసాయాత్మికా సాఙ్ఖ్యే యోగే వా బుద్ధిః సమాధౌ సమాధీయతే అస్మిన్ పురుషోపభోగాయ సర్వమితి సమాధిః అన్తఃకరణం బుద్ధిః తస్మిన్ సమాధౌ, న విధీయతే న భవతి ఇత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥

యే ఏవం వివేకబుద్ధిరహితాః తేషాం కామాత్మనాం యత్ ఫలం తదాహ —

త్రైగుణ్యవిషయా వేదా నిస్త్రైగుణ్యో భవార్జున ।

నిర్ద్వన్ద్వో నిత్యసత్త్వస్థో నిర్యోగక్షేమ ఆత్మవాన్ ॥ ౪౫ ॥

త్రైగుణ్యవిషయాః త్రైగుణ్యం సంసారో విషయః ప్రకాశయితవ్యః యేషాం తే వేదాః త్రైగుణ్యవిషయాః । త్వం తు నిస్త్రైగుణ్యో భవ అర్జున, నిష్కామో భవ ఇత్యర్థః । నిర్ద్వన్ద్వః సుఖదుఃఖహేతూ సప్రతిపక్షౌ పదార్థౌ ద్వన్ద్వశబ్దవాచ్యౌ, తతః నిర్గతః నిర్ద్వన్ద్వో భవ । నిత్యసత్త్వస్థః సదా సత్త్వగుణాశ్రితో భవ । తథా నిర్యోగక్షేమః అనుపాత్తస్య ఉపాదానం యోగః,

ఉపాత్తస్య రక్షణం క్షేమః, యోగక్షేమప్రధానస్య శ్రేయసి ప్రవృత్తిర్దుష్కరా ఇత్యతః నిర్యోగక్షేమో భవ । ఆత్మవాన్ అప్రమత్తశ్చ భవ । ఏష తవ ఉపదేశః స్వధర్మమనుతిష్ఠతః ॥ ౪౫ ॥

సర్వేషు వేదోక్తేషు కర్మసు యాన్యుక్తాన్యనన్తాని ఫలాని తాని నాపేక్ష్యన్తే చేత్ , కిమర్థం తాని ఈశ్వరాయేత్యనుష్ఠీయన్తే ఇత్యుచ్యతే ; శృణు —

యావానర్థ ఉదపానే సర్వతఃసమ్ప్లుతోదకే ।

తావాన్ సర్వేషు వేదేషు బ్రాహ్మణస్య విజానతః ॥ ౪౬ ॥

యథా లోకే కూపతడాగాద్యనేకస్మిన్ ఉదపానే పరిచ్ఛిన్నోదకే యావాన్ యావత్పరిమాణః స్నానపానాదిః అర్థః ఫలం ప్రయోజనం స సర్వః అర్థః సర్వతః సమ్ప్లుతోదకేఽపి యః అర్థః తావానేవ సమ్పద్యతే, తత్ర అన్తర్భవతీత్యర్థః । ఏవం తావాన్ తావత్పరిమాణ ఏవ సమ్పద్యతే సర్వేషు వేదేషు వేదోక్తేషు కర్మసు యః అర్థః యత్కర్మఫలం సః అర్థః బ్రాహ్మణస్య సంన్యాసినః పరమార్థతత్త్వం విజానతః యః అర్థః యత్ విజ్ఞానఫలం సర్వతఃసమ్ప్లుతోదకస్థానీయం తస్మిన్ తావానేవ సమ్పద్యతే తత్రైవాన్తర్భవతీత్యర్థః । 'యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతి యత్ కిఞ్చిత్ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧ । ౪) ఇతి శ్రుతేః । 'సర్వం కర్మాఖిలమ్' (భ. గీ. ౪ । 33) ఇతి చ వక్ష్యతి । తస్మాత్ ప్రాక్ జ్ఞాననిష్ఠాధికారప్రాప్తేః కర్మణ్యధికృతేన కూపతడాగాద్యర్థస్థానీయమపి కర్మ కర్తవ్యమ్ ॥ ౪౬ ॥

తవ చ —

కర్మణ్యేవాధికారస్తే మా ఫలేషు కదాచన ।

మా కర్మఫలహేతుర్భూర్మా తే సఙ్గోఽస్త్వకర్మణి ॥ ౪౭ ॥

కర్మణ్యేవ అధికారః న జ్ఞాననిష్ఠాయాం తే తవ । తత్ర చ కర్మ కుర్వతః మా ఫలేషు అధికారః అస్తు, కర్మఫలతృష్ణా మా భూత్ కదాచన కస్యాఞ్చిదప్యవస్థాయామిత్యర్థః । యదా కర్మఫలే తృష్ణా తే స్యాత్ తదా కర్మఫలప్రాప్తేః హేతుః స్యాః, ఏవం మా కర్మఫలహేతుః భూః । యదా హి కర్మఫలతృష్ణాప్రయుక్తః కర్మణి ప్రవర్తతే తదా కర్మఫలస్యైవ జన్మనో హేతుర్భవేత్ । యది కర్మఫలం నేష్యతే, కిం కర్మణా దుఃఖరూపేణ ? ఇతి మా తే తవ సఙ్గః అస్తు అకర్మణి అకరణే ప్రీతిర్మా భూత్ ॥ ౪౭ ॥

యది కర్మఫలప్రయుక్తేన న కర్తవ్యం కర్మ, కథం తర్హి కర్తవ్యమితి ; ఉచ్యతే —

యోగస్థః కురు కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా ధనఞ్జయ ।

సిద్ధ్యసిద్ధ్యోః సమో భూత్వా సమత్వం యోగ ఉచ్యతే ॥ ౪౮ ॥

యోగస్థః సన్ కురు కర్మాణి కేవలమీశ్వరార్థమ్ ; తత్రాపి ‘ఈశ్వరో మే తుష్యతు’ ఇతి సఙ్గం త్యక్త్వా ధనఞ్జయ । ఫలతృష్ణాశూన్యేన క్రియమాణే కర్మణి సత్త్వశుద్ధిజా జ్ఞానప్రాప్తిలక్షణా సిద్ధిః, తద్విపర్యయజా అసిద్ధిః, తయోః సిద్ధ్యసిద్ధ్యోః అపి సమః తుల్యః భూత్వా కురు కర్మాణి । కోఽసౌ యోగః యత్రస్థః కురు ఇతి ఉక్తమ్ ? ఇదమేవ తత్ — సిద్ధ్యసిద్ధ్యోః సమత్వం యోగః ఉచ్యతే ॥ ౪౮ ॥

యత్పునః సమత్వబుద్ధియుక్తమీశ్వరారాధనార్థం కర్మోక్తమ్ , ఏతస్మాత్కర్మణః —

దూరేణ హ్యవరం కర్మ బుద్ధియోగాద్ధనఞ్జయ ।

బుద్ధౌ శరణమన్విచ్ఛ కృపణాః ఫలహేతవః ॥ ౪౯ ॥

దూరేణ అతివిప్రకర్షేణ అత్యన్తమేవ హి అవరమ్ అధమం నికృష్టం కర్మ ఫలార్థినా క్రియమాణం బుద్ధియోగాత్ సమత్వబుద్ధియుక్తాత్ కర్మణః, జన్మమరణాదిహేతుత్వాత్ । హే ధనఞ్జయ, యత ఏవం తతః యోగవిషయాయాం బుద్ధౌ తత్పరిపాకజాయాం వా సాఙ్ఖ్యబుద్ధౌ శరణమ్ ఆశ్రయమభయప్రాప్తికారణమ్ అన్విచ్ఛ ప్రార్థయస్వ, పరమార్థజ్ఞానశరణో భవేత్యర్థః । యతః అవరం కర్మ కుర్వాణాః కృపణాః దీనాః ఫలహేతవః ఫలతృష్ణాప్రయుక్తాః సన్తః, ‘యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణః’ (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౧౦) ఇతి శ్రుతేః ॥ ౪౯ ॥

సమత్వబుద్ధియుక్తః సన్ స్వధర్మమనుతిష్ఠన్ యత్ఫలం ప్రాప్నోతి తచ్ఛృణు —

బుద్ధియుక్తో జహాతీహ ఉభే సుకృతదుష్కృతే ।

తస్మాద్యోగాయ యుజ్యస్వ యోగః కర్మసు కౌశలమ్ ॥ ౫౦ ॥

బుద్ధియుక్తః కర్మసమత్వవిషయయా బుద్ధ్యా యుక్తః బుద్ధియుక్తః సః జహాతి పరిత్యజతి ఇహ అస్మిన్ లోకే ఉభే సుకృతదుష్కృతే పుణ్యపాపే సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానప్రాప్తిద్వారేణ యతః, తస్మాత్ సమత్వబుద్ధియోగాయ యుజ్యస్వ ఘటస్వ । యోగో హి కర్మసు కౌశలమ్ , స్వధర్మాఖ్యేషు కర్మసు వర్తమానస్య యా సిద్ధ్యసిద్ధ్యోః సమత్వబుద్ధిః ఈశ్వరార్పితచేతస్తయా తత్ కౌశలం కుశలభావః । తద్ధి కౌశలం యత్ బన్ధనస్వభావాన్యపి కర్మాణి సమత్వబుద్ధ్యా స్వభావాత్ నివర్తన్తే । తస్మాత్సమత్వబుద్ధియుక్తో భవ త్వమ్ ॥ ౫౦ ॥

యస్మాత్ —

కర్మజం బుద్ధియుక్తా హి ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణః ।

జన్మబన్ధవినిర్ముక్తాః పదం గచ్ఛన్త్యనామయమ్ ॥ ౫౧ ॥

కర్మజం ఫలం త్యక్త్వా ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః । ఇష్టానిష్టదేహప్రాప్తిః కర్మజం ఫలం కర్మభ్యో జాతం బుద్ధియుక్తాః సమత్వబుద్ధియుక్తాః సన్తః హి యస్మాత్ ఫలం త్యక్త్వా పరిత్యజ్య

మనీషిణః జ్ఞానినో భూత్వా, జన్మబన్ధవినిర్ముక్తాః జన్మైవ బన్ధః జన్మబన్ధః తేన వినిర్ముక్తాః జీవన్త ఏవ జన్మబన్ధాత్ వినిర్ముక్తాః సన్తః, పదం పరమం విష్ణోః మోక్షాఖ్యం గచ్ఛన్తి అనామయం సర్వోపద్రవరహితమిత్యర్థః । అథవా ‘బుద్ధియోగాద్ధనఞ్జయ’ (భ. గీ. ౨ । ౪౯) ఇత్యారభ్య పరమార్థదర్శనలక్షణైవ సర్వతఃసమ్ప్లుతోదకస్థానీయా కర్మయోగజసత్త్వశుద్ధిజనితా బుద్ధిర్దర్శితా, సాక్షాత్సుకృతదుష్కృతప్రహాణాదిహేతుత్వశ్రవణాత్ ॥ ౫౧ ॥

యోగానుష్ఠానజనితసత్త్వశుద్ధిజా బుద్ధిః కదా ప్రాప్స్యతే ఇత్యుచ్యతే —

యదా తే మోహకలిలం బుద్ధిర్వ్యతితరిష్యతి ।

తదా గన్తాసి నిర్వేదం శ్రోతవ్యస్య శ్రుతస్య చ ॥ ౫౨ ॥

యదా యస్మిన్కాలే తే తవ మోహకలిలం మోహాత్మకమవివేకరూపం కాలుష్యం యేన ఆత్మానాత్మవివేకబోధం కలుషీకృత్య విషయం ప్రత్యన్తఃకరణం ప్రవర్తతే, తత్ తవ బుద్ధిః వ్యతితరిష్యతి వ్యతిక్రమిష్యతి, అతిశుద్ధభావమాపత్స్యతే ఇత్యర్థః । తదా తస్మిన్ కాలే గన్తాసి ప్రాప్స్యసి నిర్వేదం వైరాగ్యం శ్రోతవ్యస్య శ్రుతస్య చ, తదా శ్రోతవ్యం శ్రుతం చ తే నిష్ఫలం ప్రతిభాతీత్యభిప్రాయః ॥ ౫౨ ॥

మోహకలిలాత్యయద్వారేణ లబ్ధాత్మవివేకజప్రజ్ఞః కదా కర్మయోగజం ఫలం పరమార్థయోగమవాప్స్యామీతి చేత్ , తత్ శృణు —

శ్రుతివిప్రతిపన్నా తే యదా స్థాస్యతి నిశ్చలా ।

సమాధావచలా బుద్ధిస్తదా యోగమవాప్స్యసి ॥ ౫౩ ॥

శ్రుతివిప్రతిపన్నా అనేకసాధ్యసాధనసమ్బన్ధప్రకాశనశ్రుతిభిః శ్రవణైః ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణైః విప్రతిపన్నా నానాప్రతిపన్నా విక్షిప్తా సతీ తే తవ బుద్ధిః యది యస్మిన్ కాలే స్థాస్యతి స్థిరీభూతా భవిష్యతి నిశ్చలా విక్షేపచలనవర్జితా సతీ సమాధౌ, సమాధీయతే చిత్తమస్మిన్నితి సమాధిః ఆత్మా, తస్మిన్ ఆత్మని ఇత్యేతత్ । అచలా తత్రాపి వికల్పవర్జితా ఇత్యేతత్ । బుద్ధిః అన్తఃకరణమ్ । తదా తస్మిన్కాలే యోగమ్ అవాప్స్యసి వివేకప్రజ్ఞాం సమాధిం ప్రాప్స్యసి ॥ ౫౩ ॥

ప్రశ్నబీజం ప్రతిలభ్య అర్జున ఉవాచ లబ్ధసమాధిప్రజ్ఞస్య లక్షణబుభుత్సయా —

అర్జున ఉవాచ —

స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా సమాధిస్థస్య కేశవ ।

స్థితధీః కిం ప్రభాషేత కిమాసీత వ్రజేత కిమ్ ॥ ౫౪ ॥

స్థితా ప్రతిష్ఠితా ‘అహమస్మి పరం బ్రహ్మ’ ఇతి ప్రజ్ఞా యస్య సః స్థితప్రజ్ఞః తస్య స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా కిం భాషణం వచనం కథమసౌ పరైర్భాష్యతే సమాధిస్థస్య సమాధౌ స్థితస్య హే కేశవ ।

స్థితధీః స్థితప్రజ్ఞః స్వయం వా కిం ప్రభాషేత । కిమ్ ఆసీత వ్రజేత కిమ్ ఆసనం వ్రజనం వా తస్య కథమిత్యర్థః । స్థితప్రజ్ఞస్య లక్షణమనేన శ్లోకేన పృచ్ఛ్యతే ॥ ౫౪ ॥

యో హ్యాదిత ఏవ సంన్యస్య కర్మాణి జ్ఞానయోగనిష్ఠాయాం ప్రవృత్తః, యశ్చ కర్మయోగేన, తయోః 'ప్రజహాతి' ఇత్యారభ్య ఆ అధ్యాయపరిసమాప్తేః స్థితప్రజ్ఞలక్షణం సాధనం చోపదిశ్యతే । సర్వత్రైవ హి అధ్యాత్మశాస్త్రే కృతార్థలక్షణాని యాని తాన్యేవ సాధనాని ఉపదిశ్యన్తే, యత్నసాధ్యత్వాత్ । యాని యత్నసాధ్యాని సాధనాని లక్షణాని చ భవన్తి తాని శ్రీభగవానువాచ —

శ్రీభగవానువాచ —

ప్రజహాతి యదా కామాన్సర్వాన్పార్థ మనోగతాన్ ।

ఆత్మన్యేవాత్మనా తుష్టః స్థితప్రజ్ఞస్తదోచ్యతే ॥ ౫౫ ॥

ప్రజహాతి ప్రకర్షేణ జహాతి పరిత్యజతి యదా యస్మిన్కాలే సర్వాన్ సమస్తాన్ కామాన్ ఇచ్ఛాభేదాన్ హే పార్థ, మనోగతాన్ మనసి ప్రవిష్టాన్ హృది ప్రవిష్టాన్ । సర్వకామపరిత్యాగే తుష్టికారణాభావాత్ శరీరధారణనిమిత్తశేషే చ సతి ఉన్మత్తప్రమత్తస్యేవ ప్రవృత్తిః ప్రాప్తా, ఇత్యత ఉచ్యతే — ఆత్మన్యేవ ప్రత్యగాత్మస్వరూపే ఏవ ఆత్మనా స్వేనైవ బాహ్యలాభనిరపేక్షః తుష్టః పరమార్థదర్శనామృతరసలాభేన అన్యస్మాదలంప్రత్యయవాన్ స్థితప్రజ్ఞః స్థితా ప్రతిష్ఠితా ఆత్మానాత్మవివేకజా ప్రజ్ఞా యస్య సః స్థితప్రజ్ఞః విద్వాన్ తదా ఉచ్యతే । త్యక్తపుత్రవిత్తలోకైషణః సంన్యాసీ ఆత్మారామ ఆత్మక్రీడః స్థితప్రజ్ఞ ఇత్యర్థః ॥ ౫౫ ॥

కిఞ్చ —

దుఃఖేష్వనుద్విగ్నమనాః సుఖేషు విగతస్పృహః ।

వీతరాగభయక్రోధః స్థితధీర్మునిరుచ్యతే ॥ ౫౬ ॥

దుఃఖేషు ఆధ్యాత్మికాదిషు ప్రాప్తేషు న ఉద్విగ్నం న ప్రక్షుభితం దుఃఖప్రాప్తౌ మనో యస్య సోఽయమ్ అనుద్విగ్నమనాః । తథా సుఖేషు ప్రాప్తేషు విగతా స్పృహా తృష్ణా యస్య, న అగ్నిరివ ఇన్ధనాద్యాధానే సుఖాన్యను వివర్ధతే స విగతస్పృహః । వీతరాగభయక్రోధః రాగశ్చ భయం చ క్రోధశ్చ వీతా విగతా యస్మాత్ స వీతరాగభయక్రోధః । స్థితధీః స్థితప్రజ్ఞో మునిః సంన్యాసీ తదా ఉచ్యతే ॥ ౫౬ ॥

కిఞ్చ —

యః సర్వత్రానభిస్నేహస్తత్తత్ప్రాప్య శుభాశుభమ్ ।

నాభినన్దతి న ద్వేష్టి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౫౭ ॥

యః మునిః సర్వత్ర దేహజీవితాదిష్వపి అనభిస్నేహః అభిస్నేహవర్జితః తత్తత్ ప్రాప్య శుభాశుభం తత్తత్ శుభం అశుభం వా లబ్ధ్వా న అభినన్దతి న ద్వేష్టి శుభం ప్రాప్య న తుష్యతి న హృష్యతి, అశుభం చ ప్రాప్య న ద్వేష్టి ఇత్యర్థః । తస్య ఏవం హర్షవిషాదవర్జితస్య వివేకజా ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా భవతి ॥ ౫౭ ॥

కిఞ్చ—

యదా సంహరతే చాయం కూర్మోఽఙ్గానీవ సర్వశః ।

ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్యస్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౫౮ ॥

యదా సంహరతే సమ్యగుపసంహరతే చ అయం జ్ఞాననిష్ఠాయాం ప్రవృత్తో యతిః కూర్మః అఙ్గాని ఇవ యథా కూర్మః భయాత్ స్వాన్యఙ్గాని ఉపసంహరతి సర్వశః సర్వతః, ఏవం జ్ఞాననిష్ఠః ఇన్ద్రియాణి ఇన్ద్రియార్థేభ్యః సర్వవిషయేభ్యః ఉపసంహరతే । తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ఇత్యుక్తార్థం వాక్యమ్ ॥ ౫౮ ॥

తత్ర విషయాననాహరతః ఆతురస్యాపి ఇన్ద్రియాణి కూర్మాఙ్గానీవ సంహ్రియన్తే న తు తద్విషయో రాగః స కథం సంహ్రియతే ఇతి ఉచ్యతే —

విషయా వినివర్తన్తే నిరాహారస్య దేహినః ।

రసవర్జం రసోఽప్యస్య పరం దృష్ట్వా నివర్తతే ॥ ౫౯ ॥

యద్యపి విషయాః విషయోపలక్షితాని విషయశబ్దవాచ్యాని ఇన్ద్రియాణి నిరాహారస్య అనాహ్రియమాణవిషయస్య కష్టే తపసి స్థితస్య మూర్ఖస్యాపి వినివర్తన్తే దేహినో దేహవతః రసవర్జం రసో రాగో విషయేషు యః తం వర్జయిత్వా । రసశబ్దో రాగే ప్రసిద్ధః, స్వరసేన ప్రవృత్తః రసికః రసజ్ఞః, ఇత్యాదిదర్శనాత్ । సోఽపి రసో రఞ్జనారూపః సూక్ష్మః అస్య యతేః పరం పరమార్థతత్త్వం బ్రహ్మ దృష్ట్వా ఉపలభ్య 'అహమేవ తత్' ఇతి వర్తమానస్య నివర్తతే నిర్బీజం విషయవిజ్ఞానం సమ్పద్యతే ఇత్యర్థః । న అసతి సమ్యగ్దర్శనే రసస్య ఉచ్ఛేదః । తస్మాత్ సమ్యగ్దర్శనాత్మికాయాః ప్రజ్ఞాయాః స్థైర్యం కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయః ॥ ౫౯ ॥

సమ్యగ్దర్శనలక్షణప్రజ్ఞాస్థైర్యం చికీర్షతా ఆదౌ ఇన్ద్రియాణి స్వవశే స్థాపయితవ్యాని, యస్మాత్తదనవస్థాపనే దోషమాహ —

యతతో హ్యపి కౌన్తేయ పురుషస్య విపశ్చితః ।

ఇన్ద్రియాణి ప్రమాథీని హరన్తి ప్రసభం మనః ॥ ౬౦ ॥

యతతః ప్రయత్నం కుర్వతః హి యస్మాత్ కౌన్తేయ పురుషస్య విపశ్చితః మేధావినః అపి ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః । ఇన్ద్రియాణి ప్రమాథీని ప్రమథనశీలాని విషయాభిముఖం హి పురుషం

విక్షోభయన్తి ఆకులీకుర్వన్తి, ఆకులీకృత్య చ హరన్తి ప్రసభం ప్రసహ్య ప్రకాశమేవ పశ్యతో వివేకవిజ్ఞానయుక్తం మనః ॥ ౬౦ ॥

యతః తస్మాత్ —

తాని సర్వాణి సంయమ్య యుక్త ఆసీత మత్పరః ।

వశే హి యస్యేన్ద్రియాణి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౬౧ ॥

తాని సర్వాణి సంయమ్య సంయమనం వశీకరణం కృత్వా యుక్తః సమాహితః సన్ ఆసీత మత్పరః అహం వాసుదేవః సర్వప్రత్యగాత్మా పరో యస్య సః మత్పరః, 'న అన్యోఽహం తస్మాత్' ఇతి ఆసీత ఇత్యర్థః । ఏవమాసీనస్య యతేః వశే హి యస్య ఇన్ద్రియాణి వర్తన్తే అభ్యాసబలాత్ తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౬౧ ॥

అథేదానీం పరాభవిష్యతః సర్వానర్థమూలమిదముచ్యతే —

ధ్యాయతో విషయాన్పుంసః సఙ్గస్తేషూపజాయతే ।

సఙ్గాత్సఞ్జాయతే కామః కామాత్క్రోధోఽభిజాయతే ॥ ౬౨ ॥

ధ్యాయతః చిన్తయతః విషయాన్ శబ్దాదీన్ విషయవిశేషాన్ ఆలోచయతః పుంసః పురుషస్య సఙ్గః ఆసక్తిః ప్రీతిః తేషు విషయేషు ఉపజాయతే ఉత్పద్యతే । సఙ్గాత్ ప్రీతేః సఞ్జాయతే సముత్పద్యతే కామః తృష్ణా । కామాత్ కుతశ్చిత్ ప్రతిహతాత్ క్రోధః అభిజాయతే ॥ ౬౨ ॥

క్రోధాద్భవతి సంమోహః సంమోహాత్స్మృతివిభ్రమః ।

స్మృతిభ్రంశాద్బుద్ధినాశో బుద్ధినాశాత్ప్రణశ్యతి ॥ ౬౩ ॥

క్రోధాత్ భవతి సంమోహః అవివేకః కార్యాకార్యవిషయః । క్రుద్ధో హి సంమూఢః సన్ గురుమప్యాక్రోశతి । సంమోహాత్ స్మృతివిభ్రమః శాస్త్రాచార్యోపదేశాహితసంస్కారజనితాయాః స్మృతేః స్యాత్ విభ్రమో భ్రంశః స్మృత్యుత్పత్తినిమిత్తప్రాప్తౌ అనుత్పత్తిః । తతః స్మృతిభ్రంశాత్ బుద్ధినాశః బుద్ధేర్నాశః । కార్యాకార్యవిషయవివేకాయోగ్యతా అన్తఃకరణస్య బుద్ధేర్నాశ ఉచ్యతే । బుద్ధినాశాత్ ప్రణశ్యతి । తావదేవ హి పురుషః యావదన్తఃకరణం తదీయం కార్యాకార్యవిషయవివేకయోగ్యమ్ । తదయోగ్యత్వే నష్ట ఏవ పురుషో భవతి । అతః తస్యాన్తఃకరణస్య బుద్ధేర్నాశాత్ ప్రణశ్యతి పురుషార్థాయోగ్యో భవతీత్యర్థః ॥ ౬౩ ॥

సర్వానర్థస్య మూలముక్తం విషయాభిధ్యానమ్ । అథ ఇదానీం మోక్షకారణమిదముచ్యతే —

రాగద్వేషవియుక్తైస్తు విషయానిన్ద్రియైశ్చరన్ ।

ఆత్మవశ్యైర్విధేయాత్మా ప్రసాదమధిగచ్ఛతి ॥ ౬౪ ॥

రాగద్వేషవియుక్తైః రాగశ్చ ద్వేషశ్చ రాగద్వేషౌ, తత్పురఃసరా హి ఇన్ద్రియాణాం ప్రవృత్తిః స్వాభావికీ, తత్ర యో ముముక్షుః భవతి సః తాభ్యాం వియుక్తైః శ్రోత్రాదిభిః ఇన్ద్రియైః విషయాన్ అవర్జనీయాన్ చరన్ ఉపలభమానః ఆత్మవశ్యైః ఆత్మనః వశ్యాని వశీభూతాని ఇన్ద్రియాణి తైః ఆత్మవశ్యైః విధేయాత్మా ఇచ్ఛాతః విధేయః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సః అయం ప్రసాదమ్ అధిగచ్ఛతి । ప్రసాదః ప్రసన్నతా స్వాస్థ్యమ్ ॥ ౬౪ ॥

ప్రసాదే సతి కిం స్యాత్ ఇత్యుచ్యతే —

ప్రసాదే సర్వదుఃఖానాం హానిరస్యోపజాయతే ।

ప్రసన్నచేతసో హ్యాశు బుద్ధిః పర్యవతిష్ఠతే ॥ ౬౫ ॥

ప్రసాదే సర్వదుఃఖానామ్ ఆధ్యాత్మికాదీనాం హానిః వినాశః అస్య యతేః ఉపజాయతే । కిఞ్చ — ప్రసన్నచేతసః స్వస్థాన్తఃకరణస్య హి యస్మాత్ ఆశు శీఘ్రం బుద్ధిః పర్యవతిష్ఠతే ఆకాశమివ పరి సమన్తాత్ అవతిష్ఠతే, ఆత్మస్వరూపేణైవ నిశ్చలీభవతీత్యర్థః ॥

ఏవం ప్రసన్నచేతసః అవస్థితబుద్ధేః కృతకృత్యతా యతః, తస్మాత్ రాగద్వేషవియుక్తైః ఇన్ద్రియైః శాస్త్రావిరుద్ధేషు అవర్జనీయేషు యుక్తః సమాచరేత్ ఇతి వాక్యార్థః ॥ ౬౫ ॥

సేయం ప్రసన్నతా స్తూయతే —

నాస్తి బుద్ధిరయుక్తస్య న చాయుక్తస్య భావనా ।

న చాభావయతః శాన్తిరశాన్తస్య కుతః సుఖమ్ ॥ ౬౬ ॥

నాస్తి న విద్యతే న భవతీత్యర్థః, బుద్ధిః ఆత్మస్వరూపవిషయా అయుక్తస్య అసమాహితాన్తఃకరణస్య । న చ అస్తి అయుక్తస్య భావనా ఆత్మజ్ఞానాభినివేశః । తథా — న చ అస్తి అభావయతః ఆత్మజ్ఞానాభినివేశమకుర్వతః శాన్తిః ఉపశమః । అశాన్తస్య కుతః సుఖమ్ ? ఇన్ద్రియాణాం హి విషయసేవాతృష్ణాతః నివృత్తిర్యా తత్సుఖమ్ , న విషయవిషయా తృష్ణా । దుఃఖమేవ హి సా । న తృష్ణాయాం సత్యాం సుఖస్య గన్ధమాత్రమప్యుపపద్యతే ఇత్యర్థః ॥ ౬౬ ॥

అయుక్తస్య కస్మాద్బుద్ధిర్నాస్తి ఇత్యుచ్యతే —

ఇన్ద్రియాణాం హి చరతాం యన్మనోఽనువిధీయతే ।

తదస్య హరతి ప్రజ్ఞాం వాయుర్నావమివామ్భసి ॥ ౬౭ ॥

ఇన్ద్రియాణాం హి యస్మాత్ చరతాం స్వస్వవిషయేషు ప్రవర్తమానానాం యత్ మనః అనువిధీయతే అనుప్రవర్తతే తత్ ఇన్ద్రియవిషయవికల్పనేన ప్రవృత్తం మనః అస్య యతేః హరతి ప్రజ్ఞామ్ ఆత్మానాత్మవివేకజాం నాశయతి । కథమ్ ? వాయుః నావమివ అమ్భసి ఉదకే జిగమిషతాం మార్గాదుద్ధృత్య ఉన్మార్గే యథా వాయుః నావం ప్రవర్తయతి, ఏవమాత్మవిషయాం ప్రజ్ఞాం హృత్వా మనో విషయవిషయాం కరోతి ॥ ౬౭ ॥

'యతతో హి' (భ. గీ. ౨ । ౬౦) ఇత్యుపన్యస్తస్యార్థస్య అనేకధా ఉపపత్తిముక్త్వా తం చార్థముపపాద్య ఉపసంహరతి —

తస్మాద్యస్య మహాబాహో నిగృహీతాని సర్వశః ।

ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్యస్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౬౮ ॥

ఇన్ద్రియాణాం ప్రవృత్తౌ దోష ఉపపాదితో యస్మాత్ , తస్మాత్ యస్య యతేః హే మహాబాహో, నిగృహీతాని సర్వశః సర్వప్రకారైః మానసాదిభేదైః ఇన్ద్రియాణి ఇన్ద్రియార్థేభ్యః శబ్దాదిభ్యః తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౬౮ ॥

యోఽయం లౌకికో వైదికశ్చ వ్యవహారః స ఉత్పన్నవివేకజ్ఞానస్య స్థితప్రజ్ఞస్య అవిద్యాకార్యత్వాత్ అవిద్యానివృత్తౌ నివర్తతే, అవిద్యాయాశ్చ విద్యావిరోధాత్ నివృత్తిః, ఇత్యేతమర్థం స్ఫుటీకుర్వన్ ఆహ —

యా నిశా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ ।

యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునేః ॥ ౬౯ ॥

యా నిశా రాత్రిః సర్వపదార్థానామవివేకకరీ తమఃస్వభావత్వాత్ సర్వభూతానాం సర్వేషాం భూతానామ్ । కిం తత్ పరమార్థతత్త్వం స్థితప్రజ్ఞస్య విషయః । యథా నక్తఞ్చరాణామ్ అహరేవ సదన్యేషాం నిశా భవతి, తద్వత్ నక్తఞ్చరస్థానీయానామజ్ఞానాం సర్వభూతానాం నిశేవ నిశా పరమార్థతత్త్వమ్ , అగోచరత్వాదతద్బుద్ధీనామ్ । తస్యాం పరమార్థతత్త్వలక్షణాయామజ్ఞాననిద్రాయాః ప్రబుద్ధో జాగర్తి సంయమీ సంయమవాన్ , జితేన్ద్రియో యోగీత్యర్థః । యస్యాం గ్రాహ్యగ్రాహకభేదలక్షణాయామవిద్యానిశాయాం ప్రసుప్తాన్యేవ భూతాని జాగ్రతి ఇతి ఉచ్యన్తే, యస్యాం నిశాయాం ప్రసుప్తా ఇవ స్వప్నదృశః, సా నిశా అవిద్యారూపత్వాత్ పరమార్థతత్త్వం పశ్యతో మునేః ॥

అతః కర్మాణి అవిద్యావస్థాయామేవ చోద్యన్తే, న విద్యావస్థాయామ్ । విద్యాయాం హి సత్యామ్ ఉదితే సవితరి శార్వరమివ తమః ప్రణాశముపగచ్ఛతి అవిద్యా । ప్రాక్ విద్యోత్పత్తేః అవిద్యా ప్రమాణబుద్ధ్యా గృహ్యమాణా క్రియాకారకఫలభేదరూపా సతీ సర్వకర్మహేతుత్వం ప్రతిపద్యతే । న అప్రమాణబుద్ధ్యా గృహ్యమాణాయాః కర్మహేతుత్వోపపత్తిః, 'ప్రమాణభూతేన వేదేన మమ చోదితం కర్తవ్యం కర్మ' ఇతి హి కర్మణి కర్తా ప్రవర్తతే, న 'అవిద్యామాత్రమిదం సర్వం నిశేవ' ఇతి । యస్య పునః 'నిశేవ అవిద్యామాత్రమిదం సర్వం భేదజాతమ్' ఇతి జ్ఞానం తస్య ఆత్మజ్ఞస్య సర్వకర్మసంన్యాసే ఏవ అధికారో న ప్రవృత్తౌ । తథా చ దర్శయిష్యతి — 'తద్బుద్ధయస్తదాత్మానః' (భ. గీ. ౫ । ౧౭) ఇత్యాదినా జ్ఞాననిష్ఠాయామేవ తస్య అధికారమ్ ॥

తత్రాపి ప్రవర్తకప్రమాణాభావే ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః ఇతి చేత్ , న ; స్వాత్మవిషయత్వాదాత్మవిజ్ఞానస్య । న హి ఆత్మనః స్వాత్మని ప్రవర్తకప్రమాణాపేక్షతా,

ఆత్మత్వాదేవ । తదన్తత్వాచ్చ సర్వప్రమాణానాం ప్రమాణత్వస్య । న హి ఆత్మస్వరూపాధిగమే సతి పునః ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారః సమ్భవతి । ప్రమాతృత్వం హి ఆత్మనః నివర్తయతి అన్త్యం ప్రమాణమ్ ; నివర్తయదేవ చ అప్రమాణీభవతి, స్వప్నకాలప్రమాణమివ ప్రబోధే । లోకే చ వస్త్వధిగమే ప్రవృత్తిహేతుత్త్వాదర్శనాత్ ప్రమాణస్య । తస్మాత్ న ఆత్మవిదః కర్మణ్యధికార ఇతి సిద్ధమ్ ॥ ౬౯ ॥

విదుషః త్యక్తైషణస్య స్థితప్రజ్ఞస్య యతేరేవ మోక్షప్రాప్తిః, న తు అసంన్యాసినః కామకామినః ఇత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రతిపాదయిష్యన్ ఆహ —

ఆపూర్యమాణమచలప్రతిష్ఠం సముద్రమాపః ప్రవిశన్తి యద్వత్ ।

తద్వత్కామా యం ప్రవిశన్తి సర్వే స శాన్తిమాప్నోతి న కామకామీ ॥ ౭౦ ॥

ఆపూర్యమాణమ్ అద్భిః అచలప్రతిష్ఠమ్ అచలతయా ప్రతిష్ఠా అవస్థితిః యస్య తమ్ అచలప్రతిష్ఠం సముద్రమ్ ఆపః సర్వతో గతాః ప్రవిశన్తి స్వాత్మస్థమవిక్రియమేవ సన్తం యద్వత్ , తద్వత్ కామాః విషయసంనిధావపి సర్వతః ఇచ్ఛావిశేషాః యం పురుషమ్ — సముద్రమివ ఆపః — అవికుర్వన్తః ప్రవిశన్తి సర్వే ఆత్మన్యేవ ప్రలీయన్తే న స్వాత్మవశం కుర్వన్తి, సః శాన్తిం మోక్షమ్ ఆప్నోతి, న ఇతరః కామకామీ, కామ్యన్త ఇతి కామాః విషయాః తాన్ కామయితుం శీలం యస్య సః కామకామీ, నైవ ప్రాప్నోతి ఇత్యర్థః ॥ ౭౦ ॥

యస్మాదేవం తస్మాత్—

విహాయ కామాన్యః సర్వాన్పుమాంశ్చరతి నిఃస్పృహః ।

నిర్మమో నిరహఙ్కారః స శాన్తిమధిగచ్ఛతి ॥ ౭౧ ॥

విహాయ పరిత్యజ్య కామాన్ యః సంన్యాసీ పుమాన్ సర్వాన్ అశేషతః కార్త్స్న్యేన చరతి, జీవనమాత్రచేష్టాశేషః పర్యటతీత్యర్థః । నిఃస్పృహః శరీరజీవనమాత్రేఽపి నిర్గతా స్పృహా యస్య సః నిఃస్పృహః సన్ , నిర్మమః శరీరజీవనమాత్రాక్షిప్తపరిగ్రహేఽపి మమేదమ్ ఇత్యభినివేశవర్జితః, నిరహఙ్కారః విద్యావత్త్వాదినిమిత్తాత్మసమ్భావనారహితః ఇత్యేతత్ । సః ఏవంభూతః స్థితప్రజ్ఞః బ్రహ్మవిత్ శాన్తిం సర్వసంసారదుఃఖోపరమలక్షణాం నిర్వాణాఖ్యామ్ అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి బ్రహ్మభూతో భవతి ఇత్యర్థః ॥ ౭౧ ॥

సైషా జ్ఞాననిష్ఠా స్తూయతే —

ఏషా బ్రాహ్మీ స్థితిః పార్థ నైనాం ప్రాప్య విముహ్యతి ।

స్థిత్వాస్యామన్తకాలేఽపి బ్రహ్మనిర్వాణమృచ్ఛతి ॥ ౭౨ ॥

ఏషా యథోక్తా బ్రాహ్మీ బ్రహ్మణి భవా ఇయం స్థితిః సర్వం కర్మ సంన్యస్య బ్రహ్మరూపేణైవ అవస్థానమ్ ఇత్యేతత్ । హే పార్థ, న ఏనాం స్థితిం ప్రాప్య లబ్ధ్వా న విముహ్యతి న మోహం

ప్రాప్నోతి । స్థిత్వా అస్యాం స్థితౌ బ్రాహ్మ్యాం యథోక్తాయాం అన్తకాలేఽపి అన్త్యే వయస్యపి బ్రహ్మనిర్వాణం బ్రహ్మనిర్వృతిం మోక్షమ్ ఋచ్ఛతి గచ్ఛతి । కిము వక్తవ్యం బ్రహ్మచర్యాదేవ సంన్యస్య యావజ్జీవం యో బ్రహ్మణ్యేవ అవతిష్ఠతే స బ్రహ్మనిర్వాణమృచ్ఛతి ఇతి ॥ ౭౨ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమత్భగవద్గీతాభాష్యే ద్వితీయోఽధ్యాయః ॥

తృతీయోఽధ్యాయః

శాస్త్రస్య ప్రవృత్తినివృత్తివిషయభూతే ద్వే బుద్ధీ భగవతా నిర్దిష్టే, సాఙ్ఖ్యే బుద్ధిః యోగే బుద్ధిః ఇతి చ । తత్ర 'ప్రజహాతి యదా కామాన్' (భ. గీ. ౨ । ౫౫) ఇత్యారభ్య ఆ అధ్యాయపరిసమాప్తేః సాఙ్ఖ్యబుద్ధ్యాశ్రితానాం సంన్యాసం కర్తవ్యముక్త్వా తేషాం తన్నిష్ఠతయైవ చ కృతార్థతా ఉక్తా — 'ఏషా బ్రాహ్మీ స్థితిః' (భ. గీ. ౨ । ౭౨) ఇతి । అర్జునాయ చ 'కర్మణ్యేవాధికారస్తే . . . మా తే సఙ్గోఽస్త్వకర్మణి' (భ. గీ. ౨ । ౪౭) ఇతి కర్మైవ కర్తవ్యముక్తవాన్ యోగబుద్ధిమాశ్రిత్య, న తత ఏవ శ్రేయఃప్రాప్తిమ్ ఉక్తవాన్ । తదేతదాలక్ష్య పర్యాకులీకృతబుద్ధిః అర్జునః ఉవాచ । కథం భక్తాయ శ్రేయోర్థినే యత్ సాక్షాత్ శ్రేయఃప్రాప్తిసాధనం సాఙ్ఖ్యబుద్ధినిష్ఠాం శ్రావయిత్వా మాం కర్మణి దృష్టానేకానర్థయుక్తే పారమ్పర్యేణాపి అనైకాన్తికశ్రేయఃప్రాప్తిఫలే నియుఞ్జ్యాత్ ఇతి యుక్తః పర్యాకులీభావః అర్జునస్య, తదనురూపశ్చ ప్రశ్నః 'జ్యాయసీ చేత్' (భ. గీ. 3 । ౧) ఇత్యాదిః, ప్రశ్నాపాకరణవాక్యం చ భగవతః యుక్తం యథోక్తవిభాగవిషయే శాస్త్రే ॥

కేచిత్తు — అర్జునస్య ప్రశ్నార్థమన్యథా కల్పయిత్వా తత్ప్రతికూలం భగవతః ప్రతివచనం వర్ణయన్తి, యథా చ ఆత్మనా సమ్బన్ధగ్రన్థే గీతార్థో నిరూపితః తత్ప్రతికూలం చ ఇహ పునః ప్రశ్నప్రతివచనయోః అర్థం నిరూపయన్తి । కథమ్ ? తత్ర సమ్బన్ధగ్రన్థే తావత్ — సర్వేషామాశ్రమిణాం జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయః గీతాశాస్త్రే నిరూపితః అర్థః ఇత్యుక్తమ్ ; పునః విశేషితం చ యావజ్జీవశ్రుతిచోదితాని కర్మాణి పరిత్యజ్య కేవలాదేవ జ్ఞానాత్ మోక్షః ప్రాప్యతే ఇత్యేతత్ ఏకాన్తేనైవ ప్రతిషిద్ధమితి । ఇహ తు ఆశ్రమవికల్పం దర్శయతా యావజ్జీవశ్రుతిచోదితానామేవ కర్మణాం పరిత్యాగ ఉక్తః । తత్ కథమ్ ఈదృశం విరుద్ధమర్థమ్ అర్జునాయ బ్రూయాత్ భగవాన్ , శ్రోతా వా కథం విరుద్ధమర్థమవధారయేత్ ॥

తత్రైతత్ స్యాత్ — గృహస్థానామేవ శ్రౌతకర్మపరిత్యాగేన కేవలాదేవ జ్ఞానాత్ మోక్షః ప్రతిషిధ్యతే, న తు ఆశ్రమాన్తరాణామితి । ఏతదపి పూర్వోత్తరవిరుద్ధమేవ । కథమ్ ? సర్వాశ్రమిణాం జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయో గీతాశాస్త్రే నిశ్చితః అర్థః ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ ఇహ కథం తద్విరుద్ధం కేవలాదేవ జ్ఞానాత్ మోక్షం బ్రూయాత్ ఆశ్రమాన్తరాణామ్ ॥

అథ మతం శ్రౌతకర్మాపేక్షయా ఏతద్వచనమ్ 'కేవలాదేవ జ్ఞానాత్ శ్రౌతకర్మరహితాత్ గృహస్థానాం మోక్షః ప్రతిషిధ్యతే' ఇతి ; తత్ర గృహస్థానాం విద్యమానమపి స్మార్తం కర్మ అవిద్యమానవత్ ఉపేక్ష్య 'జ్ఞానాదేవ కేవలాత్' ఇత్యుచ్యతే ఇతి । ఏతదపి విరుద్ధమ్ । కథమ్ ?

గృహస్థస్యైవ స్మార్తకర్మణా సముచ్చితాత్ జ్ఞానాత్ మోక్షః ప్రతిషిధ్యతే న తు ఆశ్రమాన్తరాణామితి కథం వివేకిభిః శక్యమవధారయితుమ్ । కిఞ్చ — యది మోక్షసాధనత్వేన స్మార్తాని కర్మాణి ఊర్ధ్వరేతసాం సముచ్చీయన్తే తథా గృహస్థస్యాపి ఇష్యతాం స్మార్తైరేవ సముచ్చయో న శ్రౌతైః ॥

అథ శ్రౌతైః స్మార్తైశ్చ గృహస్థస్యైవ సముచ్చయః మోక్షాయ, ఊర్ధ్వరేతసాం తు స్మార్తకర్మమాత్రసముచ్చితాత్ జ్ఞానాత్ మోక్ష ఇతి । తత్రైవం సతి గృహస్థస్య ఆయాసబాహుల్యాత్ , శ్రౌతం స్మార్తం చ బహుదుఃఖరూపం కర్మ శిరసి ఆరోపితం స్యాత్ ॥

అథ గృహస్థస్యైవ ఆయాసబాహుల్యకారణాత్ మోక్షః స్యాత్ , న ఆశ్రమాన్తరాణాం శ్రౌతనిత్యకర్మరహితత్వాత్ ఇతి । తదప్యసత్ , సర్వోపనిషత్సు ఇతిహాసపురాణయోగశాస్త్రేషు చ జ్ఞానాఙ్గత్వేన ముముక్షోః సర్వకర్మసంన్యాసవిధానాత్ , ఆశ్రమవికల్పసముచ్చయవిధానాచ్చ శ్రుతిస్మృత్యోః ॥

సిద్ధస్తర్హి సర్వాశ్రమిణాం జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయః — న, ముముక్షోః సర్వకర్మసంన్యాసవిధానాత్ । 'పుత్రైషణాయా విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి' (బృ. ఉ. ౩ । ౫ । ౧) 'తస్మాత్ న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహుః' (తై. నా. ౭౯) 'న్యాస ఏవాత్యరేచయత్' (తై. నా. ౭౮) ఇతి, 'న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః' (తై. నా. ౧౨) ఇతి చ । 'బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్' (జా. ఉ. ౪) ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః । 'త్యజ ధర్మమధర్మం చ ఉభే సత్యానృతే త్యజ । ఉభే సత్యానృతే త్యక్త్వా యేన త్యజసి తత్త్యజ । ' (మో. ధ. ౩౨౯ । ౪౦) 'సంసారమేవ నిఃసారం దృష్ట్వా సారదిదృక్షయా । ప్రవ్రజన్త్యకృతోద్వాహాః పరం వైరాగ్యమాశ్రితాః' (?) ఇతి బృహస్పతిః । 'కర్మణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే । తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శినః' (మో. ధ. ౨౪౧ । ౭) ఇతి శుకానుశాసనమ్ । ఇహాపి చ 'సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్య' (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇత్యాది ॥

మోక్షస్య చ అకార్యత్వాత్ ముముక్షోః కర్మానర్థక్యమ్ । నిత్యాని ప్రత్యవాయపరిహారార్థాని ఇతి చేత్ , న ; అసంన్యాసివిషయత్వాత్ ప్రత్యవాయప్రాప్తేః । న హి అగ్నికార్యాద్యకరణాత్ సంన్యాసినః ప్రత్యవాయః కల్పయితుం శక్యః, యథా బ్రహ్మచారిణామసంన్యాసినామపి కర్మిణామ్ । న తావత్ నిత్యానాం కర్మణామభావాదేవ భావరూపస్య ప్రత్యవాయస్య ఉత్పత్తిః కల్పయితుం శక్యా, 'కథమసతః సజ్జాయేత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౨) ఇతి అసతః సజ్జన్మాసమ్భవశ్రుతేః । యది విహితాకరణాత్ అసమ్భావ్యమపి ప్రత్యవాయం బ్రూయాత్ వేదః, తదా అనర్థకరః వేదః అప్రమాణమిత్యుక్తం స్యాత్ ; విహితస్య కరణాకరణయోః దుఃఖమాత్రఫలత్వాత్ । తథా చ కారకం శాస్త్రం న జ్ఞాపకమ్ ఇత్యనుపపన్నార్థం కల్పితం స్యాత్ । న చైతదిష్టమ్ । తస్మాత్ న సంన్యాసినాం కర్మాణి । అతో జ్ఞానకర్మణోః

సముచ్చయానుపపత్తిః ; ‘జ్యాయసీ చేత్ కర్మణస్తే మతా బుద్ధిః’ (భ. గీ. ౩ । ౧) ఇతి అర్జునస్య ప్రశ్నానుపపత్తేశ్చ ॥

యది హి భగవతా ద్వితీయేఽధ్యాయే జ్ఞానం కర్మ చ సముచ్చిత్య త్వయా అనుష్ఠేయమ్ ఇత్యుక్తం స్యాత్ , తతః అర్జునస్య ప్రశ్నః అనుపపన్నః ‘జ్యాయసీ చేత్కర్మణస్తే మతా బుద్ధిః’ (భ. గీ. ౩ । ౧) ఇతి । అర్జునాయ చేత్ బుద్ధికర్మణీ త్వయా అనుష్ఠేయే ఇత్యుక్తే, యా కర్మణో జ్యాయసీ బుద్ధిః సాపి ఉక్తైవ ఇతి ‘తత్ కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసి కేశవ’ (భ. గీ. ౩ । ౧) ఇతి ఉపాలమ్భః ప్రశ్నో వా న కథఞ్చన ఉపపద్యతే । న చ అర్జునస్యైవ జ్యాయసీ బుద్ధిః న అనుష్ఠేయా ఇతి భగవతా ఉక్తం పూర్వమ్ ఇతి కల్పయితుం యుక్తమ్ , యేన ‘జ్యాయసీ చేత్’ ఇతి వివేకతః ప్రశ్నః స్యాత్ ॥

యది పునః ఏకస్య పురుషస్య జ్ఞానకర్మణోర్విరోధాత్ యుగపదనుష్ఠానం న సమ్భవతీతి భిన్నపురుషానుష్ఠేయత్వం భగవతా పూర్వముక్తం స్యాత్ , తతోఽయం ప్రశ్న ఉపపన్నః ‘జ్యాయసీ చేత్’ ఇత్యాదిః । అవివేకతః ప్రశ్నకల్పనాయామపి భిన్నపురుషానుష్ఠేయత్వేన జ్ఞానకర్మనిష్ఠయోః భగవతః ప్రతివచనం నోపపద్యతే । న చ అజ్ఞాననిమిత్తం భగవత్ప్రతివచనం కల్పనీయమ్ । అస్మాచ్చ భిన్నపురుషానుష్ఠేయత్వేన జ్ఞానకర్మనిష్ఠయోః భగవతః ప్రతివచనదర్శనాత్ జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయానుపపత్తిః । తస్మాత్ కేవలాదేవ జ్ఞానాత్ మోక్ష ఇత్యేషోఽర్థో నిశ్చితో గీతాసు సర్వోపనిషత్సు చ ॥

జ్ఞానకర్మణోః ‘ఏకం వద నిశ్చిత్య’ (భ. గీ. ౩ । ౨) ఇతి చ ఏకవిషయైవ ప్రార్థనా అనుపపన్నా, ఉభయోః సముచ్చయసమ్భవే । ‘కురు కర్మైవ తస్మాత్త్వమ్’ (భ. గీ. ౪ । ౧౫) ఇతి చ జ్ఞాననిష్ఠాసమ్భవమ్ అర్జునస్య అవధారణేన దర్శయిష్యతి ॥

అర్జున ఉవాచ —

జ్యాయసీ చేత్కర్మణస్తే మతా బుద్ధిర్జనార్దన ।

తత్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసి కేశవ ॥ ౧ ॥

జ్యాయసీ శ్రేయసీ చేత్ యది కర్మణః సకాశాత్ తే తవ మతా అభిప్రేతా బుద్ధిర్జ్ఞానం హే జనార్దన । యది బుద్ధికర్మణీ సముచ్చితే ఇష్టే తదా ఏకం శ్రేయఃసాధనమితి కర్మణో జ్యాయసీ బుద్ధిః ఇతి కర్మణః అతిరిక్తకరణం బుద్ధేరనుపపన్నమ్ అర్జునేన కృతం స్యాత్ ; న హి తదేవ తస్మాత్ ఫలతోఽతిరిక్తం స్యాత్ । తథా చ, కర్మణః శ్రేయస్కరీ భగవతోక్తా బుద్ధిః, అశ్రేయస్కరం చ కర్మ కుర్వితి మాం ప్రతిపాదయతి, తత్ కిం ను కారణమితి భగవత ఉపాలమ్భమివ కుర్వన్ తత్ కిం కస్మాత్ కర్మణి ఘోరే క్రూరే హింసాలక్షణే మాం నియోజయసి కేశవ ఇతి చ యదాహ, తచ్చ నోపపద్యతే । అథ స్మార్తేనైవ కర్మణా సముచ్చయః సర్వేషాం భగవతా ఉక్తః అర్జునేన చ అవధారితశ్చేత్ , ‘తత్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసి’ (భ. గీ. ౩ । ౧) ఇత్యాది కథం యుక్తం వచనమ్ ॥ ౧ ॥

కిఞ్చ—

వ్యామిశ్రేణేవ వాక్యేన బుద్ధిం మోహయసీవ మే ।

తదేకం వద నిశ్చిత్య యేన శ్రేయోఽహమాప్నుయామ్ ॥ ౨ ॥

వ్యామిశ్రేణేవ, యద్యపి వివిక్తాభిధాయీ భగవాన్ , తథాపి మమ మన్దబుద్ధేః వ్యామిశ్రమివ భగవద్వాక్యం ప్రతిభాతి । తేన మమ బుద్ధిం మోహయసి ఇవ, మమ బుద్ధివ్యామోహాపనయాయ హి ప్రవృత్తః త్వం తు కథం మోహయసి ? అతః బ్రవీమి బుద్ధిం మోహయసి ఇవ మే మమ ఇతి । త్వం తు భిన్నకర్తృకయోః జ్ఞానకర్మణోః ఏకపురుషానుష్ఠానాసమ్భవం యది మన్యసే, తత్రైవం సతి తత్ తయోః ఏకం బుద్ధిం కర్మ వా ఇదమేవ అర్జునస్య యోగ్యం బుద్ధిశక్త్యవస్థానురూపమితి నిశ్చిత్య వద బ్రూహి, యేన జ్ఞానేన కర్మణా వా అన్యతరేణ శ్రేయః అహమ్ ఆప్నుయాం ప్రాప్నుయామ్ ; ఇతి యదుక్తం తదపి నోపపద్యతే ॥

యది హి కర్మనిష్ఠాయాం గుణభూతమపి జ్ఞానం భగవతా ఉక్తం స్యాత్ , తత్ కథం తయోః ‘ఏకం వద’ ఇతి ఏకవిషయైవ అర్జునస్య శుశ్రూషా స్యాత్ । న హి భగవతా పూర్వముక్తమ్ ‘అన్యతరదేవ జ్ఞానకర్మణోః వక్ష్యామి, నైవ ద్వయమ్’ ఇతి, యేన ఉభయప్రాప్త్యసమ్భవమ్ ఆత్మనో మన్యమానః ఏకమేవ ప్రార్థయేత్ ॥ ౨ ॥

ప్రశ్నానురూపమేవ ప్రతివచనం శ్రీభగవానువాచ —

శ్రీభగవానువాచ —

లోకేఽస్మిన్ద్వివిధా నిష్ఠా పురా ప్రోక్తా మయానఘ ।

జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినామ్ ॥ ౩ ॥

లోకే అస్మిన్ శాస్త్రార్థానుష్ఠానాధికృతానాం త్రైవర్ణికానాం ద్వివిధా ద్విప్రకారా నిష్ఠా స్థితిః అనుష్ఠేయతాత్పర్యం పురా పూర్వం సర్గాదౌ ప్రజాః సృష్ట్వా తాసామ్ అభ్యుదయనిఃశ్రేయసప్రాప్తిసాధనం వేదార్థసమ్ప్రదాయమావిష్కుర్వతా ప్రోక్తా మయా సర్వజ్ఞేన ఈశ్వరేణ హే అనఘ అపాప । తత్ర కా సా ద్వివిధా నిష్ఠా ఇత్యాహ — తత్ర జ్ఞానయోగేన జ్ఞానమేవ యోగః తేన సాఙ్ఖ్యానామ్ ఆత్మానాత్మవిషయవివేకవిజ్ఞానవతాం బ్రహ్మచర్యాశ్రమాదేవ కృతసంన్యాసానాం వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థానాం పరమహంసపరివ్రాజకానాం బ్రహ్మణ్యేవ అవస్థితానాం నిష్ఠా ప్రోక్తా । కర్మయోగేన కర్మైవ యోగః కర్మయోగః తేన కర్మయోగేన యోగినాం కర్మిణాం నిష్ఠా ప్రోక్తా ఇత్యర్థః । యది చ ఏకేన పురుషేణ ఏకస్మై పురుషార్థాయ జ్ఞానం కర్మ చ సముచ్చిత్య అనుష్ఠేయం భగవతా ఇష్టమ్ ఉక్తం వక్ష్యమాణం వా గీతాసు వేదేషు చోక్తమ్ , కథమిహ అర్జునాయ ఉపసన్నాయ ప్రియాయ విశిష్టభిన్నపురుషకర్తృకే ఏవ జ్ఞానకర్మనిష్ఠే బ్రూయాత్ ? యది పునః ‘అర్జునః జ్ఞానం కర్మ చ

ద్వయం శ్రుత్వా స్వయమేవానుష్ఠాస్యతి అన్యేషాం తు భిన్నపురుషానుష్ఠేయతాం వక్ష్యామి ఇతి' మతం భగవతః కల్ప్యేత, తదా రాగద్వేషవాన్ అప్రమాణభూతో భగవాన్ కల్పితః స్యాత్ । తచ్చాయుక్తమ్ । తస్మాత్ కయాపి యుక్త్యా న సముచ్చయో జ్ఞానకర్మణోః ॥

యత్ అర్జునేన ఉక్తం కర్మణో జ్యాయస్త్వం బుద్ధేః, తచ్చ స్థితమ్ , అనిరాకరణాత్ । తస్యాశ్చ జ్ఞాననిష్ఠాయాః సంన్యాసినామేవానుష్ఠేయత్వమ్ , భిన్నపురుషానుష్ఠేయత్వవచనాత్ । భగవతః ఏవమేవ అనుమతమితి గమ్యతే ॥ ౩ ॥

'మాం చ బన్ధకారణే కర్మణ్యేవ నియోజయసి' ఇతి విషణ్ణమనసమర్జునమ్ 'కర్మ నారభే' ఇత్యేవం మన్వానమాలక్ష్య ఆహ భగవాన్ — న కర్మణామనారమ్భాత్ ఇతి । అథవా — జ్ఞానకర్మనిష్ఠయోః పరస్పరవిరోధాత్ ఏకేన పురుషేణ యుగపత్ అనుష్ఠాతుమశక్యత్వే సతి ఇతరేతరానపేక్షయోరేవ పురుషార్థహేతుత్వే ప్రాప్తే కర్మనిష్ఠాయా జ్ఞాననిష్ఠాప్రాప్తిహేతుత్వేన పురుషార్థహేతుత్వమ్ , న స్వాతన్త్ర్యేణ ; జ్ఞాననిష్ఠా తు కర్మనిష్ఠోపాయలబ్ధాత్మికా సతీ స్వాతన్త్ర్యేణ పురుషార్థహేతుః అన్యానపేక్షా, ఇత్యేతమర్థం ప్రదర్శయిష్యన్ ఆహ భగవాన్ —

న కర్మణామనారమ్భాన్నైష్కర్మ్యం పురుషోఽశ్నుతే ।

న చ సంన్యసనాదేవ సిద్ధిం సమధిగచ్ఛతి ॥ ౪ ॥

న కర్మణాం క్రియాణాం యజ్ఞాదీనామ్ ఇహ జన్మని జన్మాన్తరే వా అనుష్ఠితానామ్ ఉపాత్తదురితక్షయహేతుత్వేన సత్త్వశుద్ధికారణానాం తత్కారణత్వేన చ జ్ఞానోత్పత్తిద్వారేణ జ్ఞాననిష్ఠాహేతూనామ్ , 'జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణః । యథాదర్శతలప్రఖ్యే పశ్యత్యాత్మానమాత్మని' (మో. ధ. ౨౦౪ । ౮) ఇత్యాదిస్మరణాత్ , అనారమ్భాత్ అననుష్ఠానాత్ నైష్కర్మ్యం నిష్కర్మభావం కర్మశూన్యతాం జ్ఞానయోగేన నిష్ఠాం నిష్క్రియాత్మస్వరూపేణైవ అవస్థానమితి యావత్ । పురుషః న అశ్నుతే న ప్రాప్నోతీత్యర్థః ॥

కర్మణామనారమ్భాన్నైష్కర్మ్యం నాశ్నుతే ఇతి వచనాత్ తద్విపర్యయాత్ తేషామారమ్భాత్ నైష్కర్మ్యమశ్నుతే ఇతి గమ్యతే । కస్మాత్ పునః కారణాత్ కర్మణామనారమ్భాన్నైష్కర్మ్యం నాశ్నుతే ఇతి ? ఉచ్యతే, కర్మారమ్భస్యైవ నైష్కర్మ్యోపాయత్వాత్ । న హ్యుపాయమన్తరేణ ఉపేయప్రాప్తిరస్తి । కర్మయోగోపాయత్వం చ నైష్కర్మ్యలక్షణస్య జ్ఞానయోగస్య, శ్రుతౌ ఇహ చ, ప్రతిపాదనాత్ । శ్రుతౌ తావత్ ప్రకృతస్య ఆత్మలోకస్య వేద్యస్య వేదనోపాయత్వేన 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాదినా కర్మయోగస్య జ్ఞానయోగోపాయత్వం ప్రతిపాదితమ్ । ఇహాపి చ — 'సంన్యాసస్తు మహాబాహో దుఃఖమాప్తుమయోగతః' (భ. గీ. ౫ । ౬) 'యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే' (భ. గీ. ౫ । ౧౧) 'యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్' (భ. గీ. ౧౮ । ౫) ఇత్యాది ప్రతిపాదయిష్యతి ॥

నను చ ‘అభయం సర్వభూతేభ్యో దత్త్వా నైష్కర్మ్యమాచరేత్’ (అశ్వ. ౪౬ । ౧౮) ఇత్యాదౌ కర్తవ్యకర్మసంన్యాసాదపి నైష్కర్మ్యప్రాప్తిం దర్శయతి । లోకే చ కర్మణామనారమ్భాన్నైష్కర్మ్యమితి ప్రసిద్ధతరమ్ । అతశ్చ నైష్కర్మ్యార్థినః కిం కర్మారమ్భేణ ? ఇతి ప్రాప్తమ్ । అత ఆహ — న చ సంన్యసనాదేవేతి । నాపి సంన్యసనాదేవ కేవలాత్ కర్మపరిత్యాగమాత్రాదేవ జ్ఞానరహితాత్ సిద్ధిం నైష్కర్మ్యలక్షణాం జ్ఞానయోగేన నిష్ఠాం సమధిగచ్ఛతి న ప్రాప్నోతి ॥ ౪ ॥

కస్మాత్ పునః కారణాత్ కర్మసంన్యాసమాత్రాదేవ కేవలాత్ జ్ఞానరహితాత్ సిద్ధిం నైష్కర్మ్యలక్షణాం పురుషో నాధిగచ్ఛతి ఇతి హేత్వాకాఙ్క్షాయామాహ —

న హి కశ్చిత్క్షణమపి జాతు తిష్ఠత్యకర్మకృత్ ।

కార్యతే హ్యవశః కర్మ సర్వః ప్రకృతిజైర్గుణైః ॥ ౫ ॥

న హి యస్మాత్ క్షణమపి కాలం జాతు కదాచిత్ కశ్చిత్ తిష్ఠతి అకర్మకృత్ సన్ । కస్మాత్ ? కార్యతే ప్రవర్త్యతే హి యస్మాత్ అవశ ఏవ అస్వతన్త్ర ఏవ కర్మ సర్వః ప్రాణీ ప్రకృతిజైః ప్రకృతితో జాతైః సత్త్వరజస్తమోభిః గుణైః । అజ్ఞ ఇతి వాక్యశేషః, యతో వక్ష్యతి ‘గుణైర్యో న విచాల్యతే’ (భ. గీ. ౧౪ । ౨౩) ఇతి । సాఙ్ఖ్యానాం పృథక్కరణాత్ అజ్ఞానామేవ హి కర్మయోగః, న జ్ఞానినామ్ । జ్ఞానినాం తు గుణైరచాల్యమానానాం స్వతశ్చలనాభావాత్ కర్మయోగో నోపపద్యతే । తథా చ వ్యాఖ్యాతమ్ ‘వేదావినాశినమ్’ (భ. గీ. ౨ । ౨౧) ఇత్యత్ర ॥ ౫ ॥

యత్త్వనాత్మజ్ఞః చోదితం కర్మ నారభతే ఇతి తదసదేవేత్యాహ —

కర్మేన్ద్రియాణి సంయమ్య య ఆస్తే మనసా స్మరన్ ।

ఇన్ద్రియార్థాన్విమూఢాత్మా మిథ్యాచారః స ఉచ్యతే ॥ ౬ ॥

కర్మేన్ద్రియాణి హస్తాదీని సంయమ్య సంహృత్య యః ఆస్తే తిష్ఠతి మనసా స్మరన్ చిన్తయన్ ఇన్ద్రియార్థాన్ విషయాన్ విమూఢాత్మా విమూఢాన్తఃకరణః మిథ్యాచారో మృషాచారః పాపాచారః

సః ఉచ్యతే ॥ ౬ ॥

యస్త్విన్ద్రియాణి మనసా నియమ్యారభతేఽర్జున ।

కర్మేన్ద్రియైః కర్మయోగమసక్తః స విశిష్యతే ॥ ౭ ॥

యస్తు పునః కర్మణ్యధికృతః అజ్ఞః బుద్ధీన్ద్రియాణి మనసా నియమ్య ఆరభతే అర్జున కర్మేన్ద్రియైః వాక్పాణ్యాదిభిః । కిమారభతే ఇత్యాహ — కర్మయోగమ్ అసక్తః సన్ ఫలాభిసన్ధివర్జితః సః విశిష్యతే ఇతరస్మాత్ మిథ్యాచారాత్ ॥ ౭ ॥

యతః ఏవమ్ అతః —

నియతం కురు కర్మ త్వం కర్మ జ్యాయో హ్యకర్మణః ।

శరీరయాత్రాపి చ తే న ప్రసిద్ధ్యేదకర్మణః ॥ ౮ ॥

నియతం నిత్యం శాస్త్రోపదిష్టమ్ , యో యస్మిన్ కర్మణి అధికృతః ఫలాయ చ అశ్రుతం తత్ నియతం కర్మ, తత్ కురు త్వం హే అర్జున, యతః కర్మ జ్యాయః అధికతరం ఫలతః, హి యస్మాత్ అకర్మణః అకరణాత్ అనారమ్భాత్ । కథమ్ ? శరీరయాత్రా శరీరస్థితిః అపి చ తే తవ న ప్రసిద్ధ్యేత్ ప్రసిద్ధిం న గచ్ఛేత్ అకర్మణః అకరణాత్ । అతః దృష్టః కర్మాకర్మణోర్విశేషో లోకే ॥ ౮ ॥

యచ్చ మన్యసే బన్ధార్థత్వాత్ కర్మ న కర్తవ్యమితి తదప్యసత్ । కథమ్ —

యజ్ఞార్థాత్కర్మణోఽన్యత్ర లోకోఽయం కర్మబన్ధనః ।

తదర్థం కర్మ కౌన్తేయ ముక్తసఙ్గః సమాచర ॥ ౯ ॥

'యజ్ఞో వై విష్ణుః' (తై. స. ౧ । ౭ । ౪) ఇతి శ్రుతేః యజ్ఞః ఈశ్వరః, తదర్థం యత్ క్రియతే తత్ యజ్ఞార్థం కర్మ । తస్మాత్ కర్మణః అన్యత్ర అన్యేన కర్మణా లోకః అయమ్ అధికృతః కర్మకృత్ కర్మబన్ధనః కర్మ బన్ధనం యస్య సోఽయం కర్మబన్ధనః లోకః, న తు యజ్ఞార్థాత్ । అతః తదర్థం యజ్ఞార్థం కర్మ కౌన్తేయ, ముక్తసఙ్గః కర్మఫలసఙ్గవర్జితః సన్ సమాచర నిర్వర్తయ ॥ ౯ ॥

ఇతశ్చ అధికృతేన కర్మ కర్తవ్యమ్ —

సహయజ్ఞాః ప్రజాః సృష్ట్వా పురోవాచ ప్రజాపతిః ।

అనేన ప్రసవిష్యధ్వమేష వోఽస్త్విష్టకామధుక్ ॥ ౧౦ ॥

సహయజ్ఞాః యజ్ఞసహితాః ప్రజాః త్రయో వర్ణాః తాః సృష్ట్వా ఉత్పాద్య పురా పూర్వం సర్గాదౌ ఉవాచ ఉక్తవాన్ ప్రజాపతిః ప్రజానాం స్రష్టా అనేన యజ్ఞేన ప్రసవిష్యధ్వం ప్రసవః వృద్ధిః ఉత్పత్తిః తం కురుధ్వమ్ । ఏష యజ్ఞః వః యుష్మాకమ్ అస్తు భవతు ఇష్టకామధుక్ ఇష్టాన్ అభిప్రేతాన్ కామాన్ ఫలవిశేషాన్ దోగ్ధీతి ఇష్టకామధుక్ ॥ ౧౦ ॥

కథమ్ —

దేవాన్భావయతానేన తే దేవా భావయన్తు వః ।

పరస్పరం భావయన్తః శ్రేయః పరమవాప్స్యథ ॥ ౧౧ ॥

దేవాన్ ఇన్ద్రాదీన్ భావయత వర్ధయత అనేన యజ్ఞేన । తే దేవా భావయన్తు ఆప్యాయయన్తు వృష్ట్యాదినా వః యుష్మాన్ । ఏవం పరస్పరమ్ అన్యోన్యం భావయన్తః శ్రేయః పరం మోక్షలక్షణం జ్ఞానప్రాప్తిక్రమేణ అవాప్స్యథ । స్వర్గం వా పరం శ్రేయః అవాప్స్యథ ॥ ౧౧ ॥

కిఞ్చ—

ఇష్టాన్భోగాన్హి వో దేవా దాస్యన్తే యజ్ఞభావితాః ।

తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః ॥ ౧౨ ॥

ఇష్టాన్ అభిప్రేతాన్ భోగాన్ హి వః యుష్మభ్యం దేవాః దాస్యన్తే వితరిష్యన్తి స్త్రీపశుపుత్రాదీన్ యజ్ఞభావితాః యజ్ఞైః వర్ధితాః తోషితాః ఇత్యర్థః । తైః దేవైః దత్తాన్ భోగాన్ అప్రదాయ అదత్త్వా, ఆనృణ్యమకృత్వా ఇత్యర్థః, ఏభ్యః దేవేభ్యః, యః భుఙ్క్తే స్వదేహేన్ద్రియాణ్యేవ తర్పయతి స్తేన ఏవ తస్కర ఏవ సః దేవాదిస్వాపహారీ ॥ ౧౨ ॥

యే పునః —

యజ్ఞశిష్టాశినః సన్తో ముచ్యన్తే సర్వకిల్బిషైః ।

భుఞ్జతే తే త్వఘం పాపా యే పచన్త్యాత్మకారణాత్ ॥ ౧౩ ॥

దేవయజ్ఞాదీన్ నిర్వర్త్య తచ్ఛిష్టమ్ అశనమ్ అమృతాఖ్యమ్ అశితుం శీలం యేషాం తే యజ్ఞశిష్టాశినః సన్తః ముచ్యన్తే సర్వకిల్బిషైః సర్వపాపైః చుల్ల్యాదిపఞ్చసూనాకృతైః ప్రమాదకృతహింసాదిజనితైశ్చ అన్యైః । యే తు ఆత్మమ్భరయః, భుఞ్జతే తే తు అఘం పాపం స్వయమపి పాపాః — యే పచన్తి పాకం నిర్వర్తయన్తి ఆత్మకారణాత్ ఆత్మహేతోః ॥ ౧౩ ॥

ఇతశ్చ అధికృతేన కర్మ కర్తవ్యమ్ జగచ్చక్రప్రవృత్తిహేతుర్హి కర్మ । కథమితి ఉచ్యతే —

అన్నాద్భవన్తి భూతాని పర్జన్యాదన్నసమ్భవః ।

యజ్ఞాద్భవతి పర్జన్యో యజ్ఞః కర్మసముద్భవః ॥ ౧౪ ॥

అన్నాత్ భుక్తాత్ లోహితరేతఃపరిణతాత్ ప్రత్యక్షం భవన్తి జాయన్తే భూతాని । పర్జన్యాత్ వృష్టేః అన్నస్య సమ్భవః అన్నసమ్భవః । యజ్ఞాత్ భవతి పర్జన్యః, 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః' (మను. ౩ । ౭౬) ఇతి స్మృతేః । యజ్ఞః అపూర్వమ్ । స చ యజ్ఞః కర్మసముద్భవః ఋత్విగ్యజమానయోశ్చ వ్యాపారః కర్మ, తత్ సముద్భవః యస్య యజ్ఞస్య అపూర్వస్య స యజ్ఞః కర్మసముద్భవః ॥ ౧౪ ॥

తచ్చైవంవిధం కర్మ కుతో జాతమిత్యాహ —

కర్మ బ్రహ్మోద్భవం విద్ధి బ్రహ్మాక్షరసముద్భవమ్ ।

తస్మాత్సర్వగతం బ్రహ్మ నిత్యం యజ్ఞే ప్రతిష్ఠితమ్ ॥ ౧౫ ॥

కర్మ బ్రహ్మోద్భవం బ్రహ్మ వేదః సః ఉద్భవః కారణం ప్రకాశకో యస్య తత్ కర్మ బ్రహ్మోద్భవం విద్ధి విజానీహి । బ్రహ్మ పునః వేదాఖ్యమ్ అక్షరసముద్భవమ్ అక్షరం బ్రహ్మ పరమాత్మా సముద్భవో యస్య తత్ అక్షరసముద్భవమ్ । బ్రహ్మ వేద ఇత్యర్థః । యస్మాత్

సాక్షాత్ పరమాత్మాఖ్యాత్ అక్షరాత్ పురుషనిఃశ్వాసవత్ సముద్భూతం బ్రహ్మ తస్మాత్ సర్వార్థప్రకాశకత్వాత్ సర్వగతమ్ ; సర్వగతమపి సత్ నిత్యం సదా యజ్ఞవిధిప్రధానత్వాత్ యజ్ఞే ప్రతిష్ఠితమ్ ॥ ౧౫ ॥

ఏవం ప్రవర్తితం చక్రం నానువర్తయతీహ యః ।

అఘాయురిన్ద్రియారామో మోఘం పార్థ స జీవతి ॥ ౧౬ ॥

ఏవమ్ ఇత్థమ్ ఈశ్వరేణ వేదయజ్ఞపూర్వకం జగచ్చక్రం ప్రవర్తితం న అనువర్తయతి ఇహ లోకే యః కర్మణి అధికృతః సన్ అఘాయుః అఘం పాపమ్ ఆయుః జీవనం యస్య సః అఘాయుః, పాపజీవనః ఇతి యావత్ । ఇన్ద్రియారామః ఇన్ద్రియైః ఆరామః ఆరమణమ్ ఆక్రీడా విషయేషు యస్య సః ఇన్ద్రియారామః మోఘం వృథా హే పార్థ, స జీవతి ॥

తస్మాత్ అజ్ఞేన అధికృతేన కర్తవ్యమేవ కర్మేతి ప్రకరణార్థః । ప్రాక్ ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాప్రాప్తేః తాదర్థ్యేన కర్మయోగానుష్ఠానమ్ అధికృతేన అనాత్మజ్ఞేన కర్తవ్యమేవేత్యేతత్ 'న కర్మణామనారమ్భాత్' (భ. గీ. ౩ । ౪) ఇత్యత ఆరభ్య 'శరీరయాత్రాపి చ తే న ప్రసిద్ధ్యేదకర్మణః' (భ. గీ. ౩ । ౮) ఇత్యేవమన్తేన ప్రతిపాద్య, 'యజ్ఞార్థాత్ కర్మణోఽన్యత్ర' (భ. గీ. ౩ । ౯) ఇత్యాదినా 'మోఘం పార్థ స జీవతి' (భ. గీ. ౩ । ౧౬) ఇత్యేవమన్తేనాపి గ్రన్థేన ప్రాసఙ్గికమ్ అధికృతస్య అనాత్మవిదః కర్మానుష్ఠానే బహు కారణముక్తమ్ । తదకరణే చ దోషసఙ్కీర్తనం కృతమ్ ॥ ౧౬ ॥

ఏవం స్థితే కిమేవం ప్రవర్తితం చక్రం సర్వేణానువర్తనీయమ్ , ఆహోస్విత్ పూర్వోక్తకర్మయోగానుష్ఠానోపాయప్రాప్యామ్ అనాత్మవిదః జ్ఞానయోగేనైవ నిష్ఠామ్ ఆత్మవిద్భిః సాఙ్ఖ్యైః అనుష్ఠేయామప్రాప్తేనైవ, ఇత్యేవమర్థమ్ అర్జునస్య ప్రశ్నమాశఙ్క్య స్వయమేవ వా శాస్త్రార్థస్య వివేకప్రతిపత్త్యర్థమ్ 'ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా నివృత్తమిథ్యాజ్ఞానాః సన్తః బ్రాహ్మణాః మిథ్యాజ్ఞానవద్భిః అవశ్యం కర్తవ్యేభ్యః పుత్రైషణాదిభ్యో వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం శరీరస్థితిమాత్రప్రయుక్తం చరన్తి న తేషామాత్మజ్ఞాననిష్ఠావ్యతిరేకేణ అన్యత్ కార్యమస్తి' (బృ. ఉ. ౩ । ౫ । ౧) ఇత్యేవం శ్రుత్యర్థమిహ గీతాశాస్త్రే ప్రతిపిపాదయిషితమావిష్కుర్వన్ ఆహ భగవాన్ —

యస్త్వాత్మరతిరేవ స్యాదాత్మతృప్తశ్చ మానవః ।

ఆత్మన్యేవ చ సన్తుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే ॥ ౧౭ ॥

యస్తు సాఙ్ఖ్యః ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠః ఆత్మరతిః ఆత్మన్యేవ రతిః న విషయేషు యస్య సః ఆత్మరతిరేవ స్యాత్ భవేత్ ఆత్మతృప్తశ్చ ఆత్మనైవ తృప్తః న అన్నరసాదినా సః మానవః మనుష్యః సంన్యాసీ ఆత్మన్యేవ చ సన్తుష్టః । సన్తోషో హి బాహ్యార్థలాభే సర్వస్య భవతి, తమనపేక్ష్య ఆత్మన్యేవ చ సన్తుష్టః సర్వతో వీతతృష్ణ ఇత్యేతత్ । యః ఈదృశః ఆత్మవిత్ తస్య కార్యం కరణీయం న విద్యతే నాస్తి ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥

కిఞ్చ —

నైవ తస్య కృతేనార్థో నాకృతేనేహ కశ్చన ।

న చాస్య సర్వభూతేషు కశ్చిదర్థవ్యపాశ్రయః ॥ ౧౮ ॥

నైవ తస్య పరమాత్మరతేః కృతేన కర్మణా అర్థః ప్రయోజనమస్తి । అస్తు తర్హి అకృతేన అకరణేన ప్రత్యవాయాఖ్యః అనర్థః, న అకృతేన ఇహ లోకే కశ్చన కశ్చిదపి ప్రత్యవాయప్రాప్తిరూపః ఆత్మహానిలక్షణో వా నైవ అస్తి । న చ అస్య సర్వభూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేషు భూతేషు కశ్చిత్ అర్థవ్యపాశ్రయః ప్రయోజననిమిత్తక్రియాసాధ్యః వ్యపాశ్రయః వ్యపాశ్రయణమ్ ఆలమ్బనం కఞ్చిత్ భూతవిశేషమాశ్రిత్య న సాధ్యః కశ్చిదర్థః అస్తి, యేన తదర్థా క్రియా అనుష్ఠేయా స్యాత్ । న త్వమ్ ఏతస్మిన్ సర్వతఃసమ్ప్లుతోదకస్థానీయే సమ్యగ్దర్శనే వర్తసే ॥ ౧౮ ॥

యతః ఏవమ్ —

తస్మాదసక్తః సతతం కార్యం కర్మ సమాచర ।

అసక్తో హ్యాచరన్కర్మ పరమాప్నోతి పూరుషః ॥ ౧౯ ॥

తస్మాత్ అసక్తః సఙ్గవర్జితః సతతం సర్వదా కార్యం కర్తవ్యం నిత్యం కర్మ సమాచర నిర్వర్తయ । అసక్తో హి యస్మాత్ సమాచరన్ ఈశ్వరార్థం కర్మ కుర్వన్ పరం మోక్షమ్ ఆప్నోతి పూరుషః సత్త్వశుద్ధిద్వారేణ ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

యస్మాచ్చ —

కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః ।

లోకసఙ్గ్రహమేవాపి సమ్పశ్యన్కర్తుమర్హసి ॥ ౨౦ ॥

కర్మణైవ హి యస్మాత్ పూర్వే క్షత్రియాః విద్వాంసః సంసిద్ధిం మోక్షం గన్తుమ్ ఆస్థితాః ప్రవృత్తాః । కే ? జనకాదయః జనకాశ్వపతిప్రభృతయః । యది తే ప్రాప్తసమ్యగ్దర్శనాః, తతః లోకసఙ్గ్రహార్థం ప్రారబ్ధకర్మత్వాత్ కర్మణా సహైవ అసంన్యస్యైవ కర్మ సంసిద్ధిమాస్థితా ఇత్యర్థః । అథ అప్రాప్తసమ్యగ్దర్శనాః జనకాదయః, తదా కర్మణా సత్త్వశుద్ధిసాధనభూతేన క్రమేణ సంసిద్ధిమాస్థితా ఇతి వ్యాఖ్యేయః శ్లోకః । అథ మన్యసే పూర్వైరపి జనకాదిభిః అజానద్భిరేవ కర్తవ్యం కర్మ కృతమ్ ; తావతా నావశ్యమన్యేన కర్తవ్యం సమ్యగ్దర్శనవతా కృతార్థేనేతి ; తథాపి ప్రారబ్ధకర్మాయత్తః త్వం లోకసఙ్గ్రహమ్ ఏవ అపి లోకస్య ఉన్మార్గప్రవృత్తినివారణం లోకసఙ్గ్రహః తమేవాపి ప్రయోజనం సమ్పశ్యన్ కర్తుమ్ అర్హసి ॥ ౨౦ ॥

లోకసఙ్గ్రహః కిమర్థం కర్తవ్య ఇత్యుచ్యతే —

యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జనః ।

స యత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తతే ॥ ౨౧ ॥

యద్యత్ కర్మ ఆచరతి కరోతి శ్రేష్ఠః ప్రధానః తత్తదేవ కర్మ ఆచరతి ఇతరః అన్యః జనః తదనుగతః । కిఞ్చ సః శ్రేష్ఠః యత్ ప్రమాణం కురుతే లౌకికం వైదికం వా లోకః తత్ అనువర్తతే తదేవ ప్రమాణీకరోతి ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥

యది అత్ర తే లోకసఙ్గ్రహకర్తవ్యతాయాం విప్రతిపత్తిః తర్హి మాం కిం న పశ్యసి ? —

న మే పార్థాస్తి కర్తవ్యం త్రిషు లోకేషు కిఞ్చన ।

నానవాప్తమవాప్తవ్యం వర్త ఏవ చ కర్మణి ॥ ౨౨ ॥

న మే మమ పార్థ న అస్తి న విద్యతే కర్తవ్యం త్రిషు అపి లోకేషు కిఞ్చన కిఞ్చిదపి । కస్మాత్ ? న అనవాప్తమ్ అప్రాప్తమ్ అవాప్తవ్యం ప్రాపణీయమ్ , తథాపి వర్తే ఏవ చ కర్మణి అహమ్ ॥ ౨౨ ॥

యది హ్యహం న వర్తేయ జాతు కర్మణ్యతన్ద్రితః ।

మమ వర్త్మానువర్తన్తే మనుష్యాః పార్థ సర్వశః ॥ ౨౩ ॥

యది హి పునః అహం న వర్తేయ జాతు కదాచిత్ కర్మణి అతన్ద్రితః అనలసః సన్ మమ శ్రేష్ఠస్య సతః వర్త్మ మార్గమ్ అనువర్తన్తే మనుష్యాః హే పార్థ, సర్వశః సర్వప్రకారైః ॥ ౨౩ ॥

ఉత్సీదేయురిమే లోకా న కుర్యాం కర్మ చేదహమ్ ।

సఙ్కరస్య చ కర్తా స్యాముపహన్యామిమాః ప్రజాః ॥ ౨౪ ॥

ఉత్సీదేయుః వినశ్యేయుః ఇమే సర్వే లోకాః లోకస్థితినిమిత్తస్య కర్మణః అభావాత్ న కుర్యాం కర్మ చేత్ అహమ్ । కిఞ్చ, సఙ్కరస్య చ కర్తా స్యామ్ । తేన కారణేన ఉపహన్యామ్ ఇమాః ప్రజాః । ప్రజానామనుగ్రహాయ ప్రవృత్తః ఉపహతిమ్ ఉపహననం కుర్యామ్ ఇత్యర్థః । మమ ఈశ్వరస్య అననురూపమాపద్యేత ॥ ౨౪ ॥

యది పునః అహమివ త్వం కృతార్థబుద్ధిః, ఆత్మవిత్ అన్యో వా, తస్యాపి ఆత్మనః కర్తవ్యాభావేఽపి పరానుగ్రహ ఏవ కర్తవ్య ఇత్యాహ —

సక్తాః కర్మణ్యవిద్వాంసో యథా కుర్వన్తి భారత ।

కుర్యాద్విద్వాంస్తథాసక్తశ్చికీర్షుర్లోకసఙ్గ్రహమ్ ॥ ౨౫ ॥

సక్తాః కర్మణి 'అస్య కర్మణః ఫలం మమ భవిష్యతి' ఇతి కేచిత్ అవిద్వాంసః యథా కుర్వన్తి భారత, కుర్యాత్ విద్వాన్ ఆత్మవిత్ తథా అసక్తః సన్ । తద్వత్ కిమర్థం కరోతి ? తత్ శృణు — చికీర్షుః కర్తుమిచ్ఛుః లోకసఙ్గ్రహమ్ ॥ ౨౫ ॥

ఏవం లోకసఙ్గ్రహం చికీర్షోః న మమ ఆత్మవిదః కర్తవ్యమస్తి అన్యస్య వా లోకసఙ్గ్రహం ముక్త్వా । తతః తస్య ఆత్మవిదః ఇదముపదిశ్యతే —

న బుద్ధిభేదం జనయేదజ్ఞానాం కర్మసఙ్గినామ్ ।

జోషయేత్సర్వకర్మాణి విద్వాన్యుక్తః సమాచరన్ ॥ ౨౬ ॥

బుద్ధేర్భేదః బుద్ధిభేదః 'మయా ఇదం కర్తవ్యం భోక్తవ్యం చాస్య కర్మణః ఫలమ్' ఇతి నిశ్చయరూపాయా బుద్ధేః భేదనం చాలనం బుద్ధిభేదః తం న జనయేత్ న ఉత్పాదయేత్ అజ్ఞానామ్ అవివేకినాం కర్మసఙ్గినాం కర్మణి ఆసక్తానాం ఆసఙ్గవతామ్ । కిం ను కుర్యాత్ ? జోషయేత్ కారయేత్ సర్వకర్మాణి విద్వాన్ స్వయం తదేవ అవిదుషాం కర్మ యుక్తః అభియుక్తః సమాచరన్ ॥ ౨౬ ॥

అవిద్వానజ్ఞః కథం కర్మసు సజ్జతే ఇత్యాహ —

ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః ।

అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే ॥ ౨౭ ॥

ప్రకృతేః ప్రకృతిః ప్రధానం సత్త్వరజస్తమసాం గుణానాం సామ్యావస్థా తస్యాః ప్రకృతేః గుణైః వికారైః కార్యకరణరూపైః క్రియమాణాని కర్మాణి లౌకికాని శాస్త్రీయాణి చ సర్వశః సర్వప్రకారైః అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మప్రత్యయః అహఙ్కారః తేన వివిధం నానావిధం మూఢః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సః అయం కార్యకరణధర్మా కార్యకరణాభిమానీ అవిద్యయా కర్మాణి ఆత్మని మన్యమానః తత్తత్కర్మణామ్ అహం కర్తా ఇతి మన్యతే ॥ ౨౭ ॥

యః పునర్విద్వాన్ —

తత్త్వవిత్తు మహాబాహో గుణకర్మవిభాగయోః ।

గుణా గుణేషు వర్తన్త ఇతి మత్వా న సజ్జతే ॥ ౨౮ ॥

తత్త్వవిత్ తు మహాబాహో । కస్య తత్త్వవిత్ ? గుణకర్మవిభాగయోః గుణవిభాగస్య కర్మవిభాగస్య చ తత్త్వవిత్ ఇత్యర్థః । గుణాః కరణాత్మకాః గుణేషు విషయాత్మకేషు వర్తన్తే న ఆత్మా ఇతి మత్వా న సజ్జతే సక్తిం న కరోతి ॥ ౨౮ ॥

యే పునః —

ప్రకృతేర్గుణసంమూఢాః సజ్జన్తే గుణకర్మసు ।

తానకృత్స్నవిదో మన్దాన్కృత్స్నవిన్న విచాలయేత్ ॥ ౨౯ ॥

ప్రకృతేః గుణైః సమ్యక్ మూఢాః సంమోహితాః సన్తః సజ్జన్తే గుణానాం కర్మసు గుణకర్మసు 'వయం కర్మ కుర్మః ఫలాయ' ఇతి । తాన్ కర్మసఙ్గినః అకృత్స్నవిదః కర్మఫలమాత్రదర్శినః

మన్దాన్ మన్దప్రజ్ఞాన్ కృత్స్నవిత్ ఆత్మవిత్ స్వయం న విచాలయేత్ బుద్ధిభేదకరణమేవ చాలనం తత్ న కుర్యాత్ ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥

కథం పునః కర్మణ్యధికృతేన అజ్ఞేన ముముక్షుణా కర్మ కర్తవ్యమితి, ఉచ్యతే —

మయి సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యాధ్యాత్మచేతసా ।

నిరాశీర్నిర్మమో భూత్వా యుధ్యస్వ విగతజ్వరః ॥ ౩౦ ॥

మయి వాసుదేవే పరమేశ్వరే సర్వజ్ఞే సర్వాత్మని సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్య నిక్షిప్య అధ్యాత్మచేతసా వివేకబుద్ధ్యా 'అహం కర్తా ఈశ్వరాయ భృత్యవత్ కరోమి' ఇత్యనయా బుద్ధ్యా । కిఞ్చ, నిరాశీః త్యక్తాశీః నిర్మమః మమభావశ్చ నిర్గతః యస్య తవ స త్వం నిర్మమో భూత్వా యుధ్యస్వ విగతజ్వరః విగతసన్తాపః విగతశోకః సన్నిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥

యదేతన్మమ మతం కర్మ కర్తవ్యమ్ ఇతి సప్రమాణముక్తం తత్ తథా —

యే మే మతమిదం నిత్యమనుతిష్ఠన్తి మానవాః ।

శ్రద్ధావన్తోఽనసూయన్తో ముచ్యన్తే తేఽపి కర్మభిః ॥ ౩౧ ॥

యే మే మదీయమ్ ఇదం మతం నిత్యమ్ అనుతిష్ఠన్తి అనువర్తన్తే మానవాః మనుష్యాః శ్రద్ధావన్తః శ్రద్దధానాః అనసూయన్తః అసూయాం చ మయి పరమగురౌ వాసుదేవే అకుర్వన్తః, ముచ్యన్తే తేఽపి ఏవం భూతాః కర్మభిః ధర్మాధర్మాఖ్యైః ॥ ౩౧ ॥

యే త్వేతదభ్యసూయన్తో నానుతిష్ఠన్తి మే మతమ్ ।

సర్వజ్ఞానవిమూఢాంస్తాన్విద్ధి నష్టానచేతసః ॥ ౩౨ ॥

యే తు తద్విపరీతాః ఏతత్ మమ మతమ్ అభ్యసూయన్తః నిన్దన్తః న అనుతిష్ఠన్తి నానువర్తన్తే మే మతమ్ , సర్వేషు జ్ఞానేషు వివిధం మూఢాః తే । సర్వజ్ఞానవిమూఢాన్ తాన్ విద్ధి జానీహి

నష్టాన్ నాశం గతాన్ అచేతసః అవివేకినః ॥ ౩౨ ॥

కస్మాత్ పునః కారణాత్ త్వదీయం మతం నానుతిష్ఠన్తి, పరధర్మాన్ అనుతిష్ఠన్తి, స్వధర్మం చ నానువర్తన్తే, త్వత్ప్రతికూలాః కథం న బిభ్యతి త్వచ్ఛాసనాతిక్రమదోషాత్ ? తత్రాహ —

సదృశం చేష్టతే స్వస్యాః ప్రకృతేర్జ్ఞానవానపి ।

ప్రకృతిం యాన్తి భూతాని నిగ్రహః కిం కరిష్యతి ॥ ౩౩ ॥

సదృశమ్ అనురూపం చేష్టతే చేష్టాం కరోతి | కస్య ? స్వస్యాః స్వకీయాయాః ప్రకృతేః । ప్రకృతిర్నామ పూర్వకృతధర్మాధర్మాదిసంస్కారః వర్తమానజన్మాదౌ అభివ్యక్తః ; సా ప్రకృతిః । తస్యాః సదృశమేవ సర్వో జన్తుః జ్ఞానవానపి చేష్టతే, కిం పునర్మూర్ఖః । తస్మాత్ ప్రకృతిం

యాన్తి అనుగచ్ఛన్తి భూతాని ప్రాణినః । నిగ్రహః నిషేధరూపః కిం కరిష్యతి మమ వా అన్యస్య వా ॥ 33 ॥

యది సర్వో జన్తుః ఆత్మనః ప్రకృతిసదృశమేవ చేష్టతే, న చ ప్రకృతిశూన్యః కశ్చిత్ అస్తి, తతః పురుషకారస్య విషయానుపపత్తేః శాస్త్రానర్థక్యప్రాప్తౌ ఇదముచ్యతే —

ఇన్ద్రియస్యేన్ద్రియస్యార్థే రాగద్వేషౌ వ్యవస్థితౌ ।

తయోర్న వశమాగచ్ఛేత్తౌ హ్యస్య పరిపన్థినౌ ॥ ౩౪ ॥

ఇన్ద్రియస్యేన్ద్రియస్య అర్థే సర్వేన్ద్రియాణామర్థే శబ్దాదివిషయే ఇష్టే రాగః అనిష్టే ద్వేషః ఇత్యేవం ప్రతీన్ద్రియార్థం రాగద్వేషౌ అవశ్యంభావినౌ తత్ర అయం పురుషకారస్య శాస్త్రార్థస్య చ విషయ ఉచ్యతే । శాస్త్రార్థే ప్రవృత్తః పూర్వమేవ రాగద్వేషయోర్వశం నాగచ్ఛేత్ । యా హి పురుషస్య ప్రకృతిః సా రాగద్వేషపురఃసరైవ స్వకార్యే పురుషం ప్రవర్తయతి । తదా స్వధర్మపరిత్యాగః పరధర్మానుష్ఠానం చ భవతి । యదా పునః రాగద్వేషౌ తత్ప్రతిపక్షేణ నియమయతి తదా శాస్త్రదృష్టిరేవ పురుషః భవతి, న ప్రకృతివశః । తస్మాత్ తయోః రాగద్వేషయోః వశం న ఆగచ్ఛేత్ , యతః తౌ హి అస్య పురుషస్య పరిపన్థినౌ శ్రేయోమార్గస్య విఘ్నకర్తారౌ తస్కరౌ ఇవ పథీత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥

తత్ర రాగద్వేషప్రయుక్తో మన్యతే శాస్త్రార్థమప్యన్యథా 'పరధర్మోఽపి ధర్మత్వాత్ అనుష్ఠేయ ఏవ' ఇతి, తదసత్ —

శ్రేయాన్స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్ ।

స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహః ॥ ౩౫ ॥

శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః స్వో ధర్మః స్వధర్మః విగుణః అపి విగతగుణోఽపి అనుష్ఠీయమానః పరధర్మాత్ స్వనుష్ఠితాత్ సాద్గుణ్యేన సమ్పాదితాదపి । స్వధర్మే స్థితస్య నిధనం మరణమపి శ్రేయః పరధర్మే స్థితస్య జీవితాత్ । కస్మాత్ ? పరధర్మః భయావహః నరకాదిలక్షణం భయమావహతి యతః ॥

యద్యపి అనర్థమూలమ్ 'ధ్యాయతో విషయాన్పుంసః' (భ. గీ. ౨ । ౬౨) ఇతి 'రాగద్వేషౌ హ్యస్య పరిపన్థినౌ' (భ. గీ. 3 । ౩౪) ఇతి చ ఉక్తమ్ , విక్షిప్తమ్ అనవధారితం చ తదుక్తమ్ । తత్ సఙ్క్షిప్తం నిశ్చితం చ ఇదమేవేతి జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ అర్జునః ఉవాచ 'జ్ఞాతే హి తస్మిన్ తదుచ్ఛేదాయ యత్నం కుర్యామ్' ఇతి ॥ ౩౫ ॥

అర్జున ఉవాచ —

అథ కేన ప్రయుక్తోఽయం పాపం చరతి పూరుషః ।

అనిచ్ఛన్నపి వార్ష్ణేయ బలాదివ నియోజితః ॥ ౩౬ ॥

అథ కేన హేతుభూతేన ప్రయుక్తః సన్ రాజ్ఞేవ భృత్యః అయం పాపం కర్మ చరతి ఆచరతి పూరుషః పురుషః స్వయమ్ అనిచ్ఛన్ అపి హే వార్ష్ణేయ వృష్ణికులప్రసూత, బలాత్ ఇవ నియోజితః రాజ్ఞేవ ఇత్యుక్తో దృష్టాన్తః ॥

శృణు త్వం తం వైరిణం సర్వానర్థకరం యం త్వం పృచ్ఛసి ఇతి భగవాన్ ఉవాచ — ॥ ౩౬ ॥

శ్రీభగవానువాచ —

కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవః ।

మహాశనో మహాపాప్మా విద్ధ్యేనమిహ వైరిణమ్ ॥ ౩౭ ॥

'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య ధర్మస్య యశసః శ్రియః । వైరాగ్యస్యాథ మోక్షస్య షణ్ణాం భగ ఇతీఙ్గనా' (వి. పు. ౬ । ౫ । ౭౪) ఐశ్వర్యాదిషట్కం యస్మిన్ వాసుదేవే నిత్యమప్రతిబద్ధత్వేన సామస్త్యేన చ వర్తతే, 'ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానామాగతిం గతిమ్ । వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి' (వి. పు. ౬ । ౫ । ౭౮) ఉత్పత్త్యాదివిషయం చ విజ్ఞానం యస్య స వాసుదేవః వాచ్యః భగవాన్ ఇతి ॥

కామ ఏషః సర్వలోకశత్రుః యన్నిమిత్తా సర్వానర్థప్రాప్తిః ప్రాణినామ్ । స ఏష కామః ప్రతిహతః కేనచిత్ క్రోధత్వేన పరిణమతే । అతః క్రోధః అపి ఏష ఏవ రజోగుణసముద్భవః రజశ్చ తత్ గుణశ్చ రజోగుణః సః సముద్భవః యస్య సః కామః రజోగుణసముద్భవః, రజోగుణస్య వా సముద్భవః । కామో హి ఉద్భూతః రజః ప్రవర్తయన్ పురుషం ప్రవర్తయతి ; 'తృష్ణయా హి అహం కారితః' ఇతి దుఃఖినాం రజఃకార్యే సేవాదౌ ప్రవృత్తానాం ప్రలాపః శ్రూయతే । మహాశనః మహత్ అశనం అస్యేతి మహాశనః ; అత ఏవ మహాపాప్మా ; కామేన హి ప్రేరితః జన్తుః పాపం కరోతి । అతః విద్ధి ఏనం కామమ్ ఇహ సంసారే వైరిణమ్ ॥ ౩౭ ॥

కథం వైరీ ఇతి దృష్టాన్తైః ప్రత్యాయయతి —

ధూమేనావ్రియతే వహ్నిర్యథాదర్శో మలేన చ ।

యథోల్బేనావృతో గర్భస్తథా తేనేదమావృతమ్ ॥ ౩౮ ॥

ధూమేన సహజేన ఆవ్రియతే వహ్నిః ప్రకాశాత్మకః అప్రకాశాత్మకేన, యథా వా ఆదర్శః మలేన చ, యథా ఉల్బేన చ జరాయుణా గర్భవేష్టనేన ఆవృతః ఆచ్ఛాదితః గర్భః తథా తేన ఇదమ్ ఆవృతమ్ ॥ ౩౮ ॥

కిం పునస్తత్ ఇదంశబ్దవాచ్యం యత్ కామేనావృతమిత్యుచ్యతే —

ఆవృతం జ్ఞానమేతేన జ్ఞానినో నిత్యవైరిణా ।

కామరూపేణ కౌన్తేయ దుష్పూరేణానలేన చ ॥ ౩౯ ॥

ఆవృతమ్ ఏతేన జ్ఞానం జ్ఞానినః నిత్యవైరిణా, జ్ఞానీ హి జానాతి 'అనేన అహమనర్థే ప్రయుక్తః' ఇతి పూర్వమేవ । దుఃఖీ చ భవతి నిత్యమేవ । అతః అసౌ జ్ఞానినో నిత్యవైరీ, న తు మూర్ఖస్య । స హి కామం తృష్ణాకాలే మిత్రమివ పశ్యన్ తత్కార్యే దుఃఖే ప్రాప్తే జానాతి

'తృష్ణయా అహం దుఃఖిత్వమాపాదితః' ఇతి, న పూర్వమేవ । అతః జ్ఞానిన ఏవ నిత్యవైరీ । కింరూపేణ ? కామరూపేణ కామః ఇచ్ఛైవ రూపమస్య ఇతి కామరూపః తేన దుష్పూరేణ దుఃఖేన పూరణమస్య ఇతి దుష్పూరః తేన అనలేన న అస్య అలం పర్యాప్తిః విద్యతే ఇత్యనలః తేన చ ॥ ౩౯ ॥

కిమధిష్ఠానః పునః కామః జ్ఞానస్య ఆవరణత్వేన వైరీ సర్వస్య లోకస్య ? ఇత్యపేక్షాయామాహ, జ్ఞాతే హి శత్రోరధిష్ఠానే సుఖేన నిబర్హణం కర్తుం శక్యత ఇతి —

ఇన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిరస్యాధిష్ఠానముచ్యతే ।

ఏతైర్విమోహయత్యేష జ్ఞానమావృత్య దేహినమ్ ॥ ౪౦ ॥

ఇన్ద్రియాణి మనః బుద్ధిశ్చ అస్య కామస్య అధిష్ఠానమ్ ఆశ్రయః ఉచ్యతే । ఏతైః ఇన్ద్రియాదిభిః ఆశ్రయైః విమోహయతి వివిధం మోహయతి ఏష కామః జ్ఞానమ్ ఆవృత్య ఆచ్ఛాద్య దేహినం శరీరిణమ్ ॥ ౪౦ ॥

యతః ఏవమ్ —

తస్మాత్త్వమిన్ద్రియాణ్యాదౌ నియమ్య భరతర్షభ ।

పాప్మానం ప్రజహిహ్యేనం జ్ఞానవిజ్ఞాననాశనమ్ ॥ ౪౧ ॥

తస్మాత్ త్వమ్ ఇన్ద్రియాణి ఆదౌ పూర్వమేవ నియమ్య వశీకృత్య భరతర్షభ పాప్మానం పాపాచారం కామం ప్రజహిహి పరిత్యజ ఏనం ప్రకృతం వైరిణం జ్ఞానవిజ్ఞాననాశనం జ్ఞానం శాస్త్రతః ఆచార్యతశ్చ ఆత్మాదీనామ్ అవబోధః, విజ్ఞానం విశేషతః తదనుభవః, తయోః జ్ఞానవిజ్ఞానయోః శ్రేయఃప్రాప్తిహేత్వోః నాశనం నాశకరం ప్రజహిహి ఆత్మనః పరిత్యజేత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥

ఇన్ద్రియాణ్యాదౌ నియమ్య కామం శత్రుం జహిహి ఇత్యుక్తమ్ ; తత్ర కిమాశ్రయః కామం జహ్యాత్ ఇత్యుచ్యతే —

ఇన్ద్రియాణి పరాణ్యాహురిన్ద్రియేభ్యః పరం మనః ।

మనసస్తు పరా బుద్ధిర్యో బుద్ధేః పరతస్తు సః ॥ ౪౨ ॥

ఇన్ద్రియాణి శ్రోత్రాదీని పఞ్చ దేహం స్థూలం బాహ్యం పరిచ్ఛిన్నం చ అపేక్ష్య సౌక్ష్మ్యాన్తరత్వవ్యాపిత్వాద్యపేక్షయా పరాణి ప్రకృష్టాని ఆహుః పణ్డితాః । తథా ఇన్ద్రియేభ్యః పరం మనః సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమ్ । తథా మనసః తు పరా బుద్ధిః నిశ్చయాత్మికా । తథా యః

సర్వదృశ్యేభ్యః బుద్ధ్యన్తేభ్యః ఆభ్యన్తరః, యం దేహినమ్ ఇన్ద్రియాదిభిః ఆశ్రయైః యుక్తః కామః జ్ఞానావరణద్వారేణ మోహయతి ఇత్యుక్తమ్ । బుద్ధేః పరతస్తు సః, సః బుద్ధేః ద్రష్టా పర ఆత్మా ॥ ౪౨ ॥

తతః కిమ్ —

ఏవం బుద్ధేః పరం బుద్ధ్వా సంస్తభ్యాత్మానమాత్మనా ।

జహి శత్రుం మహాబాహో కామరూపం దురాసదమ్ ॥ ౪౩ ॥

ఏవం బుద్ధేః పరమ్ ఆత్మానం బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా సంస్తభ్య సమ్యక్ స్తమ్భనం కృత్వా ఆత్మానం స్వేనైవ ఆత్మనా సంస్కృతేన మనసా సమ్యక్ సమాధాయేత్యర్థః । జహి ఏనం శత్రుం హే మహాబాహో కామరూపం దురాసదం దుఃఖేన ఆసదః ఆసాదనం ప్రాప్తిః యస్య తం దురాసదం దుర్విజ్ఞేయానేకవిశేషమితి ॥ ౪౩ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే తృతీయోఽధ్యాయః ॥

చతుర్థోఽధ్యాయః

యోఽయం యోగః అధ్యాయద్వయేనోక్తః జ్ఞాననిష్ఠాలక్షణః , ససంన్యాసః కర్మయోగోపాయః, యస్మిన్ వేదార్థః పరిసమాప్తః, ప్రవృత్తిలక్షణః నివృత్తిలక్షణశ్చ, గీతాసు చ సర్వాసు అయమేవ యోగో వివక్షితో భగవతా । అతః పరిసమాప్తం వేదార్థం మన్వానః తం వంశకథనేన స్తౌతి శ్రీభగవాన్ —

శ్రీభగవానువాచ —

ఇమం వివస్వతే యోగం ప్రోక్తవానహమవ్యయమ్ ।

వివస్వాన్మనవే ప్రాహ మనురిక్ష్వాకవేఽబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥

ఇమమ్ అధ్యాయద్వయేనోక్తం యోగం వివస్వతే ఆదిత్యాయ సర్గాదౌ ప్రోక్తవాన్ అహం జగత్పరిపాలయితౄణాం క్షత్రియాణాం బలాధానాయ తేన యోగబలేన యుక్తాః సమర్థా భవన్తి బ్రహ్మ పరిరక్షితుమ్ । బ్రహ్మక్షత్రే పరిపాలితే జగత్ పరిపాలయితుమలమ్ । అవ్యయమ్ అవ్యయఫలత్వాత్ । న హ్యస్య యోగస్య సమ్యగ్దర్శననిష్ఠాలక్షణస్య మోక్షాఖ్యం ఫలం వ్యేతి । స చ వివస్వాన్ మనవే ప్రాహ । మనుః ఇక్ష్వాకవే స్వపుత్రాయ ఆదిరాజాయ అబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥

ఏవం పరమ్పరాప్రాప్తమిమం రాజర్షయో విదుః ।

స కాలేనేహ మహతా యోగో నష్టః పరన్తప ॥ ౨ ॥

ఏవం క్షత్రియపరమ్పరాప్రాప్తమ్ ఇమం రాజర్షయః రాజానశ్చ తే ఋషయశ్చ రాజర్షయః విదుః ఇమం యోగమ్ । స యోగః కాలేన ఇహ మహతా దీర్ఘేణ నష్టః విచ్ఛిన్నసమ్ప్రదాయః సంవృత్తః । హే పరన్తప, ఆత్మనః విపక్షభూతాః పరా ఇతి ఉచ్యన్తే, తాన్ శౌర్యతేజోగభస్తిభిః భానురివ తాపయతీతి పరన్తపః శత్రుతాపన ఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥

దుర్బలానజితేన్ద్రియాన్ ప్రాప్య నష్టం యోగమిమముపలభ్య లోకం చ అపురుషార్థసమ్బన్ధినమ్ —

స ఏవాయం మయా తేఽద్య యోగః ప్రోక్తః పురాతనః ।

భక్తోఽసి మే సఖా చేతి రహస్యం హ్యేతదుత్తమమ్ ॥ ౩ ॥

స ఏవ అయం మయా తే తుభ్యమ్ అద్య ఇదానీం యోగః ప్రోక్తః పురాతనః భక్తః అసి మే సఖా

చ అసి ఇతి । రహస్యం హి యస్మాత్ ఏతత్ ఉత్తమం యోగః జ్ఞానమ్ ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥

భగవతా విప్రతిషిద్ధముక్తమితి మా భూత్ కస్యచిత్ బుద్ధిః ఇతి పరిహారార్థం చోద్యమివ కుర్వన్ అర్జున ఉవాచ —

అర్జున ఉవాచ —

అపరం భవతో జన్మ పరం జన్మ వివస్వతః ।

కథమేతద్విజానీయాం త్వమాదౌ ప్రోక్తవానితి ॥ ౪ ॥

అపరమ్ అర్వాక్ వసుదేవగృహే భవతో జన్మ । పరం పూర్వం సర్గాదౌ జన్మ ఉత్పత్తిః వివస్వతః ఆదిత్యస్య । తత్ కథమ్ ఏతత్ విజానీయామ్ అవిరుద్ధార్థతయా, యః త్వమేవ ఆదౌ ప్రోక్తవాన్ ఇమం యోగం స ఏవ ఇదానీం మహ్యం ప్రోక్తవానసి ఇతి ॥ ౪ ॥

యా వాసుదేవే అనీశ్వరాసర్వజ్ఞాశఙ్కా మూర్ఖాణామ్ , తాం పరిహరన్ శ్రీభగవానువాచ, యదర్థో హ్యర్జునస్య ప్రశ్నః —

శ్రీభగవానువాచ —

బహూని మే వ్యతీతాని జన్మాని తవ చార్జున ।

తాన్యహం వేద సర్వాణి న త్వం వేత్థ పరన్తప ॥ ౫ ॥

బహూని మే మమ వ్యతీతాని అతిక్రాన్తాని జన్మాని తవ చ హే అర్జున । తాని అహం వేద జానే సర్వాణి న త్వం వేత్థ న జానీషే, ధర్మాధర్మాదిప్రతిబద్ధజ్ఞానశక్తిత్వాత్ । అహం పునః నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావత్వాత్ అనావరణజ్ఞానశక్తిరితి వేద అహం హే పరన్తప ॥ ౫ ॥

కథం తర్హి తవ నిత్యేశ్వరస్య ధర్మాధర్మాభావేఽపి జన్మ ఇతి, ఉచ్యతే —

అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా

భూతానామీశ్వరోఽపి సన్ ।

ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ

సమ్భవామ్యాత్మమాయయా ॥ ౬ ॥

అజోఽపి జన్మరహితోఽపి సన్ , తథా అవ్యయాత్మా అక్షీణజ్ఞానశక్తిస్వభావోఽపి సన్ , తథా భూతానాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానామ్ ఈశ్వరః ఈశనశీలోఽపి సన్ , ప్రకృతిం స్వాం మమ వైష్ణవీం మాయాం త్రిగుణాత్మికామ్ , యస్యా వశే సర్వం జగత్ వర్తతే, యయా మోహితం సత్ స్వమాత్మానం వాసుదేవం న జానాతి, తాం ప్రకృతిం స్వామ్ అధిష్ఠాయ వశీకృత్య సమ్భవామి దేహవానివ భవామి జాత ఇవ ఆత్మమాయయా ఆత్మనః మాయయా, న పరమార్థతో లోకవత్ ॥ ౬ ॥

తచ్చ జన్మ కదా కిమర్థం చ ఇత్యుచ్యతే —

యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత ।

అభ్యుత్థానమధర్మస్య తదాత్మానం సృజామ్యహమ్ ॥ ౭ ॥

యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిః హానిః వర్ణాశ్రమాదిలక్షణస్య ప్రాణినామభ్యుదయనిఃశ్రేయససాధనస్య భవతి భారత, అభ్యుత్థానమ్ ఉద్భవః అధర్మస్య, తదా తదా ఆత్మానం సృజామి అహం మాయయా ॥ ౭ ॥

కిమర్థమ్ ? —

పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్ ।

ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే ॥ ౮ ॥

పరిత్రాణాయ పరిరక్షణాయ సాధూనాం సన్మార్గస్థానామ్ , వినాశాయ చ దుష్కృతాం పాపకారిణామ్ , కిఞ్చ ధర్మసంస్థాపనార్థాయ ధర్మస్య సమ్యక్ స్థాపనం తదర్థం సమ్భవామి యుగే యుగే ప్రతియుగమ్ ॥ ౮ ॥

తత్ —

జన్మ కర్మ చ మే దివ్యమేవం యో వేత్తి తత్త్వతః ।

త్యక్త్వా దేహం పునర్జన్మ నైతి మామేతి సోఽర్జున ॥ ౯ ॥

జన్మ మాయారూపం కర్మ చ సాధూనాం పరిత్రాణాది మే మమ దివ్యమ్ అప్రాకృతమ్ ఐశ్వరమ్ ఏవం యథోక్తం యః వేత్తి తత్త్వతః తత్త్వేన యథావత్ త్యక్త్వా దేహమ్ ఇమం

పునర్జన్మ పునరుత్పత్తిం న ఏతి న ప్రాప్నోతి । మామ్ ఏతి ఆగచ్ఛతి సః ముచ్యతే హే అర్జున ॥ ౯ ॥

నైష మోక్షమార్గ ఇదానీం ప్రవృత్తః ; కిం తర్హి ? పూర్వమపి —

వీతరాగభయక్రోధా మన్మయా మాముపాశ్రితాః ।

బహవో జ్ఞానతపసా పూతా మద్భావమాగతాః ॥ ౧౦ ॥

వీతరాగభయక్రోధాః రాగశ్చ భయం చ క్రోధశ్చ వీతాః విగతాః యేభ్యః తే వీతరాగభయక్రోధాః మన్మయాః బ్రహ్మవిదః ఈశ్వరాభేదదర్శినః మామేవ చ పరమేశ్వరమ్ ఉపాశ్రితాః కేవలజ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యర్థః । బహవః అనేకే జ్ఞానతపసా జ్ఞానమేవ చ పరమాత్మవిషయం తపః తేన జ్ఞానతపసా పూతాః పరాం శుద్ధిం గతాః సన్తః మద్భావమ్ ఈశ్వరభావం మోక్షమ్ ఆగతాః సమనుప్రాప్తాః । ఇతరతపోనిరపేక్షజ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యస్య లిఙ్గమ్ 'జ్ఞానతపసా' ఇతి విశేషణమ్ ॥ ౧౦ ॥

తవ తర్హి రాగద్వేషౌ స్తః, యేన కేభ్యశ్చిదేవ ఆత్మభావం ప్రయచ్ఛసి న సర్వేభ్యః ఇత్యుచ్యతే —

యే యథా మాం ప్రపద్యన్తే తాంస్తథైవ భజామ్యహమ్ ।

మమ వర్త్మానువర్తన్తే మనుష్యాః పార్థ సర్వశః ॥ ౧౧ ॥

యే యథా యేన ప్రకారేణ యేన ప్రయోజనేన యత్ఫలార్థితయా మాం ప్రపద్యన్తే తాన్ తథైవ తత్ఫలదానేన భజామి అనుగృహ్ణామి అహమ్ ఇత్యేతత్ । తేషాం మోక్షం ప్రతి అనర్థిత్వాత్ । న హి ఏకస్య ముముక్షుత్వం ఫలార్థిత్వం చ యుగపత్ సమ్భవతి । అతః యే ఫలార్థినః తాన్ ఫలప్రదానేన, యే యథోక్తకారిణస్తు అఫలార్థినః ముముక్షవశ్చ తాన్ జ్ఞానప్రదానేన, యే జ్ఞానినః సంన్యాసినః ముముక్షవశ్చ తాన్ మోక్షప్రదానేన, తథా ఆర్తాన్ ఆర్తిహరణేన ఇత్యేవం యథా ప్రపద్యన్తే యే తాన్ తథైవ భజామి ఇత్యర్థః । న పునః రాగద్వేషనిమిత్తం మోహనిమిత్తం వా కఞ్చిత్ భజామి । సర్వథాపి సర్వావస్థస్య మమ ఈశ్వరస్య వర్త్మ మార్గమ్ అనువర్తన్తే మనుష్యాః — యత్ఫలార్థితయా యస్మిన్ కర్మణి అధికృతాః యే ప్రయతన్తే తే మనుష్యా అత్ర ఉచ్యన్తే — హే పార్థ సర్వశః సర్వప్రకారైః ॥ ౧౧ ॥

యది తవ ఈశ్వరస్య రాగాదిదోషాభావాత్ సర్వప్రాణిషు అనుజిఘృక్షాయాం తుల్యాయాం సర్వఫలప్రదానసమర్థే చ త్వయి సతి 'వాసుదేవః సర్వమ్' ఇతి జ్ఞానేనైవ ముముక్షవః సన్తః కస్మాత్ త్వామేవ సర్వే న ప్రతిపద్యన్తే ఇతి ? శృణు తత్ర కారణమ్ —

కాఙ్క్షన్తః కర్మణాం సిద్ధిం యజన్త ఇహ దేవతాః ।

క్షిప్రం హి మానుషే లోకే సిద్ధిర్భవతి కర్మజా ॥ ౧౨ ॥

కాఙ్క్షన్తః అభీప్సన్తః కర్మణాం సిద్ధిం ఫలనిష్పత్తిం ప్రార్థయన్తః యజన్తే ఇహ అస్మిన్ లోకే దేవతాః ఇన్ద్రాగ్న్యాద్యాః ; 'అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానామ్' (బృ. ఉ. ౧ I ౪ I ౧౦) ఇతి శ్రుతేః I తేషాం హి భిన్నదేవతాయాజినాం ఫలాకాఙ్క్షిణాం క్షిప్రం శీఘ్రం హి యస్మాత్ మానుషే లోకే, మనుష్యలోకే హి శాస్త్రాధికారః I 'క్షిప్రం హి మానుషే లోకే' ఇతి విశేషణాత్ అన్యేష్వపి కర్మఫలసిద్ధిం దర్శయతి భగవాన్ I మానుషే లోకే వర్ణాశ్రమాదికర్మాణి ఇతి విశేషః, తేషాం చ వర్ణాశ్రమాద్యధికారికర్మణాం ఫలసిద్ధిః క్షిప్రం భవతి I కర్మజా కర్మణో జాతా II ౧౨ II

మానుషే ఏవ లోకే వర్ణాశ్రమాదికర్మాధికారః, న అన్యేషు లోకేషు ఇతి నియమః కింనిమిత్త ఇతి ? అథవా వర్ణాశ్రమాదిప్రవిభాగోపేతాః మనుష్యాః మమ వర్త్మ అనువర్తన్తే సర్వశః ఇత్యుక్తమ్ I కస్మాత్పునః కారణాత్ నియమేన తవైవ వర్త్మ అనువర్తన్తే న అన్యస్య ఇతి ? ఉచ్యతే —

చాతుర్వర్ణ్యం మయా సృష్టం గుణకర్మవిభాగశః I

తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమ్ II ౧౩ II

చత్వార ఏవ వర్ణాః చాతుర్వర్ణ్యం మయా ఈశ్వరేణ సృష్టమ్ ఉత్పాదితమ్ , 'బ్రాహ్మణోఽస్య ముఖమాసీత్' (ఋ. ౧౦ I ౮ I ౯౧) ఇత్యాదిశ్రుతేః I గుణకర్మవిభాగశః గుణవిభాగశః కర్మవిభాగశశ్చ I గుణాః సత్త్వరజస్తమాంసి I తత్ర సాత్త్వికస్య సత్త్వప్రధానస్య బ్రాహ్మణస్య 'శమో దమస్తపః' (భ. గీ. ౧౮ I ౪౨) ఇత్యాదీని కర్మాణి, సత్త్వోపసర్జనరజఃప్రధానస్య క్షత్రియస్య శౌర్యతేజఃప్రభృతీని కర్మాణి, తమఉపసర్జనరజఃప్రధానస్య వైశ్యస్య కృష్యాదీని కర్మాణి, రజఉపసర్జనతమఃప్రధానస్య శూద్రస్య శుశ్రూషైవ కర్మ ఇత్యేవం గుణకర్మవిభాగశః చాతుర్వర్ణ్యం మయా సృష్టమ్ ఇత్యర్థః I తచ్చ ఇదం చాతుర్వర్ణ్యం న అన్యేషు లోకేషు, అతః మానుషే లోకే ఇతి విశేషణమ్ I హన్త తర్హి చాతుర్వర్ణ్యస్య సర్గాదేః కర్మణః కర్తృత్వాత్ తత్ఫలేన యుజ్యసే, అతః న త్వం నిత్యముక్తః నిత్యేశ్వరశ్చ ఇతి ? ఉచ్యతే — యద్యపి మాయాసంవ్యవహారేణ తస్య కర్మణః కర్తారమపి సన్తం మాం పరమార్థతః విద్ధి అకర్తారమ్ I అత ఏవ అవ్యయమ్ అసంసారిణం చ మాం విద్ధి II ౧౩ II

యేషాం తు కర్మణాం కర్తారం మాం మన్యసే పరమార్థతః తేషామ్ అకర్తా ఏవాహమ్ , యతః —

న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహా I

ఇతి మాం యోఽభిజానాతి కర్మభిర్న స బధ్యతే II ౧౪ II

న మాం తాని కర్మాణి లిమ్పన్తి దేహాద్యారమ్భకత్వేన, అహఙ్కారాభావాత్ I న చ తేషాం కర్మణాం ఫలేషు మే మమ స్పృహా తృష్ణా I యేషాం తు సంసారిణామ్ 'అహం కర్తా' ఇత్యభిమానః కర్మసు, స్పృహా తత్ఫలేషు చ, తాన్ కర్మాణి లిమ్పన్తి ఇతి యుక్తమ్ ,

తదభావాత్ న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి । ఇతి ఏవం యః అన్యోఽపి మామ్ ఆత్మత్వేన అభిజానాతి 'నాహం కర్తా న మే కర్మఫలే స్పృహా' ఇతి సః కర్మభిః న బధ్యతే, తస్యాపి న దేహాద్యారమ్భకాణి కర్మాణి భవన్తి ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥

'నాహం కర్తా న మే కర్మఫలే స్పృహా' ఇతి —

ఏవం జ్ఞాత్వా కృతం కర్మ పూర్వైరపి ముముక్షుభిః ।

కురు కర్మైవ తస్మాత్త్వం పూర్వైః పూర్వతరం కృతమ్ ॥ ౧౫ ॥

ఏవం జ్ఞాత్వా కృతం కర్మ పూర్వైః అపి అతిక్రాన్తైః ముముక్షుభిః । కురు తేన కర్మైవ త్వమ్ , న తూష్ణీమాసనం నాపి సంన్యాసః కర్తవ్యః, తస్మాత్ త్వం పూర్వైరపి అనుష్ఠితత్వాత్ , యది అనాత్మజ్ఞః త్వం తదా ఆత్మశుద్ధ్యర్థమ్ , తత్త్వవిచ్చేత్ లోకసఙ్గ్రహార్థం పూర్వైః జనకాదిభిః పూర్వతరం కృతం న అధునాతనం కృతం నిర్వర్తితమ్ ॥ ౧౫ ॥

తత్ర కర్మ చేత్ కర్తవ్యం త్వద్వచనాదేవ కరోమ్యహమ్ , కిం విశేషితేన 'పూర్వైః పూర్వతరం కృతమ్' ఇత్యుచ్యతే ; యస్మాత్ మహత్ వైషమ్యం కర్మణి । కథమ్ ? —

కిం కర్మ కిమకర్మేతి

కవయోఽప్యత్ర మోహితాః ।

తత్తే కర్మ ప్రవక్ష్యామి

యజ్జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసేఽశుభాత్ ॥ ౧౬ ॥

కిం కర్మ కిం చ అకర్మ ఇతి కవయః మేధావినః అపి అత్ర అస్మిన్ కర్మాదివిషయే మోహితాః మోహం గతాః । తత్ అతః తే తుభ్యమ్ అహం కర్మ అకర్మ చ ప్రవక్ష్యామి, యత్ జ్ఞాత్వా విదిత్వా కర్మాది మోక్ష్యసే అశుభాత్ సంసారాత్ ॥ ౧౬ ॥

న చైతత్త్వయా మన్తవ్యమ్ — కర్మ నామ దేహాదిచేష్టా లోకప్రసిద్ధమ్ , అకర్మ నామ తదక్రియా తూష్ణీమాసనమ్ ; కిం తత్ర బోద్ధవ్యమ్ ? ఇతి । కస్మాత్ , ఉచ్యతే —

కర్మణో హ్యపి బోద్ధవ్యం బోద్ధవ్యం చ వికర్మణః ।

అకర్మణశ్చ బోద్ధవ్యం గహనా కర్మణో గతిః ॥ ౧౭ ॥

కర్మణః శాస్త్రవిహితస్య హి యస్మాత్ అపి అస్తి బోద్ధవ్యమ్ , బోద్ధవ్యం చ అస్త్యేవ వికర్మణః ప్రతిషిద్ధస్య, తథా అకర్మణశ్చ తూష్ణీమ్భావస్య బోద్ధవ్యమ్ అస్తి ఇతి త్రిష్వప్యధ్యాహారః కర్తవ్యః । యస్మాత్ గహనా విషమా దుర్జ్ఞేయా — కర్మణః ఇతి ఉపలక్షణార్థం కర్మాదీనామ్ — కర్మాకర్మవికర్మణాం గతిః యాథాత్మ్యం తత్త్వమ్ ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥

కిం పునస్తత్త్వం కర్మాదేః యత్ బోద్ధవ్యం వక్ష్యామి ఇతి ప్రతిజ్ఞాతమ్ ? ఉచ్యతే —

కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేదకర్మణి చ కర్మ యః ।

స బుద్ధిమాన్మనుష్యేషు స యుక్తః కృత్స్నకర్మకృత్ ॥ ౧౮ ॥

కర్మణి, క్రియతే ఇతి కర్మ వ్యాపారమాత్రమ్ , తస్మిన్ కర్మణి అకర్మ కర్మాభావం యః పశ్యేత్ , అకర్మణి చ కర్మాభావే కర్తృతన్త్రత్వాత్ ప్రవృత్తినివృత్త్యోః — వస్తు అప్రాప్యైవ హి సర్వ ఏవ క్రియాకారకాదివ్యవహారః అవిద్యాభూమౌ ఏవ — కర్మ యః పశ్యేత్ పశ్యతి, సః బుద్ధిమాన్ మనుష్యేషు, సః యుక్తః యోగీ చ, కృత్స్నకర్మకృత్ సమస్తకర్మకృచ్చ సః, ఇతి స్తూయతే కర్మాకర్మణోరితరేతరదర్శీ ॥

నను కిమిదం విరుద్ధముచ్యతే ‘కర్మణి అకర్మ యః పశ్యేత్’ ఇతి ‘అకర్మణి చ కర్మ’ ఇతి ; న హి కర్మ అకర్మ స్యాత్ , అకర్మ వా కర్మ । తత్ర విరుద్ధం కథం పశ్యేత్ ద్రష్టా ? — న, అకర్మ ఏవ పరమార్థతః సత్ కర్మవత్ అవభాసతే మూఢదృష్టేః లోకస్య, తథా కర్మైవ అకర్మవత్ । తత్ర యథాభూతదర్శనార్థమాహ భగవాన్ — ‘కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్’ ఇత్యాది । అతో న విరుద్ధమ్ । బుద్ధిమత్త్వాద్యుపపత్తేశ్చ । ‘బోద్ధవ్యమ్’ (భ. గీ. ౪ । ౧౭) ఇతి చ యథాభూతదర్శనముచ్యతే । న చ విపరీతజ్ఞానాత్ అశుభాత్ మోక్షణం స్యాత్ ; ‘యత్ జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసేఽశుభాత్’ (భ. గీ. ౪ । ౧౬) ఇతి చ ఉక్తమ్ । తస్మాత్ కర్మాకర్మణీ విపర్యయేణ గృహీతే ప్రాణిభిః తద్విపర్యయగ్రహణనివృత్త్యర్థం భగవతో వచనమ్ ‘కర్మణ్యకర్మ యః’ ఇత్యాది । న చ అత్ర కర్మాధికరణమకర్మ అస్తి, కుణ్డే బదరాణీవ । నాపి అకర్మాధికరణం కర్మాస్తి, కర్మాభావత్వాదకర్మణః । అతః విపరీతగృహీతే ఏవ కర్మాకర్మణీ లౌకికైః, యథా మృగతృష్ణికాయాముదకం శుక్తికాయాం వా రజతమ్ । నను కర్మ కర్మైవ సర్వేషాం న క్వచిత్ వ్యభిచరతి — తత్ న, నౌస్థస్య నావి గచ్ఛన్త్యాం తటస్థేషు అగతిషు నగేషు ప్రతికూలగతిదర్శనాత్ , దూరేషు చక్షుషా అసంనికృష్టేషు గచ్ఛత్సు గత్యభావదర్శనాత్ , ఏవమ్ ఇహాపి అకర్మణి కర్మదర్శనం కర్మణి చ అకర్మదర్శనం విపరీతదర్శనం యేన తన్నిరాకరణార్థముచ్యతే ‘కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్’ ఇత్యాది ॥

తదేతత్ ఉక్తప్రతివచనమపి అసకృత్ అత్యన్తవిపరీతదర్శనభావితతయా మోముహ్యమానో లోకః శ్రుతమపి అసకృత్ తత్త్వం విస్మృత్య విస్మృత్య మిథ్యాప్రసఙ్గమ్ అవతార్యావతార్య చోదయతి ఇతి పునః పునః ఉత్తరమాహ భగవాన్ , దుర్విజ్ఞేయత్వం చ ఆలక్ష్య వస్తునః । ‘అవ్యక్తోఽయమచిన్త్యోఽయమ్’ (భ. గీ. ౨ । ౨౫) ‘న జాయతే మ్రియతే’ (భ. గీ. ౨ । ౨౦) ఇత్యాదినా ఆత్మని కర్మాభావః శ్రుతిస్మృతిన్యాయప్రసిద్ధః ఉక్తః వక్ష్యమాణశ్చ । తస్మిన్ ఆత్మని కర్మాభావే అకర్మణి కర్మవిపరీతదర్శనమ్ అత్యన్తనిరూఢమ్ ; యతః, ‘కిం కర్మ కిమకర్మేతి కవయోఽప్యత్ర మోహితాః’ (భ. గీ. ౪ । ౧౬) । దేహాద్యాశ్రయం కర్మ ఆత్మన్యధ్యారోప్య ‘అహం కర్తా, మమ ఏతత్ కర్మ, మయా అస్య కర్మణః ఫలం భోక్తవ్యమ్’ ఇతి చ, తథా ‘అహం తూష్ణీం భవామి, యేన అహం నిరాయాసః అకర్మా సుఖీ స్యామ్’ ఇతి కార్యకరణాశ్రయం వ్యాపారోపరమం తత్కృతం చ సుఖిత్వమ్ ఆత్మని అధ్యారోప్య ‘న కరోమి కిఞ్చిత్ , తూష్ణీం

సుఖమాసే' ఇతి అభిమన్యతే లోకః I తత్రేదం లోకస్య విపరరీతదర్శనాపనయాయ ఆహ భగవాన్ — 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్' ఇత్యాది II

అత్ర చ కర్మ కర్మైవ సత్ కార్యకరణాశ్రయం కర్మరహితే అవిక్రియే ఆత్మని సర్వైః అధ్యస్తమ్ , యతః పణ్డితోఽపి 'అహం కరోమి' ఇతి మన్యతే I అతః ఆత్మసమవేతతయా సర్వలోకప్రసిద్ధే కర్మణి నదీకూలస్థేష్వివ వృక్షేషు గతిప్రాతిలోమ్యేన అకర్మ కర్మాభావం యథాభూతం గత్యభావమివ వృక్షేషు యః పశ్యేత్ , అకర్మణి చ కార్యకరణవ్యాపారోపరమే కర్మవత్ ఆత్మని అధ్యారోపితే, 'తూష్ణీం అకుర్వన్ సుఖం ఆసే' ఇత్యహఙ్కారాభిసన్ధిహేతుత్వాత్ , తస్మిన్ అకర్మణి చ కర్మ యః పశ్యేత్ , యః ఏవం కర్మాకర్మవిభాగజ్ఞః సః బుద్ధిమాన్ పణ్డితః మనుష్యేషు, సః యుక్తః యోగీ కృత్స్నకర్మకృచ్చ సః అశుభాత్ మోక్షితః కృతకృత్యో భవతి ఇత్యర్థః II

అయం శ్లోకః అన్యథా వ్యాఖ్యాతః కైశ్చిత్ I కథమ్ ? నిత్యానాం కిల కర్మణామ్ ఈశ్వరార్థే అనుష్ఠీయమానానాం తత్ఫలాభావాత్ అకర్మాణి తాని ఉచ్యన్తే గౌణ్యా వృత్త్యా I తేషాం చ అకరణమ్ అకర్మ ; తచ్చ ప్రత్యవాయఫలత్వాత్ కర్మ ఉచ్యతే గౌణ్యైవ వృత్త్యా I తత్ర నిత్యే కర్మణి అకర్మ యః పశ్యేత్ ఫలాభావాత్ ; యథా ధేనురపి గౌః అగౌః ఇత్యుచ్యతే క్షీరాఖ్యం ఫలం న ప్రయచ్ఛతి ఇతి, తద్వత్ I తథా నిత్యాకరణే తు అకర్మణి చ కర్మ యః పశ్యేత్ నరకాదిప్రత్యవాయఫలం ప్రయచ్ఛతి ఇతి II

నైతత్ యుక్తం వ్యాఖ్యానమ్ I ఏవం జ్ఞానాత్ అశుభాత్ మోక్షానుపపత్తేః 'యజ్జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసేఽశుభాత్' (భ. గీ. ४ I ౧౬) ఇతి భగవతా ఉక్తం వచనం బాధ్యేత I కథమ్ ? నిత్యానామనుష్ఠానాత్ అశుభాత్ స్యాత్ నామ మోక్షణమ్ , న తు తేషాం ఫలాభావజ్ఞానాత్ I న హి నిత్యానాం ఫలాభావజ్ఞానమ్ అశుభముక్తిఫలత్వేన చోదితమ్ , నిత్యకర్మజ్ఞానం వా I న చ భగవతైవేహోక్తమ్ I ఏతేన అకర్మణి కర్మదర్శనం ప్రత్యుక్తమ్ I న హి అకర్మణి 'కర్మ' ఇతి దర్శనం కర్తవ్యతయా ఇహ చోద్యతే, నిత్యస్య తు కర్తవ్యతామాత్రమ్ I న చ 'అకరణాత్ నిత్యస్య ప్రత్యవాయో భవతి' ఇతి విజ్ఞానాత్ కిఞ్చిత్ ఫలం స్యాత్ I నాపి నిత్యాకరణం జ్ఞేయత్వేన చోదితమ్ I నాపి 'కర్మ అకర్మ' ఇతి మిథ్యాదర్శనాత్ అశుభాత్ మోక్షణం బుద్ధిమత్త్వం యుక్తతా కృత్స్నకర్మకృత్త్వాది చ ఫలమ్ ఉపపద్యతే, స్తుతిర్వా I మిథ్యాజ్ఞానమేవ హి సాక్షాత్ అశుభరూపమ్ I కుతః అన్యస్మాదశుభాత్ మోక్షణమ్ ? న హి తమః తమసో నివర్తకం భవతి II

నను కర్మణి యత్ అకర్మదర్శనమ్ అకర్మణి వా కర్మదర్శనం న తత్ మిథ్యాజ్ఞానమ్ ; కిం తర్హి ? గౌణం ఫలభావాభావనిమిత్తమ్ — న, కర్మాకర్మవిజ్ఞానాదపి గౌణాత్ ఫలస్య అశ్రవణాత్ I నాపి శ్రుతహాన్యశ్రుతపరికల్పనాయాం కశ్చిత్ విశేష ఉపలభ్యతే I స్వశబ్దేనాపి శక్యం వక్తుమ్ 'నిత్యకర్మణాం ఫలం నాస్తి, అకరణాచ్చ తేషాం నరకపాతః స్యాత్' ఇతి ; తత్ర వ్యాజేన పరవ్యామోహరూపేణ 'కర్మణ్యకర్మ యః పస్యేత్' ఇత్యాదినా కిమ్ ? తత్ర ఏవం వ్యాచక్షాణేన

భగవతోక్తం వాక్యం లోకవ్యామోహార్థమితి వ్యక్తం కల్పితం స్యాత్ । న చ ఏతత్ ఛద్మరూపేణ వాక్యేన రక్షణీయం వస్తు ; నాపి శబ్దాన్తరేణ పునః పునః ఉచ్యమానం సుబోధం స్యాత్ ఇత్యేవం వక్తుం యుక్తమ్ । 'కర్మణ్యేవాధికారస్తే' (భ. గీ. ౨ । ౪౭) ఇత్యత్ర హి స్ఫుటతర ఉక్తః అర్థః, న పునర్వక్తవ్యో భవతి । సర్వత్ర చ ప్రశస్తం బోద్ధవ్యం చ కర్తవ్యమేవ । న నిష్ప్రయోజనం బోద్ధవ్యమిత్యుచ్యతే ॥

న చ మిథ్యాజ్ఞానం బోద్ధవ్యం భవతి, తత్ప్రత్యుపస్థాపితం వా వస్త్వాభాసమ్ । నాపి నిత్యానామ్ అకరణాత్ అభావాత్ ప్రత్యవాయభావోత్పత్తిః, 'నాసతో విద్యతే భావః' (భ. గీ. ౨ । ౧౬) ఇతి వచనాత్ 'కథం అసతః సజ్జాయేత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౨) ఇతి చ దర్శితమ్ అసతః సజ్జన్మప్రతిషేధాత్ । అసతః సదుత్పత్తిం బ్రువతా అసదేవ సద్భవేత్ , సచ్చాపి అసత్ భవేత్ ఇత్యుక్తం స్యాత్ । తచ్చ అయుక్తమ్ , సర్వప్రమాణవిరోధాత్ । న చ నిష్ఫలం విదధ్యాత్ కర్మ శాస్త్రమ్ , దుఃఖస్వరూపత్వాత్ , దుఃఖస్య చ బుద్ధిపూర్వకతయా కార్యత్వానుపపత్తేః । తదకరణే చ నరకపాతాభ్యుపగమాత్ అనర్థాయైవ ఉభయథాపి కరణే చ అకరణే చ శాస్త్రం నిష్ఫలం కల్పితం స్యాత్ । స్వాభ్యుపగమవిరోధశ్చ 'నిత్యం నిష్ఫలం కర్మ' ఇతి అభ్యుపగమ్య 'మోక్షఫలాయ' ఇతి బ్రువతః । తస్మాత్ యథాశ్రుత ఏవార్థః 'కర్మణ్యకర్మ యః' ఇత్యాదేః । తథా చ వ్యాఖ్యాతః అస్మాభిః శ్లోకః ॥ ౧౮ ॥

తదేతత్ కర్మణి అకర్మదర్శనం స్తూయతే —

యస్య సర్వే సమారమ్భాః కామసఙ్కల్పవర్జితాః ।

జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణం తమాహుః పణ్డితం బుధాః ॥ ౧౯ ॥

యస్య యథోక్తదర్శినః సర్వే యావన్తః సమారమ్భాః సర్వాణి కర్మాణి, సమారభ్యన్తే ఇతి సమారమ్భాః, కామసఙ్కల్పవర్జితాః కామైః తత్కారణైశ్చ సఙ్కల్పైః వర్జితాః ముధైవ చేష్టామాత్రా అనుష్ఠీయన్తే ; ప్రవృత్తేన చేత్ లోకసఙ్గ్రహార్థమ్ , నివృత్తేన చేత్ జీవనమాత్రార్థమ్ । తం జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణం కర్మాదౌ అకర్మాదిదర్శనం జ్ఞానం తదేవ అగ్నిః తేన జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధాని శుభాశుభలక్షణాని కర్మాణి యస్య తమ్ ఆహుః పరమార్థతః పణ్డితం బుధాః బ్రహ్మవిదః ॥ ౧౯ ॥

యస్తు అకర్మాదిదర్శీ, సః అకర్మాదిదర్శనాదేవ నిష్కర్మా సంన్యాసీ జీవనమాత్రార్థచేష్టః సన్ కర్మణి న ప్రవర్తతే, యద్యపి ప్రాక్ వివేకతః ప్రవృత్తః । యస్తు ప్రారబ్ధకర్మా సన్ ఉత్తరకాలముత్పన్నాత్మసమ్యగ్దర్శనః స్యాత్ , సః సర్వకర్మణి ప్రయోజనమపశ్యన్ ససాధనం కర్మ పరిత్యజత్యేవ । సః కుతశ్చిత్ నిమిత్తాత్ కర్మపరిత్యాగాసమ్భవే సతి కర్మణి తత్ఫలే చ సఙ్గరహితతయా స్వప్రయోజనాభావాత్ లోకసఙ్గ్రహార్థం పూర్వవత్ కర్మణి ప్రవృత్తోఽపి నైవ కిఞ్చిత్ కరోతి, జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మత్వాత్ తదీయం కర్మ అకర్మైవ సమ్పద్యతే ఇత్యేతమర్థం దర్శయిష్యన్ ఆహ —

త్యక్త్వా కర్మఫలాసఙ్గం నిత్యతృప్తో నిరాశ్రయః ।

కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కిఞ్చిత్కరోతి సః ॥ ౨౦ ॥

త్యక్త్వా కర్మసు అభిమానం ఫలాసఙ్గం చ యథోక్తేన జ్ఞానేన నిత్యతృప్తః నిరాకాఙ్క్షో విషయేషు ఇత్యర్థః । నిరాశ్రయః ఆశ్రయరహితః, ఆశ్రయో నామ యత్ ఆశ్రిత్య పురుషార్థం సిసాధయిషతి, దృష్టాదృష్టేష్టఫలసాధనాశ్రయరహిత ఇత్యర్థః । విదుషా క్రియమాణం కర్మ పరమార్థతోఽకర్మైవ, తస్య నిష్క్రియాత్మదర్శనసమ్పన్నత్వాత్ । తేన ఏవంభూతేన స్వప్రయోజనాభావాత్ ససాధనం కర్మ పరిత్యక్తవ్యమేవ ఇతి ప్రాప్తే, తతః నిర్గమాసమ్భవాత్ లోకసఙ్గ్రహచికీర్షయా శిష్టవిగర్హణాపరిజిహీర్షయా వా పూర్వవత్ కర్మణి అభిప్రవృత్తోఽపి నిష్క్రియాత్మదర్శనసమ్పన్నత్వాత్ నైవ కిఞ్చిత్ కరోతి సః ॥ ౨౦ ॥

యః పునః పూర్వోక్తవిపరీతః ప్రాగేవ కర్మారమ్భాత్ బ్రహ్మణి సర్వాన్తరే ప్రత్యగాత్మని నిష్క్రియే సఞ్జాతాత్మదర్శనః స దృష్టాదృష్టేష్టవిషయాశీర్వివర్జితతయా దృష్టాదృష్టార్థే కర్మణి ప్రయోజనమపశ్యన్ ససాధనం కర్మ సంన్యస్య శరీరయాత్రామాత్రచేష్టః యతిః జ్ఞాననిష్ఠో ముచ్యతే ఇత్యేతమర్థం దర్శయితుమాహ —

నిరాశీర్యతచిత్తాత్మా త్యక్తసర్వపరిగ్రహః ।

శారీరం కేవలం కర్మ కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిషమ్ ॥ ౨౧ ॥

నిరాశీః నిర్గతాః ఆశిషః యస్మాత్ సః నిరాశీః, యతచిత్తాత్మా చిత్తమ్ అన్తఃకరణమ్ ఆత్మా బాహ్యః కార్యకరణసఙ్ఘాతః తౌ ఉభావపి యతౌ సంయతౌ యేన సః యతచిత్తాత్మా, త్యక్తసర్వపరిగ్రహః త్యక్తః సర్వః పరిగ్రహః యేన సః త్యక్తసర్వపరిగ్రహః, శారీరం శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనమ్ , కేవలం తత్రాపి అభిమానవర్జితమ్ , కర్మ కుర్వన్ న ఆప్నోతి న ప్రాప్నోతి కిల్బిషమ్ అనిష్టరూపం పాపం ధర్మం చ । ధర్మోఽపి ముముక్షోః కిల్బిషమేవ బన్ధాపాదకత్వాత్ । తస్మాత్ తాభ్యాం ముక్తః భవతి, సంసారాత్ ముక్తో భవతి ఇత్యర్థః ॥

'శారీరం కేవలం కర్మ' ఇత్యత్ర కిం శరీరనిర్వర్త్యం శారీరం కర్మ అభిప్రేతమ్ , ఆహోస్విత్ శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం శారీరం కర్మ ఇతి ? కిం చ అతః యది శరీరనిర్వర్త్యం శారీరం కర్మ యది వా శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం శారీరమ్ ఇతి ? ఉచ్యతే — యదా శరీరనిర్వర్త్యం కర్మ శారీరమ్ అభిప్రేతం స్యాత్ , తదా దృష్టాదృష్టప్రయోజనం కర్మ ప్రతిషిద్ధమపి శరీరేణ కుర్వన్ నాప్నోతి కిల్బిషమ్ ఇతి బ్రువతో విరుద్ధాభిధానం ప్రసజ్యేత । శాస్త్రీయం చ కర్మ దృష్టాదృష్టప్రయోజనం శరీరేణ కుర్వన్ నాప్నోతి కిల్బిషమ్ ఇత్యపి బ్రువతః అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసఙ్గః । 'శారీరం కర్మ కుర్వన్' ఇతి విశేషణాత్ కేవలశబ్దప్రయోగాచ్చ వాఙ్మనసనిర్వర్త్యం కర్మ విధిప్రతిషేధవిషయం ధర్మాధర్మశబ్దవాచ్యం కుర్వన్ ప్రాప్నోతి కిల్బిషమ్ ఇత్యుక్తం స్యాత్ । తత్రాపి వాఙ్మనసాభ్యాం విహితానుష్ఠానపక్షే కిల్బిషప్రాప్తివచనం విరుద్ధమ్ ఆపద్యేత । ప్రతిషిద్ధసేవాపక్షేఽపి భూతార్థానువాదమాత్రమ్ అనర్థకం స్యాత్ ।

యదా తు శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం శారీరం కర్మ అభిప్రేతం భవేత్ , తదా దృష్టాదృష్టప్రయోజనం కర్మ విధిప్రతిషేధగమ్యం శరీరవాఙ్మనసనిర్వర్త్యమ్ అన్యత్ అకుర్వన్ తైరేవ శరీరాదిభిః శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం కేవలశబ్దప్రయోగాత్ 'అహం కరోమి' ఇత్యభిమానవర్జితః శరీరాదిచేష్టామాత్రం లోకదృష్ట్యా కుర్వన్ నాప్నోతి కిల్బిషం । ఏవంభూతస్య పాపశబ్దవాచ్యకిల్బిషప్రాప్త్యసమ్భవాత్ కిల్బిషం సంసారం న ఆప్నోతి ; జ్ఞానాగ్నిదగ్ధసర్వకర్మత్వాత్ అప్రతిబన్ధేన ముచ్యత ఏవ ఇతి పూర్వోక్తసమ్యగ్దర్శనఫలానువాద ఏవ ఏషః । ఏవమ్ 'శారీరం కేవలం కర్మ' ఇత్యస్య అర్థస్య పరిగ్రహే నిరవద్యం భవతి ॥ ౨౧ ॥

త్యక్తసర్వపరిగ్రహస్య యతేః అన్నాదేః శరీరస్థితిహేతోః పరిగ్రహస్య అభావాత్ యాచనాదినా శరీరస్థితౌ కర్తవ్యతాయాం ప్రాప్తాయామ్ 'అయాచితమసఙ్క్ల‍ృప్తముపపన్నం యదృచ్ఛయా' (అశ్వ. ౪౬ । ౧౯) ఇత్యాదినా వచనేన అనుజ్ఞాతం యతేః శరీరస్థితిహేతోః అన్నాదేః ప్రాప్తిద్వారమ్ ఆవిష్కుర్వన్ ఆహ —

యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టో ద్వన్ద్వాతీతో విమత్సరః ।

సమః సిద్ధావసిద్ధౌ చ కృత్వాపి న నిబధ్యతే ॥ ౨౨ ॥

యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టః అప్రార్థితోపనతో లాభో యదృచ్ఛాలాభః తేన సన్తుష్టః సఞ్జాతాలంప్రత్యయః । ద్వన్ద్వాతీతః ద్వన్ద్వైః శీతోష్ణాదిభిః హన్యమానోఽపి అవిషణ్ణచిత్తః ద్వన్ద్వాతీతః ఉచ్యతే । విమత్సరః విగతమత్సరః నిర్వైరబుద్ధిః సమః తుల్యః యదృచ్ఛాలాభస్య సిద్ధౌ అసిద్ధౌ చ । యః ఏవంభూతో యతిః అన్నాదేః శరీరస్థితిహేతోః లాభాలాభయోః సమః హర్షవిషాదవర్జితః కర్మాదౌ అకర్మాదిదర్శీ యథాభూతాత్మదర్శననిష్ఠః సన్ శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనే భిక్షాటనాదికర్మణి శరీరాదినిర్వర్త్యే 'నైవ కిఞ్చిత్ కరోమ్యహమ్' (భ. గీ. ౫ । ౮), 'గుణా గుణేషు వర్తన్తే' (భ. గీ. ౩ । ౨౮) ఇత్యేవం సదా సమ్పరిచక్షాణః ఆత్మనః కర్తృత్వాభావం పశ్యన్నైవ కిఞ్చిత్ భిక్షాటనాదికం కర్మ కరోతి, లోకవ్యవహారసామాన్యదర్శనేన తు లౌకికైః ఆరోపితకర్తృత్వే భిక్షాటనాదౌ కర్మణి కర్తా భవతి । స్వానుభవేన తు శాస్త్రప్రమాణాదిజనితేన అకర్తైవ । స ఏవం పరాధ్యారోపితకర్తృత్వః శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం భిక్షాటనాదికం కర్మ కృత్వాపి న నిబధ్యతే బన్ధహేతోః కర్మణః సహేతుకస్య జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధత్వాత్ ఇతి ఉక్తానువాద ఏవ ఏషః ॥ ౨౨ ॥

'త్యక్త్వా కర్మఫలాసఙ్గమ్' (భ. గీ. ౪ । ౨౦) ఇత్యనేన శ్లోకేన యః ప్రారబ్ధకర్మా సన్ యదా నిష్క్రియబ్రహ్మాత్మదర్శనసమ్పన్నః స్యాత్ తదా తస్య ఆత్మనః కర్తృకర్మప్రయోజనాభావదర్శినః కర్మపరిత్యాగే ప్రాప్తే కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్ తదసమ్భవే సతి పూర్వవత్ తస్మిన్ కర్మణి అభిప్రవృత్తస్య అపి 'నైవ కిఞ్చిత్ కరోతి సః' (భ. గీ. ౪ । ౨౦) ఇతి కర్మాభావః ప్రదర్శితః । యస్య ఏవం కర్మాభావో దర్శితః తస్యైవ —

గతసఙ్గస్య ముక్తస్య జ్ఞానావస్థితచేతసః ।

యజ్ఞాయాచరతః కర్మ సమగ్రం ప్రవిలీయతే ॥ ౨౩ ॥

గతసఙ్గస్య సర్వతోనివృత్తాసక్తేః, ముక్తస్య నివృత్తధర్మాధర్మాదిబన్ధనస్య, జ్ఞానావస్థితచేతసః జ్ఞానే ఏవ అవస్థితం చేతః యస్య సోఽయం జ్ఞానావస్థితచేతాః తస్య, యజ్ఞాయ యజ్ఞనిర్వృత్త్యర్థమ్ ఆచరతః నిర్వర్తయతః కర్మ సమగ్రం సహ అగ్రేణ ఫలేన వర్తతే ఇతి సమగ్రం కర్మ తత్ సమగ్రం ప్రవిలీయతే వినశ్యతి ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥

కస్మాత్ పునః కారణాత్ క్రియమాణం కర్మ స్వకార్యారమ్భమ్ అకుర్వత్ సమగ్రం ప్రవిలీయతే ఇత్యుచ్యతే యతః —

బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిర్బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణా హుతమ్ ।

బ్రహ్మైవ తేన గన్తవ్యం బ్రహ్మకర్మసమాధినా ॥ ౨౪ ॥

బ్రహ్మ అర్పణం యేన కరణేన బ్రహ్మవిత్ హవిః అగ్నౌ అర్పయతి తత్ బ్రహ్మైవ ఇతి పశ్యతి, తస్య ఆత్మవ్యతిరేకేణ అభావం పశ్యతి, యథా శుక్తికాయాం రజతాభావం పశ్యతి ; తదుచ్యతే బ్రహ్మైవ అర్పణమితి, యథా యద్రజతం తత్ శుక్తికైవేతి । 'బ్రహ్మ అర్పణమ్' ఇతి అసమస్తే పదే । యత్ అర్పణబుద్ధ్యా గృహ్యతే లోకే తత్ అస్య బ్రహ్మవిదః బ్రహ్మైవ ఇత్యర్థః । బ్రహ్మ హవిః తథా యత్ హవిర్బుద్ధ్యా గృహ్యమాణం తత్ బ్రహ్మైవ అస్య । తథా 'బ్రహ్మాగ్నౌ' ఇతి సమస్తం పదమ్ । అగ్నిరపి బ్రహ్మైవ యత్ర హూయతే బ్రహ్మణా కర్త్రా, బ్రహ్మైవ కర్తేత్యర్థః । యత్ తేన హుతం హవనక్రియా తత్ బ్రహ్మైవ । యత్ తేన గన్తవ్యం ఫలం తదపి బ్రహ్మైవ బ్రహ్మకర్మసమాధినా బ్రహ్మైవ కర్మ బ్రహ్మకర్మ తస్మిన్ సమాధిః యస్య సః బ్రహ్మకర్మసమాధిః తేన బ్రహ్మకర్మసమాధినా బ్రహ్మైవ గన్తవ్యమ్ ॥

ఏవం లోకసఙ్గ్రహం చికీర్షుణాపి క్రియమాణం కర్మ పరమార్థతః అకర్మ, బ్రహ్మబుద్ధ్యుపమృదితత్వాత్ । ఏవం సతి నివృత్తకర్మణోఽపి సర్వకర్మసంన్యాసినః సమ్యగ్దర్శనస్తుత్యర్థం యజ్ఞత్వసమ్పాదనం జ్ఞానస్య సుతరాముపపద్యతే ; యత్ అర్పణాది అధియజ్ఞే ప్రసిద్ధం తత్ అస్య అధ్యాత్మం బ్రహ్మైవ పరమార్థదర్శిన ఇతి । అన్యథా సర్వస్య బ్రహ్మత్వే అర్పణాదీనామేవ విశేషతో బ్రహ్మత్వాభిధానమ్ అనర్థకం స్యాత్ । తస్మాత్ బ్రహ్మైవ ఇదం సర్వమితి అభిజానతః విదుషః కర్మాభావః । కారకబుద్ధ్యభావాచ్చ । న హి కారకబుద్ధిరహితం యజ్ఞాఖ్యం కర్మ దృష్టమ్ । సర్వమేవ అగ్నిహోత్రాదికం కర్మ శబ్దసమర్పితదేవతావిశేషసమ్ప్రదానాదికారకబుద్ధిమత్ కర్త్రభిమానఫలాభిసన్ధిమచ్చ దృష్టమ్ ; న ఉపమృదితక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధిమత్ కర్తృత్వాభిమానఫలాభిసన్ధిరహితం వా । ఇదం తు బ్రహ్మబుద్ధ్యుపమృదితార్పణాదికారకక్రియాఫలభేదబుద్ధి కర్మ । అతః అకర్మైవ తత్ । తథా చ దర్శితమ్ 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్' (భ. గీ. ౪ । ౧౮) 'కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కిఞ్చిత్కరోతి సః' (భ. గీ. ౪ । ౨౦) 'గుణా గుణేషు వర్తన్తే' (భ. గీ. ౩ । ౨౮) 'నైవ కిఞ్చిత్కరోమీతి యుక్తో మన్యేత తత్త్వవిత్' (భ. గీ. ౫ । ౮) ఇత్యాదిభిః । తథా చ దర్శయన్ తత్ర తత్ర

క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధ్యుపమర్దం కరోతి । దృష్టా చ కామ్యాగ్ని హోత్రాదౌ కామోపమర్దేన కామ్యాగ్ని హోత్రాదిహానిః । తథా మతిపూర్వకామతిపూర్వకాదీనాం కర్మణాం కార్యవిశేషస్య ఆరమ్భకత్వం దృష్టమ్ । తథా ఇహాపి బ్రహ్మబుద్ధ్యుపమృదితార్పణాదికారకక్రియాఫలభేదబుద్ధేః బాహ్యచేష్టామాత్రేణ కర్మాపి విదుషః అకర్మ సమ్పద్యతే । అతః ఉక్తమ్ 'సమగ్రం ప్రవిలీయతే' (భ. గీ. ౪ । ౨౦) ఇతి ॥

అత్ర కేచిదాహుః — యత్ బ్రహ్మ తత్ అర్పణాదీని ; బ్రహ్మైవ కిల అర్పణాదినా పఞ్చవిధేన కారకాత్మనా వ్యవస్థితం సత్ తదేవ కర్మ కరోతి । తత్ర న అర్పణాదిబుద్ధిః నివర్త్యతే, కిం తు అర్పణాదిషు బ్రహ్మబుద్ధిః ఆధీయతే ; యథా ప్రతిమాదౌ విష్ణ్వాదిబుద్ధిః, యథా వా నామాదౌ బ్రహ్మబుద్ధిరితి ॥

సత్యమ్ , ఏవమపి స్యాత్ యది జ్ఞానయజ్ఞస్తుత్యర్థం ప్రకరణం న స్యాత్ । అత్ర తు సమ్యగ్దర్శనం జ్ఞానయజ్ఞశబ్దితమ్ అనేకాన్ యజ్ఞశబ్దితాన్ క్రియావిశేషాన్ ఉపన్యస్య 'శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞః' (భ. గీ. ౪ । 33) ఇతి జ్ఞానం స్తౌతి । అత్ర చ సమర్థమిదం వచనమ్ 'బ్రహ్మార్పణమ్' ఇత్యాది జ్ఞానస్య యజ్ఞత్వసమ్పాదనే ; అన్యథా సర్వస్య బ్రహ్మత్వే అర్పణాదీనామేవ విశేషతో బ్రహ్మత్వాభిధానమనర్థకం స్యాత్ । యే తు అర్పణాదిషు ప్రతిమాయాం విష్ణుదృష్టివత్ బ్రహ్మదృష్టిః క్షిప్యతే నామాదిష్వివ చేతి బ్రువతే న తేషాం బ్రహ్మవిద్యా ఉక్తా ఇహ వివక్షితా స్యాత్ , అర్పణాదివిషయత్వాత్ జ్ఞానస్య । న చ దృష్టిసమ్పాదనజ్ఞానేన మోక్షఫలం ప్రాప్యతే । 'బ్రహ్మైవ తేన గన్తవ్యమ్' ఇతి చోచ్యతే । విరుద్ధం చ సమ్యగ్దర్శనమ్ అన్తరేణ మోక్షఫలం ప్రాప్యతే ఇతి । ప్రకృతవిరోధశ్చ ; సమ్యగ్దర్శనమ్ చ ప్రకృతమ్ 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్' (భ. గీ. ౪ । ౧౮) ఇత్యత్ర, అన్తే చ సమ్యగ్దర్శనమ్ , తస్యైవ ఉపసంహారాత్ । 'శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞః' (భ. గీ. ౪ । 33), 'జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం శాన్తిమ్' (భ. గీ. ౪ । 3౯) ఇత్యాదినా సమ్యగ్దర్శనస్తుతిమేవ కుర్వన్ ఉపక్షీణః అధ్యాయః । తత్ర అకస్మాత్ అర్పణాదౌ బ్రహ్మదృష్టిః అప్రకరణే ప్రతిమాయామివ విష్ణుదృష్టిః ఉచ్యతే ఇతి అనుపపన్నమ్ | తస్మాత్ యథావ్యాఖ్యాతార్థ ఏవ అయం శ్లోకః ॥ ౨౪ ॥

తత్ర అధునా సమ్యగ్దర్శనస్య యజ్ఞత్వం సమ్పాద్య తత్స్తుత్యర్థమ్ అన్యేఽపి యజ్ఞా ఉపక్షిప్యన్తే —

దైవమేవాపరే యజ్ఞం యోగినః పర్యుపాసతే ।

బ్రహ్మాగ్నావపరే యజ్ఞం యజ్ఞేనైవోపజుహ్వతి ॥ ౨౫ ॥

దైవమేవ దేవా ఇజ్యన్తే యేన యజ్ఞేన అసౌ దైవో యజ్ఞః తమేవ అపరే యజ్ఞం యోగినః కర్మిణః పర్యుపాసతే కుర్వన్తీత్యర్థః । బ్రహ్మాగ్నౌ 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) 'విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ' 'యత్ సాక్షాదపరోక్షాత్ బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః' (బృ. ఉ. 3 । ౪ ।

౧) ఇత్యాదివచనోక్తమ్ అశనాయాదిసర్వసంసారధర్మవర్జితమ్ 'నేతి నేతి' (బృ. ఉ. ౪ I ౪ I ౨౨) ఇతి నిరస్తాశేషవిశేషం బ్రహ్మశబ్దేన ఉచ్యతే I బ్రహ్మ చ తత్ అగ్నిశ్చ సః హోమాధికరణత్వవివక్షయా బ్రహ్మాగ్నిః I తస్మిన్ బ్రహ్మాగ్నౌ అపరే అన్యే బ్రహ్మవిదః యజ్ఞమ్ — యజ్ఞశబ్దవాచ్య ఆత్మా, ఆత్మనామసు యజ్ఞశబ్దస్య పాఠాత్ — తమ్ ఆత్మానం యజ్ఞం పరమార్థతః పరమేవ బ్రహ్మ సన్తం బుద్ధ్యాద్యుపాధిసంయుక్తమ్ అధ్యస్తసర్వోపాధిధర్మకమ్ ఆహుతిరూపం యజ్ఞేనైవ ఆత్మనైవ ఉక్తలక్షణేన ఉపజుహ్వతి ప్రక్షిపన్తి, సోపాధికస్య ఆత్మనః నిరుపాధికేన పరబ్రహ్మస్వరూపేణైవ యద్దర్శనం స తస్మిన్ హోమః తం కుర్వన్తి బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శననిష్ఠాః సంన్యాసినః ఇత్యర్థః II ౨౫ II

సోఽయం సమ్యగ్దర్శనలక్షణః యజ్ఞః దైవయజ్ఞాదిషు యజ్ఞేషు ఉపక్షిప్యతే 'బ్రహ్మార్పణమ్' ఇత్యాదిశ్లోకైః ప్రస్తుతః 'శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞః పరన్తప' (భ. గీ. ౪ I 33) ఇత్యాదినా స్తుత్యర్థమ్ —

శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణ్యన్యే సంయమాగ్నిషు జుహ్వతి I

శబ్దాదీన్విషయానన్య ఇన్ద్రియాగ్నిషు జుహ్వతి II ౨౬ II

శ్రోత్రాదీని ఇన్ద్రియాణి అన్యే యోగినః సంయమాగ్నిషు I ప్రతీన్ద్రియం సంయమో భిద్యతే ఇతి బహువచనమ్ I సంయమా ఏవ అగ్నయః తేషు జుహ్వతి ఇన్ద్రియసంయమమేవ కుర్వన్తి ఇత్యర్థః I శబ్దాదీన్ విషయాన్ అన్యే ఇన్ద్రియాగ్నిషు ఇన్ద్రియాణ్యేవ అగ్నయః తేషు ఇన్ద్రియాగ్నిషు జుహ్వతి శ్రోత్రాదిభిరవిరుద్ధవిషయగ్రహణం హోమం మన్యన్తే II ౨౬ II

కిఞ్చ —

సర్వాణీన్ద్రియకర్మాణి ప్రాణకర్మాణి చాపరే I

ఆత్మసంయమయోగాగ్నౌ జుహ్వతి జ్ఞానదీపితే II ౨౭ II

సర్వాణి ఇన్ద్రియకర్మాణి ఇన్ద్రియాణాం కర్మాణి ఇన్ద్రియకర్మాణి, తథా ప్రాణకర్మాణి ప్రాణో వాయుః ఆధ్యాత్మికః తత్కర్మాణి ఆకుఞ్చనప్రసారణాదీని తాని చ అపరే ఆత్మసంయమయోగాగ్నౌ ఆత్మని సంయమః ఆత్మసంయమః స ఏవ యోగాగ్నిః తస్మిన్ ఆత్మసంయమయోగాగ్నౌ జుహ్వతి ప్రక్షిపన్తి జ్ఞానదీపితే స్నేహేనేవ ప్రదీపే వివేకవిజ్ఞానేన ఉజ్జ్వలభావమ్ ఆపాదితే జుహ్వతి ప్రవిలాపయన్తి ఇత్యర్థః II ౨౭ II

ద్రవ్యయజ్ఞాస్తపోయజ్ఞా యోగయజ్ఞాస్తథాపరే I

స్వాధ్యాయజ్ఞానయజ్ఞాశ్చ యతయః సంశితవ్రతాః II ౨౮ II

ద్రవ్యయజ్ఞాః తీర్థేషు ద్రవ్యవినియోగం యజ్ఞబుద్ధ్యా కుర్వన్తి యే తే ద్రవ్యయజ్ఞాః I తపోయజ్ఞాః తపః యజ్ఞః యేషాం తపస్వినాం తే తపోయజ్ఞాః I యోగయజ్ఞాః ప్రాణాయామప్రత్యాహారాదిలక్షణో యోగో యజ్ఞో యేషాం తే యోగయజ్ఞాః I తథా అపరే

స్వాధ్యాయజ్ఞానయజ్ఞాశ్చ స్వాధ్యాయః యథావిధి ఋగాద్యభ్యాసః యజ్ఞః యేషాం తే స్వాధ్యాయయజ్ఞాః । జ్ఞానయజ్ఞాః జ్ఞానం శాస్త్రార్థపరిజ్ఞానం యజ్ఞః యేషాం తే జ్ఞానయజ్ఞాశ్చ యతయః యతనశీలాః సంశితవ్రతాః సమ్యక్ శితాని తనూకృతాని తీక్ష్ణీకృతాని వ్రతాని యేషాం తే సంశితవ్రతాః ॥ ౨౮ ॥

కిఞ్చ —

అపానే జుహ్వతి ప్రాణం ప్రాణేఽపానం తథాపరే ।

ప్రాణాపానగతీ రుద్ధ్వా ప్రాణాయామపరాయణాః ॥ ౨౯ ॥

అపానే అపానవృత్తౌ జుహ్వతి ప్రక్షిపన్తి ప్రాణం ప్రాణవృత్తిమ్ , పూరకాఖ్యం ప్రాణాయామం కుర్వన్తీత్యర్థః । ప్రాణే అపానం తథా అపరే జుహ్వతి, రేచకాఖ్యం చ ప్రాణాయామం కుర్వన్తీత్యేతత్ । ప్రాణాపానగతీ ముఖనాసికాభ్యాం వాయోః నిర్గమనం ప్రాణస్య గతిః, తద్విపర్యయేణ అధోగమనమ్ అపానస్య గతిః, తే ప్రాణాపానగతీ ఏతే రుద్ధ్వా నిరుధ్య ప్రాణాయామపరాయణాః ప్రాణాయామతత్పరాః ; కుమ్భకాఖ్యం ప్రాణాయామం కుర్వన్తీత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥

కిఞ్చ —

అపరే నియతాహారాః ప్రాణాన్ప్రాణేషు జుహ్వతి ।

సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషాః ॥ ౩౦ ॥

అపరే నియతాహారాః నియతః పరిమితః ఆహారః యేషాం తే నియతాహారాః సన్తః ప్రాణాన్ వాయుభేదాన్ ప్రాణేషు ఏవ జుహ్వతి యస్య యస్య వాయోః జయః క్రియతే ఇతరాన్ వాయుభేదాన్ తస్మిన్ తస్మిన్ జుహ్వతి, తే తత్ర ప్రవిష్టా ఇవ భవన్తి । సర్వేఽపి ఏతే యజ్ఞవిదః యజ్ఞక్షపితకల్మషాః యజ్ఞైః యథోక్తైః క్షపితః నాశితః కల్మషో యేషాం తే యజ్ఞక్షపితకల్మషాః ॥ ౩౦ ॥

ఏవం యథోక్తాన్ యజ్ఞాన్ నిర్వర్త్య —

యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాన్తి బ్రహ్మ సనాతనమ్ ।

నాయం లోకోఽస్త్యయజ్ఞస్య కుతోఽన్యః కురుసత్తమ ॥ ౩౧ ॥

యజ్ఞశిష్టామృతభుజః యజ్ఞానాం శిష్టం యజ్ఞశిష్టం యజ్ఞశిష్టం చ తత్ అమృతం చ యజ్ఞశిష్టామృతం తత్ భుఞ్జతే ఇతి యజ్ఞశిష్టామృతభుజః । యథోక్తాన్ యజ్ఞాన్ కృత్వా తచ్ఛిష్టేన కాలేన యథావిధిచోదితమ్ అన్నమ్ అమృతాఖ్యం భుఞ్జతే ఇతి యజ్ఞశిష్టామృతభుజః యాన్తి గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ సనాతనం చిరన్తనం ముముక్షవశ్చేత్ ; కాలాతిక్రమాపేక్షయా ఇతి సామర్థ్యాత్ గమ్యతే । న అయం లోకః సర్వప్రాణిసాధారణోఽపి అస్తి

యథోక్తానాం యజ్ఞానాం ఏకోఽపి యజ్ఞః యస్య నాస్తి సః అయజ్ఞః తస్య । కుతః అన్యో విశిష్టసాధనసాధ్యః కురుసత్తమ ॥ ౩౧ ॥

ఏవం బహువిధా యజ్ఞా వితతా బ్రహ్మణో ముఖే ।

కర్మజాన్విద్ధి తాన్సర్వానేవం జ్ఞాత్వా విమోక్ష్యసే ॥ ౩౨ ॥

ఏవం యథోక్తా బహువిధా బహుప్రకారా యజ్ఞాః వితతాః విస్తీర్ణాః బ్రహ్మణో వేదస్య ముఖే ద్వారే వేదద్వారేణ అవగమ్యమానాః బ్రహ్మణో ముఖే వితతా ఉచ్యన్తే ; తద్యథా 'వాచి హి ప్రాణం జుహుమః' (ఐ. ఆ. ౩ । ౨ । ౬) ఇత్యాదయః । కర్మజాన్ కాయికవాచికమానసకర్మోద్భావాన్ విద్ధి తాన్ సర్వాన్ అనాత్మజాన్ , నిర్వ్యాపారో హి ఆత్మా । అత ఏవం జ్ఞాత్వా విమోక్ష్యసే అశుభాత్ । న మద్వ్యాపారా ఇమే, నిర్వ్యాపారోఽహమ్ ఉదాసీన ఇత్యేవం జ్ఞాత్వా అస్మాత్ సమ్యగ్దర్శనాత్ మోక్ష్యసే సంసారబన్ధనాత్ ఇత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥

'బ్రహ్మార్పణమ్' (భ. గీ. ౪ । ౨౪) ఇత్యాదిశ్లోకేన సమ్యగ్దర్శనస్య యజ్ఞత్వం సమ్పాదితమ్ । యజ్ఞాశ్చ అనేకే ఉపదిష్టాః । తైః సిద్ధపురుషార్థప్రయోజనైః జ్ఞానం స్తూయతే । కథమ్ ? —

శ్రేయాన్ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాజ్జ్ఞానయజ్ఞః పరన్తప ।

సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యతే ॥ ౩౩ ॥

శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాత్ ద్రవ్యసాధనసాధ్యాత్ యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞః హే పరన్తప । ద్రవ్యమయో హి యజ్ఞః ఫలస్యారమ్భకః, జ్ఞానయజ్ఞః న ఫలారమ్భకః, అతః శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః । కథమ్ ? యతః సర్వం కర్మ సమస్తమ్ అఖిలమ్ అప్రతిబద్ధం పార్థ జ్ఞానే మోక్షసాధనే సర్వతఃసమ్ప్లుతోదకస్థానీయే పరిసమాప్యతే అన్తర్భవతీత్యర్థః 'యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేవం సర్వం తదభిసమేతి యత్ కిఞ్చిత్ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧ । ౪) ఇతి శ్రుతేః ॥ ౩౩ ॥

తదేతత్ విశిష్టం జ్ఞానం తర్హి కేన ప్రాప్యతే ఇత్యుచ్యతే —

తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా ।

ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శినః ॥ ౩౪ ॥

తత్ విద్ధి విజానీహి యేన విధినా ప్రాప్యతే ఇతి । ఆచార్యాన్ అభిగమ్య, ప్రణిపాతేన ప్రకర్షేణ నీచైః పతనం ప్రణిపాతః దీర్ఘనమస్కారః తేన, 'కథం బన్ధః ? కథం మోక్షః ? కా విద్యా ? కా చావిద్యా ? ' ఇతి పరిప్రశ్నేన, సేవయా గురుశుశ్రూషయా ఏవమాదినా । ప్రశ్రయేణ ఆవర్జితా ఆచార్యా ఉపదేక్ష్యన్తి కథయిష్యన్తి తే జ్ఞానం యథోక్తవిశేషణం జ్ఞానినః । జ్ఞానవన్తోఽపి కేచిత్ యథావత్ తత్త్వదర్శనశీలాః, అపరే న ; అతో విశినష్టి తత్త్వదర్శినః ఇతి । యే సమ్యగ్దర్శినః తైః ఉపదిష్టం జ్ఞానం కార్యక్షమం భవతి నేతరత్ ఇతి భగవతో మతమ్ ॥ ౩౪ ॥

తథా చ సతి ఇదమపి సమర్థం వచనమ్ —

యజ్జ్ఞాత్వా న పునర్మోహమేవం యాస్యసి పాణ్డవ ।

యేన భూతాన్యశేషేణ ద్రక్ష్యస్యాత్మన్యథో మయి ॥ ౩౫ ॥

యత్ జ్ఞాత్వా యత్ జ్ఞానం తైః ఉపదిష్టం అధిగమ్య ప్రాప్య పునః భూయః మోహమ్ ఏవం యథా ఇదానీం మోహం గతోఽసి పునః ఏవం న యాస్యసి హే పాణ్డవ । కిఞ్చ — యేన జ్ఞానేన భూతాని అశేషేణ బ్రహ్మాదీని స్తమ్బపర్యన్తాని ద్రక్ష్యసి సాక్షాత్ ఆత్మని ప్రత్యగాత్మని 'మత్సంస్థాని ఇమాని భూతాని' ఇతి అథో అపి మయి వాసుదేవే 'పరమేశ్వరే చ ఇమాని' ఇతి ; క్షేత్రజ్ఞేశ్వరైకత్వం సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధం ద్రక్ష్యసి ఇత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥

కిఞ్చ ఏతస్య జ్ఞానస్య మాహాత్మ్యమ్ —

అపి చేదసి పాపేభ్యః సర్వేభ్యః పాపకృత్తమః ।

సర్వం జ్ఞానప్లవేనైవ వృజినం సన్తరిష్యసి ॥ ౩౬ ॥

అపి చేత్ అసి పాపేభ్యః పాపకృద్భ్యః సర్వేభ్యః అతిశయేన పాపకృత్ పాపకృత్తమః సర్వం జ్ఞానప్లవేనైవ జ్ఞానమేవ ప్లవం కృత్వా వృజినం వృజినార్ణవం పాపసముద్రం సన్తరిష్యసి । ధర్మోఽపి ఇహ ముముక్షోః పాపమ్ ఉచ్యతే ॥ ౩౬ ॥

జ్ఞానం కథం నాశయతి పాపమితి దృష్టాన్త ఉచ్యతే —

యథైధాంసి సమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున ।

జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా ॥ ౩౭ ॥

యథా ఏధాంసి కాష్ఠాని సమిద్ధః సమ్యక్ ఇద్ధః దీప్తః అగ్నిః భస్మసాత్ భస్మీభావం కురుతే హే అర్జున, జ్ఞానమేవ అగ్నిః జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్ కురుతే తథా నిర్బీజీకరోతీత్యర్థః । న హి సాక్షాదేవ జ్ఞానాగ్నిః కర్మాణి ఇన్ధనవత్ భస్మీకర్తుం శక్నోతి । తస్మాత్ సమ్యగ్దర్శనం సర్వకర్మణాం నిర్బీజత్వే కారణమ్ ఇత్యభిప్రాయః । సామర్థ్యాత్ యేన కర్మణా శరీరమ్ ఆరబ్ధం తత్ ప్రవృత్తఫలత్వాత్ ఉపభోగేనైవ క్షీయతే । అతో యాని అప్రవృత్తఫలాని జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్ కృతాని జ్ఞానసహభావీని చ అతీతానేకజన్మకృతాని చ తాన్యేవ సర్వాణి భస్మసాత్ కురుతే ॥ ౩౭ ॥

యతః ఏవమ్ అతః —

న హి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యతే ।

తత్స్వయం యోగసంసిద్ధః కాలేనాత్మని విన్దతి ॥ ౩౮ ॥

న హి జ్ఞానేన సదృశం తుల్యం పవిత్రం పావనం శుద్ధికరమ్ ఇహ విద్యతే । తత్ జ్ఞానం స్వయమేవ యోగసంసిద్ధః యోగేన కర్మయోగేన సమాధియోగేన చ సంసిద్ధః సంస్కృతః యోగ్యతామ్ ఆపన్నః సన్ ముముక్షుః కాలేన మహతా ఆత్మని విన్దతి లభతే ఇత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥

యేన ఏకాన్తేన జ్ఞానప్రాప్తిః భవతి స ఉపాయః ఉపదిశ్యతే —

శ్రద్ధావాంల్లభతే జ్ఞానం తత్పరః సంయతేన్ద్రియః ।

జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం శాన్తిమచిరేణాధిగచ్ఛతి ॥ ౩౯ ॥

శ్రద్ధావాన్ శ్రద్ధాలుః లభతే జ్ఞానమ్ । శ్రద్ధాలుత్వేఽపి భవతి కశ్చిత్ మన్దప్రస్థానః, అత ఆహ — తత్పరః, గురూపసదనాదౌ అభియుక్తః జ్ఞానలబ్ధ్యుపాయే శ్రద్ధావాన్ । తత్పరః అపి అజితేన్ద్రియః స్యాత్ ఇత్యతః ఆహ — సంయతేన్ద్రియః, సంయతాని విషయేభ్యో నివర్తితాని యస్య ఇన్ద్రియాణి స సంయతేన్ద్రియః । య ఏవంభూతః శ్రద్ధావాన్ తత్పరః సంయతేన్ద్రియశ్చ సః అవశ్యం జ్ఞానం లభతే । ప్రణిపాతాదిస్తు బాహ్యోఽనైకాన్తికోఽపి భవతి, మాయావిత్వాదిసమ్భవాత్ ; న తు తత్ శ్రద్ధావత్త్వాదౌ ఇత్యేకాన్తతః జ్ఞానలబ్ధ్యుపాయః । కిం పునః జ్ఞానలాభాత్ స్యాత్ ఇత్యుచ్యతే — జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం మోక్షాఖ్యాం శాన్తిమ్ ఉపరతిమ్ అచిరేణ క్షిప్రమేవ అధిగచ్ఛతి । సమ్యగ్దర్శనాత్ క్షిప్రమేవ మోక్షో భవతీతి సర్వశాస్త్రన్యాయప్రసిద్ధః సునిశ్చితః అర్థః ॥ ౩౯ ॥

అత్ర సంశయః న కర్తవ్యః, పాపిష్ఠో హి సంశయః ; కథమ్ ఇతి ఉచ్యతే —

అజ్ఞశ్చాశ్రద్దధానశ్చ సంశయాత్మా వినశ్యతి ।

నాయం లోకోఽస్తి న పరో న సుఖం సంశయాత్మనః ॥ ౪౦ ॥

అజ్ఞశ్చ అనాత్మజ్ఞశ్చ అశ్రద్దధానశ్చ గురువాక్యశాస్త్రేషు అవిశ్వాసవాంశ్చ సంశయాత్మా చ సంశయచిత్తశ్చ వినశ్యతి । అజ్ఞాశ్రద్దధానౌ యద్యపి వినశ్యతః, న తథా యథా సంశయాత్మా । సంశయాత్మా తు పాపిష్ఠః సర్వేషామ్ । కథమ్ ? నాయం సాధారణోఽపి లోకోఽస్తి । తథా న పరః లోకః । న సుఖమ్ , తత్రాపి సంశయోత్పత్తేః సంశయాత్మనః సంశయచిత్తస్య । తస్మాత్ సంశయో న కర్తవ్యః ॥ ౪౦ ॥

కస్మాత్ ? —

యోగసంన్యస్తకర్మాణం జ్ఞానసఞ్ఛిన్నసంశయమ్ ।

ఆత్మవన్తం న కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ ॥ ౪౧ ॥

యోగసంన్యస్తకర్మాణం పరమార్థదర్శనలక్షణేన యోగేన సంన్యస్తాని కర్మాణి యేన పరమార్థదర్శినా ధర్మాధర్మాఖ్యాని తం యోగసంన్యస్తకర్మాణమ్ । కథం యోగసంన్యస్తకర్మేత్యాహ — జ్ఞానసఞ్ఛిన్నసంశయం జ్ఞానేన ఆత్మేశ్వరైకత్వదర్శనలక్షణేన

సఞ్ఛిన్నః సంశయో యస్య సః జ్ఞానసఞ్ఛిన్నసంశయః । య ఏవం యోగసంన్యస్తకర్మా తమ్ ఆత్మవన్తమ్ అప్రమత్తం గుణచేష్టారూపేణ దృష్టాని కర్మాణి న నిబధ్నన్తి అనిష్టాదిరూపం ఫలం నారభన్తే హే ధనఞ్జయ ॥ ౪౧ ॥

యస్మాత్ కర్మయోగానుష్ఠానాత్ అశుద్ధిక్షయహేతుకజ్ఞానసఞ్ఛిన్నసంశయః న నిబధ్యతే కర్మభిః జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మత్వాదేవ, యస్మాచ్చ జ్ఞానకర్మానుష్ఠానవిషయే సంశయవాన్ వినశ్యతి —

తస్మాదజ్ఞానసమ్భూతం హృత్స్థం జ్ఞానాసినాత్మనః ।

ఛిత్త్వైనం సంశయం యోగమాతిష్ఠోత్తిష్ఠ భారత ॥ ౪౨ ॥

తస్మాత్ పాపిష్ఠమ్ అజ్ఞానసమ్భూతమ్ అజ్ఞానాత్ అవివేకాత్ జాతం హృత్స్థం హృది బుద్ధౌ స్థితం జ్ఞానాసినా శోకమోహాదిదోషహరం సమ్యగ్దర్శనం జ్ఞానం తదేవ అసిః ఖడ్గః తేన జ్ఞానాసినా ఆత్మనః స్వస్య, ఆత్మవిషయత్వాత్ సంశయస్య । న హి పరస్య సంశయః పరేణ చ్ఛేత్తవ్యతాం ప్రాప్తః, యేన స్వస్యేతి విశేష్యేత । అతః ఆత్మవిషయోఽపి స్వస్యైవ భవతి । ఛిత్త్వా ఏనం సంశయం స్వవినాశహేతుభూతమ్ , యోగం సమ్యగ్దర్శనోపాయం కర్మానుష్ఠానమ్ ఆతిష్ఠ కుర్విత్యర్థః । ఉత్తిష్ఠ చ ఇదానీం యుద్ధాయ భారత ఇతి ॥ ౪౨ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే చతుర్థోఽధ్యాయః ॥

పఞ్చమోఽధ్యాయః

‘కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్’ (భ. గీ. ౪ । ౧౮) ఇత్యారభ్య ‘స యుక్తః కృత్స్నకర్మకృత్’ (భ. గీ. ౪ । ౧౮) ‘జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణమ్’ (భ. గీ. ౪ । ౧౯) ‘శారీరం కేవలం కర్మ కుర్వన్’ (భ. గీ. ౪ । ౨౧) ‘యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టః’ (భ. గీ. ౪ । ౨౨) ‘బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిః’ (భ. గీ. ౪ । ౨౪) ‘కర్మజాన్ విద్ధి తాన్ సర్వాన్’ (భ. గీ. ౪ । ౩౨) ‘సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ’ (భ. గీ. ౪ । ౩౩) ‘జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి’ (భ. గీ. ౪ । ౩౭) ‘యోగసంన్యస్తకర్మాణమ్’ (భ. గీ. ౪ । ౪౧) ఇత్యేతైః వచనైః సర్వకర్మసంన్యాసమ్ అవోచత్ భగవాన్ । ‘ఛిత్త్వైనం సంశయం యోగమాతిష్ఠ’ (భ. గీ. ౪ । ౪౨) ఇత్యనేన వచనేన యోగం చ కర్మానుష్ఠానలక్షణమ్ అనుతిష్ఠ ఇత్యుక్తవాన్ । తయోరుభయోశ్చ కర్మానుష్ఠానకర్మసంన్యాసయోః స్థితిగతివత్ పరస్పరవిరోధాత్ ఏకేన సహ కర్తుమశక్యత్వాత్ , కాలభేదేన చ అనుష్ఠానవిధానాభావాత్ , అర్థాత్ ఏతయోః అన్యతరకర్తవ్యతాప్రాప్తౌ సత్యాం యత్ ప్రశస్యతరమ్ ఏతయోః కర్మానుష్ఠానకర్మసంన్యాసయోః తత్ కర్తవ్యం న ఇతరత్ ఇత్యేవం మన్యమానః ప్రశస్యతరబుభుత్సయా అర్జున ఉవాచ — ‘సంన్యాసం కర్మణాం కృష్ణ’ (భ. గీ. ౫ । ౧) ఇత్యాదినా ॥

నను చ ఆత్మవిదః జ్ఞానయోగేన నిష్ఠాం ప్రతిపిపాదయిషన్ పూర్వోదాహృతైః వచనైః భగవాన్ సర్వకర్మసంన్యాసమ్ అవోచత్ , న తు అనాత్మజ్ఞస్య । అతశ్చ కర్మానుష్ఠానకర్మసంన్యాసయోః భిన్నపురుషవిషయత్వాత్ అన్యతరస్య ప్రశస్యతరత్వబుభుత్సయా అయం ప్రశ్నః అనుపపన్నః । సత్యమేవ త్వదభిప్రాయేణ ప్రశ్నో న ఉపపద్యతే ; ప్రష్టుః స్వాభిప్రాయేణ పునః ప్రశ్నః యుజ్యత ఏవేతి వదామః । కథమ్ ? పూర్వోదాహృతైః వచనైః భగవతా కర్మసంన్యాసస్య కర్తవ్యతయా వివక్షితత్వాత్ , ప్రాధాన్యమన్తరేణ చ కర్తారం తస్య కర్తవ్యత్వాసమ్భవాత్ అనాత్మవిదపి కర్తా పక్షే ప్రాప్తః అనూద్యత ఏవ ; న పునః ఆత్మవిత్కర్తృకత్వమేవ సంన్యాసస్య వివక్షితమ్ , ఇత్యేవం మన్వానస్య అర్జునస్య కర్మానుష్ఠానకర్మసంన్యాసయోః అవిద్వత్పురుషకర్తృకత్వమపి అస్తీతి పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ తయోః పరస్పరవిరోధాత్ అన్యతరస్య కర్తవ్యత్వే ప్రాప్తే ప్రశస్యతరం చ కర్తవ్యమ్ న ఇతరత్ ఇతి ప్రశస్యతరవివిదిషయా ప్రశ్నః న అనుపపన్నః ॥

ప్రతివచనవాక్యార్థనిరూపణేనాపి ప్రష్టుః అభిప్రాయః ఏవమేవేతి గమ్యతే । కథమ్ ? ‘సంన్యాసకర్మయోగౌ నిఃశ్రేయసకరౌ తయోస్తు కర్మయోగో విశిష్యతే’ (భ. గీ. ౫ । ౨) ఇతి ప్రతివచనమ్ । ఏతత్ నిరూప్యమ్ — కిం అనేన ఆత్మవిత్కర్తృకయోః సంన్యాసకర్మయోగయోః నిఃశ్రేయసకరత్వం ప్రయోజనమ్ ఉక్త్వా తయోరేవ కుతశ్చిత్ విశేషాత్ కర్మసంన్యాసాత్ కర్మయోగస్య విశిష్టత్వమ్ ఉచ్యతే ? ఆహోస్విత్ అనాత్మవిత్కర్తృకయోః సంన్యాసకర్మయోగయోః తదుభయమ్ ఉచ్యతే ? ఇతి । కిఞ్చాతః — యది ఆత్మవిత్కర్తృకయోః కర్మసంన్యాసకర్మయోగయోః నిఃశ్రేయసకరత్వమ్ , తయోస్తు కర్మసంన్యాసాత్ కర్మయోగస్య విశిష్టత్వమ్ ఉచ్యతే ; యది వా అనాత్మవిత్కర్తృకయోః సంన్యాసకర్మయోగయోః తదుభయమ్ ఉచ్యతే ఇతి । అత్ర ఉచ్యతే — ఆత్మవిత్కర్తృకయోః సంన్యాసకర్మయోగయోః అసమ్భవాత్ తయోః నిఃశ్రేయసకరత్వవచనం తదీయాచ్చ కర్మసంన్యాసాత్ కర్మయోగస్య విశిష్టత్వాభిధానమ్ ఇత్యేతత్ ఉభయమ్ అనుపపన్నమ్ । యది అనాత్మవిదః కర్మసంన్యాసః తత్ప్రతికూలశ్చ కర్మానుష్ఠానలక్షణః కర్మయోగః సమ్భవేతామ్ , తదా తయోః నిఃశ్రేయసకరత్వోక్తిః కర్మయోగస్య చ కర్మసంన్యాసాత్ విశిష్టత్వాభిధానమ్ ఇత్యేతత్ ఉభయమ్ ఉపపద్యేత । ఆత్మవిదస్తు సంన్యాసకర్మయోగయోః అసమ్భవాత్ తయోః నిఃశ్రేయసకరత్వాభిధానం కర్మసంన్యాసాచ్చ కర్మయోగః విశిష్యతే ఇతి చ అనుపపన్నమ్ ॥

అత్ర ఆహ — కిమ్ ఆత్మవిదః సంన్యాసకర్మయోగయోః ఉభయోరపి అసమ్భవః ? ఆహోస్విత్ అన్యతరస్య అసమ్భవః ? యదా చ అన్యతరస్య అసమ్భవః, తదా కిం కర్మసంన్యాసస్య, ఉత కర్మయోగస్య ? ఇతి ; అసమ్భవే కారణం చ వక్తవ్యమ్ ఇతి । అత్ర ఉచ్యతే — ఆత్మవిదః నివృత్తమిథ్యాజ్ఞానత్వాత్ విపర్యయజ్ఞానమూలస్య కర్మయోగస్య అసమ్భవః స్యాత్ । జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేన నిష్క్రియమ్ ఆత్మానమ్ ఆత్మత్వేన యో వేత్తి తస్య ఆత్మవిదః సమ్యగ్దర్శనేన అపాస్తమిథ్యాజ్ఞానస్య నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం

సర్వకర్మసంన్యాసమ్ ఉక్త్వా తద్విపరీతస్య మిథ్యాజ్ఞానమూలకర్తృత్వాభిమానపురఃసరస్య సక్రియాత్మస్వరూపావస్థానరూపస్య కర్మయోగస్య ఇహ గీతాశాస్త్రే తత్ర తత్ర ఆత్మస్వరూపనిరూపణప్రదేశేషు సమ్యగ్జ్ఞానమిథ్యాజ్ఞానతత్కార్యవిరోధాత్ అభావః ప్రతిపాద్యతే యస్మాత్ , తస్మాత్ ఆత్మవిదః నివృత్తమిథ్యాజ్ఞానస్య విపర్యయజ్ఞానమూలః కర్మయోగో న సమ్భవతీతి యుక్తమ్ ఉక్తం స్యాత్ ॥

కేషు కేషు పునః ఆత్మస్వరూపనిరూపణప్రదేశేషు ఆత్మవిదః కర్మాభావః ప్రతిపాద్యతే ఇతి అత్ర ఉచ్యతే — 'అవినాశి తు తత్' (భ. గీ. ౨ । ౧౭) ఇతి ప్రకృత్య 'య ఏనం వేత్తి హన్తారమ్' (భ. గీ. ౨ । ౧౯) 'వేదావినాశినం నిత్యమ్' (భ. గీ. ౨ । ౨౧) ఇత్యాదౌ తత్ర తత్ర ఆత్మవిదః కర్మాభావః ఉచ్యతే ॥

నను చ కర్మయోగోఽపి ఆత్మస్వరూపనిరూపణప్రదేశేషు తత్ర తత్ర ప్రతిపాద్యతే ఏవ ; తద్యథా — 'తస్మాద్యుధ్యస్వ భారత' (భ. గీ. ౨ । ౧౮) 'స్వధర్మమపి చావేక్ష్య' (భ. గీ. ౨ । ౩౧) 'కర్మణ్యేవాధికారస్తే' (భ. గీ. ౨ । ౪౭) ఇత్యాదౌ । అతశ్చ కథమ్ ఆత్మవిదః కర్మయోగస్య అసమ్భవః స్యాదితి ? అత్ర ఉచ్యతే — సమ్యగ్జ్ఞానమిథ్యాజ్ఞానతత్కార్యవిరోధాత్ , 'జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానామ్' (భ. గీ. ౩ । ౩) ఇత్యనేన సాఙ్ఖ్యానామ్ ఆత్మతత్త్వవిదామ్ అనాత్మవిత్కర్తృకకర్మయోగనిష్ఠాతః నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణాయాః జ్ఞానయోగనిష్ఠాయాః పృథక్కరణాత్ , కృతకృత్యత్వేన ఆత్మవిదః ప్రయోజనాన్తరాభావాత్ , 'తస్య కార్యం న విద్యతే' (భ. గీ. ౩ । ౧౭) ఇతి కర్తవ్యాన్తరాభావవచనాచ్చ, 'న కర్మణామనారమ్భాత్' (భ. గీ. ౩ । ౪) 'సంన్యాసస్తు మహాబాహో దుఃఖమాప్తుమయోగతః' (భ. గీ. ౫ । ౬) ఇత్యాదినా చ ఆత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేన కర్మయోగస్య విధానాత్ , 'యోగారూఢస్య తస్యైవ శమః కారణముచ్యతే' (భ. గీ. ౬ । ౩) ఇత్యనేన చ ఉత్పన్నసమ్యగ్దర్శనస్య కర్మయోగాభావవచనాత్ , 'శారీరం కేవలం కర్మ కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిషమ్' (భ. గీ. ౪ । ౨౧) ఇతి చ శరీరస్థితికారణాతిరిక్తస్య కర్మణో నివారణాత్ , 'నైవ కిఞ్చిత్కరోమీతి యుక్తో మన్యేత తత్త్వవిత్' (భ. గీ. ౫ । ౮) ఇత్యనేన చ శరీరస్థితిమాత్రప్రయుక్తేష్వపి దర్శనశ్రవణాదికర్మసు ఆత్మయాథాత్మ్యవిదః 'కరోమి' ఇతి ప్రత్యయస్య సమాహితచేతస్తయా సదా అకర్తవ్యత్వోపదేశాత్ ఆత్మతత్త్వవిదః సమ్యగ్దర్శనవిరుద్ధో మిథ్యాజ్ఞానహేతుకః కర్మయోగః స్వప్నేఽపి న సమ్భావయితుం శక్యతే యస్మాత్ , తస్మాత్ అనాత్మవిత్కర్తృకయోరేవ సంన్యాసకర్మయోగయోః నిఃశ్రేయసకరత్వవచనమ్ , తదీయాచ్చ కర్మసంన్యాసాత్ పూర్వోక్తాత్మవిత్కర్తృకసర్వకర్మసంన్యాసవిలక్షణాత్ సత్యేవ కర్తృత్వవిజ్ఞానే కర్మైకదేశవిషయాత్ యమనియమాదిసహితత్వేన చ దురనుష్ఠేయాత్ సుకరత్వేన చ కర్మయోగస్య విశిష్టత్వాభిధానమ్ ఇత్యేవం ప్రతివచనవాక్యార్థనిరూపణేనాపి పూర్వోక్తః ప్రష్టురభిప్రాయః నిశ్చీయతే ఇతి స్థితమ్ ॥

'జ్యాయసీ చేత్కర్మణస్తే' (భ. గీ. ౩ । ౧) ఇత్యత్ర జ్ఞానకర్మణోః సహ అసమ్భవే 'యచ్ఛ్రేయ ఏతయోః తద్బ్రూహి' (భ. గీ. ౩ । ౨) ఇత్యేవం పృష్టోఽర్జునేన భగవాన్ సాఙ్ఖ్యానాం సంన్యాసినాం జ్ఞానయోగేన నిష్ఠా పునః కర్మయోగేన యోగినాం నిష్ఠా ప్రోక్తేతి నిర్ణయం చకార । 'న చ సంన్యసనాదేవ కేవలాత్ సిద్ధిం సమధిగచ్ఛతి' (భ. గీ. ౩ । ౪) ఇతి వచనాత్ జ్ఞానసహితస్య సిద్ధిసాధనత్వమ్ ఇష్టమ్' కర్మయోగస్య చ, విధానాత్ । జ్ఞానరహితస్య సంన్యాసః శ్రేయాన్ , కిం వా కర్మయోగః శ్రేయాన్ ? ' ఇతి ఏతయోః విశేషబుభుత్సయా —

అర్జున ఉవాచ —

సంన్యాసం కర్మణాం కృష్ణ పునర్యోగం చ శంససి ।

యచ్ఛ్రేయ ఏతయోరేకం తన్మే బ్రూహి సునిశ్చితమ్ ॥ ౧ ॥

సంన్యాసం పరిత్యాగం కర్మణాం శాస్త్రీయాణామ్ అనుష్ఠేయవిశేషాణాం శంససి ప్రశంససి కథయసి ఇత్యేతత్ । పునః యోగం చ తేషామేవ అనుష్ఠానమ్ అవశ్యకర్తవ్యం శంససి । అతః మే కతరత్ శ్రేయః ఇతి సంశయః — కిం కర్మానుష్ఠానం శ్రేయః, కిం వా తద్ధానమ్ ఇతి । ప్రశస్యతరం చ అనుష్ఠేయమ్ । అతశ్చ యత్ శ్రేయః ప్రశస్యతరమ్ ఏతయోః కర్మసంన్యాసకర్మయోగయోః యదనుష్ఠానాత్ శ్రేయోవాప్తిః మమ స్యాదితి మన్యసే, తత్ ఏకమ్ అన్యతరమ్ సహ ఏకపురుషానుష్ఠేయత్వాసమ్భవాత్ మే బ్రూహి సునిశ్చితమ్ అభిప్రేతం తవేతి ॥ ౧ ॥

స్వాభిప్రాయమ్ ఆచక్షాణో నిర్ణయాయ శ్రీభగవానువాచ —

శ్రీభగవానువాచ —

సంన్యాసః కర్మయోగశ్చ నిఃశ్రేయసకరావుభౌ ।

తయోస్తు కర్మసంన్యాసాత్కర్మయోగో విశిష్యతే ॥ ౨ ॥

సంన్యాసః కర్మణాం పరిత్యాగః కర్మయోగశ్చ తేషామనుష్ఠానం తౌ ఉభౌ అపి నిఃశ్రేయసకరౌ మోక్షం కుర్వాతే జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వేన । ఉభౌ యద్యపి నిఃశ్రేయసకరౌ, తథాపి తయోస్తు నిఃశ్రేయసహేత్వోః కర్మసంన్యాసాత్ కేవలాత్ కర్మయోగో విశిష్యతే ఇతి కర్మయోగం స్తౌతి ॥ ౨ ॥

కస్మాత్ ఇతి ఆహ —

జ్ఞేయః స నిత్యసంన్యాసీ యో న ద్వేష్టి న కాఙ్క్షతి ।

నిర్ద్వన్ద్వో హి మహాబాహో సుఖం బన్ధాత్ప్రముచ్యతే ॥ ౩ ॥

జ్ఞేయః జ్ఞాతవ్యః స కర్మయోగీ నిత్యసంన్యాసీ ఇతి యో న ద్వేష్టి కిఞ్చిత్ న కాఙ్క్షతి దుఃఖసుఖే తత్సాధనే చ । ఏవంవిధో యః, కర్మణి వర్తమానోఽపి స నిత్యసంన్యాసీ ఇతి జ్ఞాతవ్యః ఇత్యర్థః ।

నిర్ద్వన్ద్వః ద్వన్ద్వవర్జితః హి యస్మాత్ మహాబాహో సుఖం బన్ధాత్ అనాయాసేన ప్రముచ్యతే ॥ ౩ ॥

సంన్యాసకర్మయోగయోః భిన్నపురుషానుష్ఠేయయోః విరుద్ధయోః ఫలేఽపి విరోధో యుక్తః, న తు ఉభయోః నిఃశ్రేయసకరత్వమేవ ఇతి ప్రాప్తే ఇదమ్ ఉచ్యతే —

సాఙ్ఖ్యయోగౌ పృథగ్బాలాః ప్రవదన్తి న పణ్డితాః ।

ఏకమప్యాస్థితః సమ్యగుభయోర్విన్దతే ఫలమ్ ॥ ౪ ॥

సాఙ్ఖ్యయోగౌ పృథక్ విరుద్ధభిన్నఫలౌ బాలాః ప్రవదన్తి న పణ్డితాః । పణ్డితాస్తు జ్ఞానిన ఏకం ఫలమ్ అవిరుద్ధమ్ ఇచ్ఛన్తి । కథమ్ ? ఏకమపి సాఙ్ఖ్యయోగయోః సమ్యక్ ఆస్థితః సమ్యగనుష్ఠితవాన్ ఇత్యర్థః, ఉభయోః విన్దతే ఫలమ్ । ఉభయోః తదేవ హి నిఃశ్రేయసం ఫలమ్ ; అతః న ఫలే విరోధః అస్తి ॥

నను సంన్యాసకర్మయోగశబ్దేన ప్రస్తుత్య సాఙ్ఖ్యయోగయోః ఫలైకత్వం కథమ్ ఇహ అప్రకృతం బ్రవీతి ? నైష దోషః — యద్యపి అర్జునేన సంన్యాసం కర్మయోగం చ కేవలమ్ అభిప్రేత్య ప్రశ్నః కృతః, భగవాంస్తు తదపరిత్యాగేనైవ స్వాభిప్రేతం చ విశేషం సంయోజ్య శబ్దాన్తరవాచ్యతయా ప్రతివచనం దదౌ ‘సాఙ్ఖ్యయోగౌ’ ఇతి । తౌ ఏవ సంన్యాసకర్మయోగౌ జ్ఞానతదుపాయసమబుద్ధిత్వాదిసంయుక్తౌ సాఙ్ఖ్యయోగశబ్దవాచ్యౌ ఇతి భగవతో మతమ్ । అతః న అప్రకృతప్రక్రియేతి ॥ ౪ ॥

ఏకస్యాపి సమ్యగనుష్ఠానాత్ కథమ్ ఉభయోః ఫలం విన్దతే ఇతి ఉచ్యతే —

యత్సాఙ్ఖ్యైః ప్రాప్యతే స్థానం తద్యోగైరపి గమ్యతే ।

ఏకం సాఙ్ఖ్యం చ యోగం చ యః పశ్యతి స పశ్యతి ॥ ౫ ॥

యత్ సాఙ్ఖ్యైః జ్ఞాననిష్ఠైః సంన్యాసిభిః ప్రాప్యతే స్థానం మోక్షాఖ్యమ్ , తత్ యోగైరపి జ్ఞానప్రాప్త్యుపాయత్వేన ఈశ్వరే సమర్ప్య కర్మాణి ఆత్మనః ఫలమ్ అనభిసన్ధాయ అనుతిష్ఠన్తి యే తే యోగాః యోగినః తైరపి పరమార్థజ్ఞానసంన్యాసప్రాప్తిద్వారేణ గమ్యతే ఇత్యభిప్రాయః । అతః ఏకం సాఙ్ఖ్యం చ యోగం చ యః పశ్యతి ఫలైకత్వాత్ స పశ్యతి సమ్యక్ పశ్యతీత్యర్థః — ॥ ౫ ॥

ఏవం తర్హి యోగాత్ సంన్యాస ఏవ విశిష్యతే ; కథం తర్హి ఇదముక్తమ్ ‘తయోస్తు కర్మసంన్యాసాత్ కర్మయోగో విశిష్యతే’ (భ. గీ. ౫ । ౨) ఇతి ? శృణు తత్ర కారణమ్ — త్వయా పృష్టం కేవలం కర్మసంన్యాసం కర్మయోగం చ అభిప్రేత్య తయోః అన్యతరః కః శ్రేయాన్ ఇతి । తదనురూపం ప్రతివచనం మయా ఉక్తం కర్మసంన్యాసాత్ కర్మయోగః విశిష్యతే ఇతి జ్ఞానమ్ అనపేక్ష్య । జ్ఞానాపేక్షస్తు సంన్యాసః సాఙ్ఖ్యమితి మయా అభిప్రేతః । పరమార్థయోగశ్చ స

ఏవ । యస్తు కర్మయోగః వైదికః స చ తాదర్థ్యాత్ యోగః సంన్యాస ఇతి చ ఉపచర్యతే । కథం తాదర్థ్యమ్ ఇతి ఉచ్యతే

సంన్యాసస్తు మహాబాహో దుఃఖమాప్తుమయోగతః ।

యోగయుక్తో మునిర్బ్రహ్మ నచిరేణాధిగచ్ఛతి ॥ ౬ ॥

సంన్యాసస్తు పారమార్థికః హే మహాబాహో దుఃఖమ్ ఆప్తుం ప్రాప్తుమ్ అయోగతః యోగేన వినా । యోగయుక్తః వైదికేన కర్మయోగేన ఈశ్వరసమర్పితరూపేణ ఫలనిరపేక్షేణ యుక్తః, మునిః మననాత్ ఈశ్వరస్వరూపస్య మునిః, బ్రహ్మ — పరమాత్మజ్ఞాననిష్ఠాలక్షణత్వాత్ ప్రకృతః సంన్యాసః బ్రహ్మ ఉచ్యతే, 'న్యాస ఇతి బ్రహ్మా బ్రహ్మా హి పరః' (తై. నా. ౭౮) ఇతి శ్రుతేః — బ్రహ్మ పరమార్థసంన్యాసం పరమార్థజ్ఞాననిష్ఠాలక్షణం నచిరేణ క్షిప్రమేవ అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి । అతః మయా ఉక్తమ్ 'కర్మయోగో విశిష్యతే' (భ. గీ. ౫ । ౨) ఇతి ॥ ౬ ॥

యదా పునః అయం సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్త్యుపాయత్వేన —

యోగయుక్తో విశుద్ధాత్మా

విజితాత్మా జితేన్ద్రియః ।

సర్వభూతాత్మభూతాత్మా

కుర్వన్నపి న లిప్యతే ॥ ౭ ॥

యోగేన యుక్తః యోగయుక్తః, విశుద్ధాత్మా విశుద్ధసత్త్వః, విజితాత్మా విజితదేహః, జితేన్ద్రియశ్చ, సర్వభూతాత్మభూతాత్మా సర్వేషాం బ్రహ్మాదీనాం స్తమ్బపర్యన్తానాం భూతానామ్ ఆత్మభూతః ఆత్మా ప్రత్యక్చేతనో యస్య సః సర్వభూతాత్మభూతాత్మా సమ్యగ్దర్శీత్యర్థః, స తత్రైవం వర్తమానః లోకసఙ్గ్రహాయ కర్మ కుర్వన్నపి న లిప్యతే న కర్మభిః బధ్యతే ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥

న చ అసౌ పరమార్థతః కరోతీత్యతః —

నైవ కిఞ్చిత్కరోమీతి యుక్తో మన్యేత తత్త్వవిత్ ।

పశ్యఞ్శృణ్వన్స్పృశఞ్జిఘ్రన్నశ్నన్గచ్ఛన్స్వపఞ్శ్వసన్ ॥ ౮ ॥

ప్రలపన్ విసృజన్గృహ్ణన్నున్మిషన్నిమిషన్నపి ।

ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేషు వర్తన్త ఇతి ధారయన్ ॥ ౯ ॥

నైవ కిఞ్చిత్ కరోమీతి యుక్తః సమాహితః సన్ మన్యేత చిన్తయేత్ , తత్త్వవిత్ ఆత్మనో యాథాత్మ్యం తత్త్వం వేత్తీతి తత్త్వవిత్ పరమార్థదర్శీత్యర్థః ॥

కదా కథం వా తత్త్వమవధారయన్ మన్యేత ఇతి, ఉచ్యతే — పశ్యన్నితి । మన్యేత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః । యస్య ఏవం తత్త్వవిదః సర్వకార్యకరణచేష్టాసు కర్మసు అకర్మైవ, పశ్యతః సమ్యగ్దర్శినః తస్య సర్వకర్మసంన్యాసే ఏవ అధికారః, కర్మణః అభావదర్శనాత్ । న హి మృగతృష్ణికాయామ్ ఉదకబుద్ధ్యా పానాయ ప్రవృత్తః ఉదకాభావజ్ఞానేఽపి తత్రైవ పానప్రయోజనాయ ప్రవర్తతే ॥ ౯ ॥

యస్తు పునః అతత్త్వవిత్ ప్రవృత్తశ్చ కర్మయోగే —

బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా కరోతి యః ।

లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసా ॥ ౧౦ ॥

బ్రహ్మణి ఈశ్వరే ఆధాయ నిక్షిప్య 'తదర్థం కర్మ కరోమి' ఇతి భృత్య ఇవ స్వామ్యర్థం సర్వాణి కర్మాణి మోక్షేఽపి ఫలే సఙ్గం త్యక్త్వా కరోతి యః సర్వకర్మాణి, లిప్యతే న స పాపేన న సమ్బధ్యతే పద్మపత్రమివ అమ్భసా ఉదకేన । కేవలం సత్త్వశుద్ధిమాత్రమేవ ఫలం తస్య కర్మణః స్యాత్ ॥ ౧౦ ॥

యస్మాత్ —

కాయేన మనసా బుద్ధ్యా కేవలైరిన్ద్రియైరపి ।

యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే ॥ ౧౧ ॥

కాయేన దేహేన మనసా బుద్ధ్యా చ కేవలైః మమత్వవర్జితైః 'ఈశ్వరాయైవ కర్మ కరోమి, న మమ ఫలాయ' ఇతి మమత్వబుద్ధిశూన్యైః ఇన్ద్రియైరపి — కేవలశబ్దః కాయాదిభిరపి ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే — సర్వవ్యాపారేషు మమతావర్జనాయ । యోగినః కర్మిణః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలవిషయమ్ ఆత్మశుద్ధయే సత్త్వశుద్ధయే ఇత్యర్థః । తస్మాత్ తత్రైవ తవ అధికారః ఇతి కురు కర్మైవ ॥ ౧౧ ॥

యస్మాచ్చ —

యుక్తః కర్మఫలం త్యక్త్వా

శాన్తిమాప్నోతి నైష్ఠికీమ్ ।

అయుక్తః కామకారేణ

ఫలే సక్తో నిబధ్యతే ॥ ౧౨ ॥

యుక్తః 'ఈశ్వరాయ కర్మాణి కరోమి న మమ ఫలాయ' ఇత్యేవం సమాహితః సన్ కర్మఫలం త్యక్త్వా పరిత్యజ్య శాన్తిం మోక్షాఖ్యామ్ ఆప్నోతి నైష్ఠికీం నిష్ఠాయాం భవాం సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానప్రాప్తిసర్వకర్మసంన్యాసజ్ఞాననిష్ఠాక్రమేణేతి వాక్యశేషః । యస్తు పునః అయుక్తః

అసమాహితః కామకారేణ కరణం కారః కామస్య కారః కామకారః తేన కామకారేణ, కామప్రేరితతయేత్యర్థః, 'మమ ఫలాయ ఇదం కరోమి కర్మ' ఇత్యేవం ఫలే సక్తః నిబధ్యతే । అతః త్వం యుక్తో భవ ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥

యస్తు పరమార్థదర్శీ సః —

సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్యాస్తే సుఖం వశీ ।

నవద్వారే పురే దేహీ నైవ కుర్వన్న కారయన్ ॥ ౧౩ ॥

సర్వాణి కర్మాణి సర్వకర్మాణి సంన్యస్య పరిత్యజ్య నిత్యం నైమిత్తికం కామ్యం ప్రతిషిద్ధం చ తాని సర్వాణి కర్మాణి మనసా వివేకబుద్ధ్యా, కర్మాదౌ అకర్మసన్దర్శనేన సన్త్యజ్యేత్యర్థః, ఆస్తే తిష్ఠతి సుఖమ్ । త్యక్తవాఙ్మనఃకాయచేష్టః నిరాయాసః ప్రసన్నచిత్తః ఆత్మనః అన్యత్ర నివృత్తసర్వబాహ్యప్రయోజనః ఇతి 'సుఖమ్ ఆస్తే' ఇత్యుచ్యతే । వశీ జితేన్ద్రియ ఇత్యర్థః । క్వ కథమ్ ఆస్తే ఇతి, ఆహ — నవద్వారే పురే । సప్త శీర్షణ్యాని ఆత్మన ఉపలబ్ధిద్వారాణి, అవాక్ ద్వే మూత్రపురీషవిసర్గార్థే, తైః ద్వారైః నవద్వారం పురమ్ ఉచ్యతే శరీరమ్ , పురమివ పురమ్ , ఆత్మైకస్వామికమ్ , తదర్థప్రయోజనైశ్చ ఇన్ద్రియమనోబుద్ధివిషయైః అనేకఫలవిజ్ఞానస్య ఉత్పాదకైః పౌరైరివ అధిష్ఠితమ్ । తస్మిన్ నవద్వారే పురే దేహీ సర్వం కర్మ సంన్యస్య ఆస్తే ; కిం విశేషణేన ? సర్వో హి దేహీ సంన్యాసీ అసంన్యాసీ వా దేహే ఏవ ఆస్తే ; తత్ర అనర్థకం విశేషణమితి । ఉచ్యతే — యస్తు అజ్ఞః దేహీ దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతమాత్రాత్మదర్శీ స సర్వోఽపి 'గేహే భూమౌ ఆసనే వా ఆసే' ఇతి మన్యతే । న హి దేహమాత్రాత్మదర్శినః గేహే ఇవ దేహే ఆసే ఇతి ప్రత్యయః సమ్భవతి । దేహాదిసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తాత్మదర్శినస్తు 'దేహే ఆసే' ఇతి ప్రత్యయః ఉపపద్యతే । పరకర్మణాం చ పరస్మిన్ ఆత్మని అవిద్యయా అధ్యారోపితానాం విద్యయా వివేకజ్ఞానేన మనసా సంన్యాస ఉపపద్యతే । ఉత్పన్నవివేకజ్ఞానస్య సర్వకర్మసంన్యాసినోఽపి గేహే ఇవ దేహే ఏవ నవద్వారే పురే ఆసనమ్ ప్రారబ్ధఫలకర్మసంస్కారశేషానువృత్త్యా దేహ ఏవ విశేషవిజ్ఞానోత్పత్తేః । దేహే ఏవ ఆస్తే ఇతి అస్త్యేవ విశేషణఫలమ్ , విద్వదవిద్వత్ప్రత్యయభేదాపేక్షత్వాత్ ॥

యద్యపి కార్యకరణకర్మాణి అవిద్యయా ఆత్మని అధ్యారోపితాని 'సంన్యస్యాస్తే' ఇత్యుక్తమ్ , తథాపి ఆత్మసమవాయి తు కర్తృత్వం కారయితృత్వం చ స్యాత్ ఇతి ఆశఙ్క్య ఆహ — నైవ కుర్వన్ స్వయమ్ , న చ కార్యకరణాని కారయన్ క్రియాసు ప్రవర్తయన్ । కిం యత్ తత్ కర్తృత్వం కారయితృత్వం చ దేహినః స్వాత్మసమవాయి సత్ సంన్యాసాత్ న సమ్భవతి, యథా గచ్ఛతో గతిః గమనవ్యాపారపరిత్యాగే న స్యాత్ తద్వత్ ? కిం వా స్వత ఏవ ఆత్మనః న అస్తి ఇతి ? అత్ర ఉచ్యతే — న అస్తి ఆత్మనః స్వతః కర్తృత్వం కారయితృత్వం చ । ఉక్తం హి 'అవికార్యోఽయముచ్యతే' (భ. గీ. ౨ । ౨౫) 'శరీరస్థోఽపి న కరోతి న లిప్యతే' (భ. గీ. ౧౩ । ౩౧) ఇతి । 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౭) ఇతి శ్రుతేః ॥ ౧౩ ॥

కిఞ్చ—

న కర్తృత్వం న కర్మాణి లోకస్య సృజతి ప్రభుః ।

న కర్మఫలసంయోగం స్వభావస్తు ప్రవర్తతే ॥ ౧౪ ॥

న కర్తృత్వం స్వతః కురు ఇతి నాపి కర్మాణి రథఘటప్రాసాదాదీని ఈప్సితతమాని లోకస్య సృజతి ఉత్పాదయతి ప్రభుః ఆత్మా । నాపి రథాది కృతవతః తత్ఫలేన సంయోగం న కర్మఫలసంయోగమ్ । యది కిఞ్చిదపి స్వతః న కరోతి న కారయతి చ దేహీ, కః తర్హి కుర్వన్ కారయంశ్చ ప్రవర్తతే ఇతి, ఉచ్యతే — స్వభావస్తు స్వో భావః స్వభావః అవిద్యాలక్షణా ప్రకృతిః మాయా ప్రవర్తతే 'దైవీ హి' (భ. గీ. ౭ । ౧౪) ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణా ॥ ౧౪ ॥

పరమార్థతస్తు —

నాదత్తే కస్యచిత్పాపం న చైవ సుకృతం విభుః ।

అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యన్తి జన్తవః ॥ ౧౫ ॥

న ఆదత్తే న చ గృహ్ణాతి భక్తస్యాపి కస్యచిత్ పాపమ్ । న చైవ ఆదత్తే సుకృతం భక్తైః ప్రయుక్తం విభుః । కిమర్థం తర్హి భక్తైః పూజాదిలక్షణం యాగదానహోమాదికం చ సుకృతం ప్రయుజ్యతే ఇత్యాహ — అజ్ఞానేన ఆవృతం జ్ఞానం వివేకవిజ్ఞానమ్ , తేన ముహ్యన్తి 'కరోమి కారయామి భోక్ష్యే భోజయామి' ఇత్యేవం మోహం గచ్ఛన్తి అవివేకినః సంసారిణో జన్తవః ॥ ౧౫ ॥

జ్ఞానేన తు తదజ్ఞానం యేషాం నాశితమాత్మనః ।

తేషామాదిత్యవజ్జ్ఞానం ప్రకాశయతి తత్పరమ్ ॥ ౧౬ ॥

జ్ఞానేన తు యేన అజ్ఞానేన ఆవృతాః ముహ్యన్తి జన్తవః తత్ అజ్ఞానం యేషాం జన్తూనాం వివేకజ్ఞానేన ఆత్మవిషయేణ నాశితమ్ ఆత్మనః భవతి, తేషాం జన్తూనామ్ ఆదిత్యవత్ యథా ఆదిత్యః సమస్తం రూపజాతమ్ అవభాసయతి తద్వత్ జ్ఞానం జ్ఞేయం వస్తు సర్వం ప్రకాశయతి తత్ పరం పరమార్థతత్త్వమ్ ॥ ౧౬ ॥

యత్ పరం జ్ఞానం ప్రకాశితమ్ —

తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః ।

గచ్ఛన్త్యపునరావృత్తిం జ్ఞాననిర్ధూతకల్మషాః ॥ ౧౭ ॥

తస్మిన్ బ్రహ్మణి గతా బుద్ధిః యేషాం తే తద్బుద్ధయః, తదాత్మానః తదేవ పరం బ్రహ్మ ఆత్మా యేషాం తే తదాత్మానః, తన్నిష్ఠాః నిష్ఠా అభినివేశః తాత్పర్యం సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్య తస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవ అవస్థానం యేషాం తే తన్నిష్ఠాః, తత్పరాయణాశ్చ తదేవ పరమ్ అయనం పరా గతిః యేషాం భవతి తే తత్పరాయణాః కేవలాత్మరతయ ఇత్యర్థః । యేషాం

జ్ఞానేన నాశితమ్ ఆత్మనః అజ్ఞానం తే గచ్ఛన్తి ఏవంవిధాః అపునరావృత్తిమ్ అపునర్దేహసమ్బన్ధం జ్ఞాననిర్ధూతకల్మషాః యథోక్తేన జ్ఞానేన నిర్ధూతః నాశితః కల్మషః పాపాదిసంసారకారణదోషః యేషాం తే జ్ఞాననిర్ధూతకల్మషాః యతయః ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥

యేషాం జ్ఞానేన నాశితమ్ ఆత్మనః అజ్ఞానం తే పణ్డితాః కథం తత్త్వం పశ్యన్తి ఇత్యుచ్యతే —

విద్యావినయసమ్పన్నే బ్రాహ్మణే గవి హస్తిని ।

శుని చైవ శ్వపాకే చ పణ్డితాః సమదర్శినః ॥ ౧౮ ॥

విద్యావినయసమ్పన్నే విద్యా చ వినయశ్చ విద్యావినయౌ, వినయః ఉపశమః, తాభ్యాం విద్యావినయాభ్యాం సమ్పన్నః విద్యావినయసమ్పన్నః విద్వాన్ వినీతశ్చ యో బ్రాహ్మణః తస్మిన్ బ్రాహ్మణే గవి హస్తిని శుని చైవ శ్వపాకే చ పణ్డితాః సమదర్శినః । విద్యావినయసమ్పన్నే ఉత్తమసంస్కారవతి బ్రాహ్మణే సాత్త్వికే, మధ్యమాయాం చ రాజస్యాం గవి, సంస్కారహీనాయాం అత్యన్తమేవ కేవలతామసే హస్త్యాదౌ చ, సత్త్వాదిగుణైః తజ్జైశ్చ సంస్కారైః తథా రాజసైః తథా తామసైశ్చ సంస్కారైః అత్యన్తమేవ అస్పృష్టం సమమ్ ఏకమ్ అవిక్రియం తత్ బ్రహ్మ ద్రష్టుం శీలం యేషాం తే పణ్డితాః సమదర్శినః ॥ ౧౮ ॥

నను అభోజ్యాన్నాః తే దోషవన్తః, 'సమాసమాభ్యాం విషమసమే పూజాతః' (గౌ. ధ. ౨ । ౮ । ౨౦ ; ౧౭ । ౧౮) ఇతి స్మృతేః । న తే దోషవన్తః । కథమ్ ? —

ఇహైవ తైర్జితః సర్గో యేషాం సామ్యే స్థితం మనః ।

నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ తస్మాద్బ్రహ్మణి తే స్థితాః ॥ ౧౯ ॥

ఇహ ఏవ జీవద్భిరేవ తైః సమదర్శిభిః పణ్డితైః జితః వశీకృతః సర్గః జన్మ, యేషాం సామ్యే సర్వభూతేషు బ్రహ్మణి సమభావే స్థితం నిశ్చలీభూతం మనః అన్తఃకరణమ్ । నిర్దోషం యద్యపి దోషవత్సు శ్వపాకాదిషు మూఢైః తద్దోషైః దోషవత్ ఇవ విభావ్యతే, తథాపి తద్దోషైః అస్పృష్టమ్ ఇతి నిర్దోషం దోషవర్జితం హి యస్మాత్ ; నాపి స్వగుణభేదభిన్నమ్ , నిర్గుణత్వాత్ చైతన్యస్య । వక్ష్యతి చ భగవాన్ ఇచ్ఛాదీనాం క్షేత్రధర్మత్వమ్ , 'అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్' (భ. గీ. ౧౩ । ౩౧) ఇతి చ । నాపి అన్త్యా విశేషాః ఆత్మనో భేదకాః సన్తి, ప్రతిశరీరం తేషాం సత్త్వే ప్రమాణానుపపత్తేః । అతః సమం బ్రహ్మ ఏకం చ । తస్మాత్ బ్రహ్మణి ఏవ తే స్థితాః । తస్మాత్ న దోషగన్ధమాత్రమపి తాన్ స్పృశతి, దేహాదిసఙ్ఘాతాత్మదర్శనాభిమానాభావాత్ తేషామ్ । దేహాదిసఙ్ఘాతాత్మదర్శనాభిమానవద్విషయం తు తత్ సూత్రమ్ 'సమాసమాభ్యాం విషమసమే పూజాతః' (గౌ. ధ. ౨ । ౮ । ౨౦) ఇతి, పూజావిషయత్వేన విశేషణాత్ । దృశ్యతే హి బ్రహ్మవిత్ షడఙ్గవిత్ చతుర్వేదవిత్ ఇతి పూజాదానాదౌ గుణవిశేషసమ్బన్ధః కారణమ్ । బ్రహ్మ తు సర్వగుణదోషసమ్బన్ధవర్జితమిత్యతః 'బ్రహ్మణి తే స్థితాః' ఇతి యుక్తమ్ । కర్మవిషయం చ

'సమాసమాభ్యామ్' (గౌ. ధ. ౨ । ౮ । ౨౦) ఇత్యాది । ఇదం తు సర్వకర్మసంన్యాసవిషయం ప్రస్తుతమ్ , 'సర్వకర్మాణి మనసా' (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇత్యారభ్య అధ్యాయపరిసమాప్తేః ॥ ౧౯ ॥

యస్మాత్ నిర్దోషం సమం బ్రహ్మ ఆత్మా, తస్మాత్ —

న ప్రహృష్యేత్ప్రియం ప్రాప్య నోద్విజేత్ప్రాప్య చాప్రియమ్ ।

స్థిరబుద్ధిరసంమూఢో బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణి స్థితః ॥ ౨౦ ॥

న ప్రహృష్యేత్ ప్రహర్షం న కుర్యాత్ ప్రియమ్ ఇష్టం ప్రాప్య లబ్ధ్వా । న ఉద్విజేత్ ప్రాప్య చ అప్రియమ్ అనిష్టం లబ్ధ్వా । దేహమాత్రాత్మదర్శినాం హి ప్రియాప్రియప్రాప్తీ హర్షవిషాదౌ కుర్వాతే, న కేవలాత్మదర్శినః, తస్య ప్రియాప్రియప్రాప్త్యసమ్భవాత్ । కిఞ్చ — 'సర్వభూతేషు ఏకః సమః నిర్దోషః ఆత్మా' ఇతి స్థిరా నిర్విచికిత్సా బుద్ధిః యస్య సః స్థిరబుద్ధిః అసంమూఢః సంమోహవర్జితశ్చ స్యాత్ యథోక్తబ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మణి స్థితః, అకర్మకృత్ సర్వకర్మసంన్యాసీ ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥

కిఞ్చ, బ్రహ్మణి స్థితః —

బాహ్యస్పర్శేష్వసక్తాత్మా

విన్దత్యాత్మని యత్సుఖమ్ ।

స బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా

సుఖమక్షయమశ్నుతే ॥ ౨౧ ॥

బాహ్యస్పర్శేషు బాహ్యాశ్చ తే స్పర్శాశ్చ బాహ్యస్పర్శాః స్పృశ్యన్తే ఇతి స్పర్శాః శబ్దాదయో విషయాః తేషు బాహ్యస్పర్శేషు, అసక్తః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సః అయమ్ అసక్తాత్మా విషయేషు ప్రీతివర్జితః సన్ విన్దతి లభతే ఆత్మని యత్ సుఖం తత్ విన్దతి ఇత్యేతత్ । స బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా బ్రహ్మణి యోగః సమాధిః బ్రహ్మయోగః తేన బ్రహ్మయోగేన యుక్తః సమాహితః తస్మిన్ వ్యాపృతః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సః బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా, సుఖమ్ అక్షయమ్ అశ్నుతే వ్యాప్నోతి । తస్మాత్ బాహ్యవిషయప్రీతేః క్షణికాయాః ఇన్ద్రియాణి నివర్తయేత్ ఆత్మని అక్షయసుఖార్థీ ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥

ఇతశ్చ నివర్తయేత్ —

యే హి సంస్పర్శజా భోగా దుఃఖయోనయ ఏవ తే ।

ఆద్యన్తవన్తః కౌన్తేయ న తేషు రమతే బుధః ॥ ౨౨ ॥

యే హి యస్మాత్ సంస్పర్శజాః విషయేన్ద్రియసంస్పర్శేభ్యో జాతాః భోగా భుక్తయః దుఃఖయోనయ ఏవ తే, అవిద్యాకృతత్వాత్ । దృశ్యన్తే హి ఆధ్యాత్మికాదీని దుఃఖాని

తన్నిమిత్తాన్యేవ । యథా ఇహలోకే తథా పరలోకేఽపి ఇతి గమ్యతే ఏవశబ్దాత్ । న సంసారే సుఖస్య గన్ధమాత్రమపి అస్తి ఇతి బుద్ధ్వా విషయమృగతృష్ణికాయా ఇన్ద్రియాణి నివర్తయేత్ । న కేవలం దుఃఖయోనయ ఏవ, ఆద్యన్తవన్తశ్చ, ఆదిః విషయేన్ద్రియసంయోగో భోగానామ్ అన్తశ్చ తద్వియోగ ఏవ ; అతః ఆద్యన్తవన్తః అనిత్యాః, మధ్యక్షణభావిత్వాత్ ఇత్యర్థః । కౌన్తేయ, న తేషు భోగేషు రమతే బుధః వివేకీ అవగతపరమార్థతత్త్వః ; అత్యన్తమూఢానామేవ హి విషయేషు రతిః దృశ్యతే, యథా పశుప్రభృతీనామ్ ॥ ౨౨ ॥

అయం చ శ్రేయోమార్గప్రతిపక్షీ కష్టతమో దోషః సర్వానర్థప్రాప్తిహేతుః దుర్నివారశ్చ ఇతి తత్పరిహారే యత్నాధిక్యం కర్తవ్యమ్ ఇత్యాహ భగవాన్ —

శక్నోతీహైవ యః సోఢుం ప్రాక్శరీరవిమోక్షణాత్ ।

కామక్రోధోద్భవం వేగం స యుక్తః స సుఖీ నరః ॥ ౨౩ ॥

శక్నోతి ఉత్సహతే ఇహైవ జీవన్నేవ యః సోఢుం ప్రసహితుం ప్రాక్ పూర్వం శరీరవిమోక్షణాత్ ఆ మరణాత్ ఇత్యర్థః । మరణసీమాకరణం జీవతోఽవశ్యమ్భావి హి కామక్రోధోద్భవో వేగః, అనన్తనిమిత్తవాన్ హి సః ఇతి యావత్ మరణం తావత్ న విస్రమ్భణీయ ఇత్యర్థః । కామః ఇన్ద్రియగోచరప్రాప్తే ఇష్టే విషయే శ్రూయమాణే స్మర్యమాణే వా అనుభూతే సుఖహేతౌ యా గర్ధిః తృష్ణా స కామః ; క్రోధశ్చ ఆత్మనః ప్రతికూలేషు దుఃఖహేతుషు దృశ్యమానేషు శ్రూయమాణేషు స్మర్యమాణేషు వా యో ద్వేషః సః క్రోధః ; తౌ కామక్రోధౌ ఉద్భవో యస్య వేగస్య సః కామక్రోధోద్భవః వేగః । రోమాఞ్చనప్రహృష్టనేత్రవదనాదిలిఙ్గః అన్తఃకరణప్రక్షోభరూపః కామోద్భవో వేగః, గాత్రప్రకమ్పప్రస్వేదసన్దష్టోష్ఠపుటరక్తనేత్రాదిలిఙ్గః క్రోధోద్భవో వేగః, తం కామక్రోధోద్భవం వేగం యః ఉత్సహతే ప్రసహతే సోఢుం ప్రసహితుమ్ , సః యుక్తః యోగీ సుఖీ చ ఇహ లోకే నరః ॥ ౨౩ ॥

కథమ్భూతశ్చ బ్రహ్మణి స్థితః బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి ఇతి ఆహ భగవాన్ —

యోఽన్తఃసుఖోఽన్తరారామస్తథాన్తర్జ్యోతిరేవ యః ।

స యోగీ బ్రహ్మనిర్వాణం బ్రహ్మభూతోఽధిగచ్ఛతి ॥ ౨౪ ॥

యః అన్తఃసుఖః అన్తః ఆత్మని సుఖం యస్య సః అన్తఃసుఖః, తథా అన్తరేవ ఆత్మని ఆరామః ఆరమణం క్రీడా యస్య సః అన్తరారామః, తథా ఏవ అన్తః ఏవ ఆత్మన్యేవ జ్యోతిః ప్రకాశో యస్య సః అన్తర్జ్యోతిరేవ, యః ఈదృశః సః యోగీ బ్రహ్మనిర్వాణం బ్రహ్మణి నిర్వృతిం మోక్షమ్ ఇహ జీవన్నేవ బ్రహ్మభూతః సన్ అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి ॥ ౨౪ ॥

కిఞ్చ —

లభన్తే బ్రహ్మనిర్వాణమృషయః క్షీణకల్మషాః ।

ఛిన్నద్వైధా యతాత్మానః సర్వభూతహితే రతాః ॥ ౨౫ ॥

లభన్తే బ్రహ్మనిర్వాణం మోక్షమ్ ఋషయః సమ్యగ్దర్శినః సంన్యాసినః క్షీణకల్మషాః క్షీణపాపాః నిర్ద్వన్ద్వాః ఛిన్నద్వైధాః ఛిన్నసంశయాః యతాత్మానః సంయతేన్ద్రియాః సర్వభూతహితే రతాః సర్వేషాం భూతానాం హితే ఆనుకూల్యే రతాః అహింసకా ఇత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥

కిఞ్చ —

కామక్రోధవియుక్తానాం యతీనాం యతచేతసామ్ ।

అభితో బ్రహ్మనిర్వాణం వర్తతే విదితాత్మనామ్ ॥ ౨౬ ॥

కామక్రోధవియుక్తానాం కామశ్చ క్రోధశ్చ కామక్రోధౌ తాభ్యాం వియుక్తానాం యతీనాం సంన్యాసినాం యతచేతసాం సంయతాన్తఃకరణానామ్ అభితః ఉభయతః జీవతాం మృతానాం చ బ్రహ్మనిర్వాణం మోక్షో వర్తతే విదితాత్మనాం విదితః జ్ఞాతః ఆత్మా యేషాం తే విదితాత్మానః తేషాం విదితాత్మనాం సమ్యగ్దర్శినామిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥

సమ్యగ్దర్శననిష్ఠానాం సంన్యాసినాం సద్యః ముక్తిః ఉక్తా । కర్మయోగశ్చ ఈశ్వరార్పితసర్వభావేన ఈశ్వరే బ్రహ్మణి ఆధాయ క్రియమాణః సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానప్రాప్తిసర్వకర్మసంన్యాసక్రమేణ మోక్షాయ ఇతి భగవాన్ పదే పదే అబ్రవీత్ , వక్ష్యతి చ । అథ ఇదానీం ధ్యానయోగం సమ్యగ్దర్శనస్య అన్తరఙ్గం విస్తరేణ వక్ష్యామి ఇతి తస్య సూత్రస్థానీయాన్ శ్లోకాన్ ఉపదిశతి స్మ —

స్పర్శాన్కృత్వా బహిర్బాహ్యాంశ్చక్షుశ్చైవాన్తరే భ్రువోః ।

ప్రాణాపానౌ సమౌ కృత్వా నాసాభ్యన్తరచారిణౌ ॥ ౨౭ ॥

యతేన్ద్రియమనోబుద్ధిర్మునిర్మోక్షపరాయణః ।

విగతేచ్ఛాభయక్రోధో యః సదా ముక్త ఏవ సః ॥ ౨౮ ॥

స్పర్శాన్ శబ్దాదీన్ కృత్వా బహిః బాహ్యాన్ — శ్రోత్రాదిద్వారేణ అన్తః బుద్ధౌ ప్రవేశితాః శబ్దాదయః విషయాః తాన్ అచిన్తయతః శబ్దాదయో బాహ్యా బహిరేవ కృతాః భవన్తి — తాన్ ఏవం బహిః కృత్వా చక్షుశ్చైవ అన్తరే భ్రువోః 'కృత్వా' ఇతి అనుషజ్యతే । తథా ప్రాణాపానౌ నాసాభ్యన్తరచారిణౌ సమౌ కృత్వా, యతేన్ద్రియమనోబుద్ధిః యతాని సంయతాని ఇన్ద్రియాణి మనః బుద్ధిశ్చ యస్య సః యతేన్ద్రియమనోబుద్ధిః, మననాత్ మునిః సంన్యాసీ, మోక్షపరాయణః ఏవం దేహసంస్థానాత్ మోక్షపరాయణః మోక్ష ఏవ పరమ్ అయనం పరా గతిః యస్య సః అయం మోక్షపరాయణో మునిః భవేత్ । విగతేచ్ఛాభయక్రోధః ఇచ్ఛా చ భయం చ క్రోధశ్చ ఇచ్ఛాభయక్రోధాః తే విగతాః యస్మాత్ సః విగతేచ్ఛాభయక్రోధః, యః ఏవం వర్తతే సదా సంన్యాసీ, ముక్త ఏవ సః న తస్య మోక్షాయాన్యః కర్తవ్యోఽస్తి ॥ ౨౮ ॥

ఏవం సమాహితచిత్తేన కిం విజ్ఞేయమ్ ఇతి, ఉచ్యతే —

భోక్తారం యజ్ఞతపసాం సర్వలోకమహేశ్వరమ్ ।

సుహృదం సర్వభూతానాం జ్ఞాత్వా మాం శాన్తిమృచ్ఛతి ॥ ౨౯ ॥

భోక్తారం యజ్ఞతపసాం యజ్ఞానాం తపసాం చ కర్తృరూపేణ దేవతారూపేణ చ, సర్వలోకమహేశ్వరం సర్వేషాం లోకానాం మహాన్తమ్ ఈశ్వరం సుహృదం సర్వభూతానాం సర్వప్రాణినాం ప్రత్యుపకారనిరపేక్షతయా ఉపకారిణం సర్వభూతానాం హృదయేశయం సర్వకర్మఫలాధ్యక్షం సర్వప్రత్యయసాక్షిణం మాం నారాయణం జ్ఞాత్వా శాన్తిం సర్వసంసారోపరతిమ్ ఋచ్ఛతి ప్రాప్నోతి ॥ ౨౯ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే పఞ్చమోఽధ్యాయః ॥

షష్ఠోఽధ్యాయః

అతీతానన్తరాధ్యాయాన్తే ధ్యానయోగస్య సమ్యగ్దర్శనం ప్రతి అన్తరఙ్గస్య సూత్రభూతాః శ్లోకాః ‘స్పర్శాన్ కృత్వా బహిః’ (భ. గీ. ౫ । ౨౭) ఇత్యాదయః ఉపదిష్టాః । తేషాం వృత్తిస్థానీయః అయం షష్ఠోఽధ్యాయః ఆరభ్యతే । తత్ర ధ్యానయోగస్య బహిరఙ్గం కర్మ ఇతి, యావత్ ధ్యానయోగారోహణసమర్థః తావత్ గృహస్థేన అధికృతేన కర్తవ్యం కర్మ ఇత్యతః తత్ స్తౌతి — అనాశ్రిత ఇతి ॥

నను కిమర్థం ధ్యానయోగారోహణసీమాకరణమ్ , యావతా అనుష్ఠేయమేవ విహితం కర్మ యావజ్జీవమ్ । న, ‘ఆరురుక్షోర్మునేర్యోగం కర్మ కారణముచ్యతే’ (భ. గీ. ౬ । ౩) ఇతి విశేషణాత్ , ఆరూఢస్య చ శమేనైవ సమ్బన్ధకరణాత్ । ఆరురుక్షోః ఆరూఢస్య చ శమః కర్మ చ ఉభయం కర్తవ్యత్వేన అభిప్రేతం చేత్స్యాత్ , తదా ‘ఆరురుక్షోః’ ‘ఆరూఢస్య చ’ ఇతి శమకర్మవిషయభేదేన విశేషణం విభాగకరణం చ అనర్థకం స్యాత్ ॥

తత్ర ఆశ్రమిణాం కశ్చిత్ యోగమారురుక్షుః భవతి, ఆరూఢశ్చ కశ్చిత్ , అన్యే న ఆరురుక్షవః న చ ఆరూఢాః ; తానపేక్ష్య ‘ఆరురుక్షోః’ ‘ఆరూఢస్య చ’ ఇతి విశేషణం విభాగకరణం చ ఉపపద్యత ఏవేతి చేత్ , న ; ‘తస్యైవ’ ఇతి వచనాత్ , పునః యోగగ్రహణాచ్చ ‘యోగారూఢస్య’ ఇతి ; య ఆసీత్ పూర్వం యోగమారురుక్షుః, తస్యైవ ఆరూఢస్య శమ ఏవ కర్తవ్యః కారణం యోగఫలం ప్రతి ఉచ్యతే ఇతి । అతో న యావజ్జీవం కర్తవ్యత్వప్రాప్తిః కస్యచిదపి కర్మణః । యోగవిభ్రష్టవచనాచ్చ — గృహస్థస్య చేత్ కర్మిణో యోగో విహితః షష్ఠే అధ్యాయే, సః యోగవిభ్రష్టోఽపి కర్మగతిం కర్మఫలం ప్రాప్నోతి ఇతి తస్య నాశాశఙ్కా అనుపపన్నా స్యాత్ । అవశ్యం హి కృతం కర్మ కామ్యం నిత్యం వా — మోక్షస్య నిత్యత్వాత్ అనారభ్యత్వే — స్వం ఫలం ఆరభత ఏవ । నిత్యస్య చ కర్మణః వేదప్రమాణావబుద్ధత్వాత్ ఫలేన భవితవ్యమ్ ఇతి అవోచామ, అన్యథా వేదస్య ఆనర్థక్యప్రసఙ్గాత్ ఇతి । న చ కర్మణి సతి ఉభయవిభ్రష్టవచనమ్ , అర్థవత్ కర్మణో విభ్రంశకారణానుపపత్తేః ॥

కర్మ కృతమ్ ఈశ్వరే సంన్యస్య ఇత్యతః కర్తుః కర్మ ఫలం నారభత ఇతి చేత్ , న ; ఈశ్వరే సంన్యాసస్య అధికతరఫలహేతుత్వోపపత్తేః ॥

మోక్షాయైవ ఇతి చేత్ , స్వకర్మణాం కృతానాం ఈశ్వరే సంన్యాసో మోక్షాయైవ, న ఫలాన్తరాయ యోగసహితః ; యోగాచ్చ విభ్రష్టః ; ఇత్యతః తం ప్రతి నాశాశఙ్కా యుక్తైవ ఇతి చేత్ , న ; 'ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా నిరాశీరపరిగ్రహః' (భ. గీ. ౬ । ౧౦) 'బ్రహ్మచారివ్రతే స్థితః' (భ. గీ. ౬ । ౧౪) ఇతి కర్మసంన్యాసవిధానాత్ । న చ అత్ర ధ్యానకాలే స్త్రీసహాయత్వాశఙ్కా, యేన ఏకాకిత్వం విధీయతే । న చ గృహస్థస్య 'నిరాశీరపరిగ్రహః' ఇత్యాదివచనమ్ అనుకూలమ్ । ఉభయవిభ్రష్టప్రశ్నానుపపత్తేశ్చ ॥

అనాశ్రిత ఇత్యనేన కర్మిణ ఏవ సంన్యాసిత్వం యోగిత్వం చ ఉక్తమ్ , ప్రతిషిద్ధం చ నిరగ్నేః అక్రియస్య చ సంన్యాసిత్వం యోగిత్వం చేతి చేత్ , న ; ధ్యానయోగం ప్రతి బహిరఙ్గస్య యతః కర్మణః ఫలాకాఙ్క్షాసంన్యాసస్తుతిపరత్వాత్ । న కేవలం నిరగ్నిః అక్రియః ఏవ సంన్యాసీ యోగీ చ । కిం తర్హి ? కర్మ్యపి, కర్మఫలాసఙ్గం సంన్యస్య కర్మయోగమ్ అనుతిష్ఠన్ సత్త్వశుద్ధ్యర్థమ్ , 'స సంన్యాసీ చ యోగీ చ భవతి' ఇతి స్తూయతే । న చ ఏకేన వాక్యేన కర్మఫలాసఙ్గసంన్యాసస్తుతిః చతుర్థాశ్రమప్రతిషేధశ్చ ఉపపద్యతే । న చ ప్రసిద్ధం నిరగ్నేః అక్రియస్య పరమార్థసంన్యాసినః శ్రుతిస్మృతిపురాణేతిహాసయోగశాస్త్రేషు విహితం సంన్యాసిత్వం యోగిత్వం చ ప్రతిషేధతి భగవాన్ । స్వవచనవిరోధాచ్చ — 'సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్య . . . నైవ కుర్వన్న కారయన్ ఆస్తే' (భ. గీ. ౫ । ౧౩) 'మౌనీ సన్తుష్టో యేన కేనచిత్ అనికేతః స్థిరమతిః' (భ. గీ. ౧౨ । ౧౯) 'విహాయ కామాన్యః సర్వాన్ పుమాంశ్చరతి నిఃస్పృహః' (భ. గీ. ౨ । ౭౧) 'సర్వారమ్భపరిత్యాగీ' (భ. గీ. ౧౨ । ౧౬) ఇతి చ తత్ర తత్ర భగవతా స్వవచనాని దర్శితాని ; తైః విరుధ్యేత చతుర్థాశ్రమప్రతిషేధః । తస్మాత్ మునేః యోగమ్ ఆరురుక్షోః ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్య అగ్నిహోత్రాదికర్మ ఫలనిరపేక్షమ్ అనుష్ఠీయమానం ధ్యానయోగారోహణసాధనత్వం సత్త్వశుద్ధిద్వారేణ ప్రతిపద్యతే ఇతి 'స సంన్యాసీ చ యోగీ చ' ఇతి స్తూయతే ॥

శ్రీభగవానువాచ —

అనాశ్రితః కర్మఫలం కార్యం కర్మ కరోతి యః ।

స సంన్యాసీ చ యోగీ చ న నిరగ్నిర్న చాక్రియః ॥ ౧ ॥

అనాశ్రితః న ఆశ్రితః అనాశ్రితః । కిమ్ ? కర్మఫలం కర్మణాం ఫలం కర్మఫలం యత్ తదనాశ్రితః, కర్మఫలతృష్ణారహిత ఇత్యర్థః । యో హి కర్మఫలే తృష్ణావాన్ సః కర్మఫలమాశ్రితో భవతి, అయం తు తద్విపరీతః, అతః అనాశ్రితః కర్మఫలమ్ । ఏవంభూతః సన్ కార్యం కర్తవ్యం నిత్యం కామ్యవిపరీతమ్ అగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కరోతి నిర్వర్తయతి యః కశ్చిత్ ఈదృశః కర్మీ స కర్మ్యన్తరేభ్యో విశిష్యతే ఇత్యేవమర్థమాహ — 'స సంన్యాసీ చ యోగీ చ' ఇతి ।

సంన్యాసః పరిత్యాగః స యస్యాస్తి స సంన్యాసీ చ, యోగీ చ యోగః చిత్తసమాధానం స యస్యాస్తి స యోగీ చ ఇతి ఏవంగుణసమ్పన్నః అయం మన్తవ్యః' న కేవలం నిరగ్నిః అక్రియ ఏవ సంన్యాసీ యోగీ చ ఇతి మన్తవ్యః । నిర్గతాః అగ్నయః కర్మాఙ్గభూతాః యస్మాత్ స నిరగ్నిః, అక్రియశ్చ అనగ్నిసాధనా అపి అవిద్యమానాః క్రియాః తపోదానాదికాః యస్య అసౌ అక్రియః ॥ ౧ ॥

నను చ నిరగ్నేః అక్రియస్యైవ శ్రుతిస్మృతియోగశాస్త్రేషు సంన్యాసిత్వం యోగిత్వం చ ప్రసిద్ధమ్ । కథమ్ ఇహ సాగ్నేః సక్రియస్య చ సంన్యాసిత్వం యోగిత్వం చ అప్రసిద్ధముచ్యతే ఇతి । నైష దోషః, కయాచిత్ గుణవృత్త్యా ఉభయస్య సమ్పిపాదయిషితత్వాత్ । తత్ కథమ్ ? కర్మఫలసఙ్కల్పసంన్యాసాత్ సంన్యాసిత్వమ్ , యోగాఙ్గత్వేన చ కర్మానుష్ఠానాత్ కర్మఫలసఙ్కల్పస్య చ చిత్తవిక్షేపహేతోః పరిత్యాగాత్ యోగిత్వం చ ఇతి గౌణముభయమ్ ; న పునః ముఖ్యం సంన్యాసిత్వం యోగిత్వం చ అభిప్రేతమిత్యేతమర్థం దర్శయితుమాహ —

యం సంన్యాసమితి ప్రాహుర్యోగం తం విద్ధి పాణ్డవ ।

న హ్యసంన్యస్తసఙ్కల్పో యోగీ భవతి కశ్చన ॥ ౨ ॥

యం సర్వకర్మతత్ఫలపరిత్యాగలక్షణం పరమార్థసంన్యాసం సంన్యాసమ్ ఇతి ప్రాహుః శ్రుతిస్మృతివిదః, యోగం కర్మానుష్ఠానలక్షణం తం పరమార్థసంన్యాసం విద్ధి జానీహి హే పాణ్డవ । కర్మయోగస్య ప్రవృత్తిలక్షణస్య తద్విపరీతేన నివృత్తిలక్షణేన పరమార్థసంన్యాసేన కీదృశం సామాన్యమఙ్గీకృత్య తద్భావ ఉచ్యతే ఇత్యపేక్షాయామ్ ఇదముచ్యతే — అస్తి హి పరమార్థసంన్యాసేన సాదృశ్యం కర్తృద్వారకం కర్మయోగస్య । యో హి పరమార్థసంన్యాసీ స త్యక్తసర్వకర్మసాధనతయా సర్వకర్మతత్ఫలవిషయం సఙ్కల్పం ప్రవృత్తిహేతుకామకారణం సంన్యస్యతి । అయమపి కర్మయోగీ కర్మ కుర్వాణ ఏవ ఫలవిషయం సఙ్కల్పం సంన్యస్యతి ఇత్యేతమర్థం దర్శయిష్యన్ ఆహ — న హి యస్మాత్ అసంన్యస్తసఙ్కల్పః అసంన్యస్తః అపరిత్యక్తః ఫలవిషయః సఙ్కల్పః అభిసన్ధిః యేన సః అసంన్యస్తసఙ్కల్పః కశ్చన కశ్చిదపి కర్మీ యోగీ సమాధానవాన్ భవతి న సమ్భవతీత్యర్థః, ఫలసఙ్కల్పస్య చిత్తవిక్షేపహేతుత్వాత్ । తస్మాత్ యః కశ్చన కర్మీ సంన్యస్తఫలసఙ్కల్పో భవేత్ స యోగీ సమాధానవాన్ అవిక్షిప్తచిత్తో భవేత్ , చిత్తవిక్షేపహేతోః ఫలసఙ్కల్పస్య సంన్యస్తత్వాదిత్యభిప్రాయః ॥ ౨ ॥

ఏవం పరమార్థసంన్యాసకర్మయోగయోః కర్తృద్వారకం సంన్యాససామాన్యమపేక్ష్య 'యం సంన్యాసమితి ప్రాహుర్యోగం తం విద్ధి పాణ్డవ' ఇతి కర్మయోగస్య స్తుత్యర్థం సంన్యాసత్వమ్ ఉక్తమ్ । ధ్యానయోగస్య ఫలనిరపేక్షః కర్మయోగో బహిరఙ్గం సాధనమితి తం సంన్యాసత్వేన స్తుత్వా అధునా కర్మయోగస్య ధ్యానయోగసాధనత్వం దర్శయతి —

ఆరురుక్షోర్మునేర్యోగం కర్మ కారణముచ్యతే ।

యోగారూఢస్య తస్యైవ శమః కారణముచ్యతే ॥ ౩ ॥

ఆరురుక్షోః ఆరోఢుమిచ్ఛతః, అనారూఢస్య, ధ్యానయోగే అవస్థాతుమశక్తస్యైవేత్యర్థః । కస్య తస్య ఆరురుక్షోః ? మునేః, కర్మఫలసంన్యాసిన ఇత్యర్థః । కిమారురుక్షోః ? యోగమ్ । కర్మ కారణం సాధనమ్ ఉచ్యతే । యోగారూఢస్య పునః తస్యైవ శమః ఉపశమః సర్వకర్మభ్యో నివృత్తిః కారణం యోగారూఢస్య సాధనమ్ ఉచ్యతే ఇత్యర్థః । యావద్యావత్ కర్మభ్యః ఉపరమతే, తావత్తావత్ నిరాయాసస్య జితేన్ద్రియస్య చిత్తం సమాధీయతే । తథా సతి స ఝటితి యోగారూఢో భవతి । తథా చోక్తం వ్యాసేన — 'నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చ । శీలం స్థితిర్దణ్డనిధానమార్జవం తతస్తతశ్చోపరమః క్రియాభ్యః' (మో. ధ. ౧౭౫ । ౩౭) ఇతి ॥ ౩ ॥

అథేదానీం కదా యోగారూఢో భవతి ఇత్యుచ్యతే —

యదా హి నేన్ద్రియార్థేషు న కర్మస్వనుషజ్జతే ।

సర్వసఙ్కల్పసంన్యాసీ యోగారూఢస్తదోచ్యతే ॥ ౪ ॥

యదా సమాధీయమానచిత్తో యోగీ హి ఇన్ద్రియార్థేషు ఇన్ద్రియాణామర్థాః శబ్దాదయః తేషు ఇన్ద్రియార్థేషు కర్మసు చ నిత్యనైమిత్తికకామ్యప్రతిషిద్ధేషు ప్రయోజనాభావబుద్ధ్యా న అనుషజ్జతే అనుషఙ్గం కర్తవ్యతాబుద్ధిం న కరోతీత్యర్థః । సర్వసఙ్కల్పసంన్యాసీ సర్వాన్ సఙ్కల్పాన్ ఇహాముత్రార్థకామహేతూన్ సంన్యసితుం శీలమ్ అస్య ఇతి సర్వసఙ్కల్పసంన్యాసీ, యోగారూఢః ప్రాప్తయోగ ఇత్యేతత్ , తదా తస్మిన్ కాలే ఉచ్యతే । 'సర్వసఙ్కల్పసంన్యాసీ' ఇతి వచనాత్ సర్వాంశ్చ కామాన్ సర్వాణి చ కర్మాణి సంన్యస్యేదిత్యర్థః । సఙ్కల్పమూలా హి సర్వే కామాః — 'సఙ్కల్పమూలః కామో వై యజ్ఞాః సఙ్కల్పసమ్భవాః ।' (మను. ౨ । ౩) 'కామ జానామి తే మూలం సఙ్కల్పాత్కిల జాయసే । న త్వాం సఙ్కల్పయిష్యామి తేన మే న భవిష్యసి' (మో. ధ. ౧౭౭ । ౨౫) ఇత్యాదిస్మృతేః । సర్వకామపరిత్యాగే చ సర్వకర్మసంన్యాసః సిద్ధో భవతి, 'స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౫) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ; 'యద్యద్ధి కురుతే జన్తుః తత్తత్ కామస్య చేష్టితమ్' (మను. ౨ । ౪) ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ ; న్యాయాచ్చ — న హి సర్వసఙ్కల్పసంన్యాసే కశ్చిత్ స్పన్దితుమపి శక్తః । తస్మాత్ 'సర్వసఙ్కల్పసంన్యాసీ' ఇతి వచనాత్ సర్వాన్ కామాన్ సర్వాణి కర్మాణి చ త్యాజయతి భగవాన్ ॥ ౪ ॥

యదా ఏవం యోగారూఢః, తదా తేన ఆత్మా ఉద్ధృతో భవతి సంసారాదనర్థజాతాత్ । అతః —

ఉద్ధరేదాత్మనాత్మానం నాత్మానమవసాదయేత్ ।

ఆత్మైవ హ్యాత్మనో బన్ధురాత్మైవ రిపురాత్మనః ॥ ౫ ॥

ఉద్ధరేత్ సంసారసాగరే నిమగ్నమ్ ఆత్మనా ఆత్మానం తతః ఉత్ ఊర్ధ్వం హరేత్ ఉద్ధరేత్ , యోగారూఢతామాపాదయేదిత్యర్థః । న ఆత్మానమ్ అవసాదయేత్ న అధః నయేత్ , న అధః

గమయేత్ । ఆత్మైవ హి యస్మాత్ ఆత్మనః బన్ధుః । న హి అన్యః కశ్చిత్ బన్ధుః, యః సంసారముక్తయే భవతి । బన్ధురపి తావత్ మోక్షం ప్రతి ప్రతికూల ఏవ, స్నేహాదిబన్ధనాయతనత్వాత్ । తస్మాత్ యుక్తమవధారణమ్ 'ఆత్మైవ హ్యాత్మనో బన్ధుః' ఇతి । ఆత్మైవ రిపుః శత్రుః । యః అన్యః అపకారీ బాహ్యః శత్రుః సోఽపి ఆత్మప్రయుక్త ఏవేతి యుక్తమేవ అవధారణమ్ 'ఆత్మైవ రిపురాత్మనః' ఇతి ॥ ౫ ॥

ఆత్మైవ బన్ధుః ఆత్మైవ రిపుః ఆత్మనః ఇత్యుక్తమ్ । తత్ర కింలక్షణ ఆత్మా ఆత్మనో బన్ధుః, కింలక్షణో వా ఆత్మా ఆత్మనో రిపుః ఇత్యుచ్యతే —

బన్ధురాత్మాత్మనస్తస్య యేనాత్మైవాత్మనా జితః ।

అనాత్మనస్తు శత్రుత్వే వర్తేతాత్మైవ శత్రువత్ ॥ ౬ ॥

బన్ధుః ఆత్మా ఆత్మనః తస్య, తస్య ఆత్మనః స ఆత్మా బన్ధుః యేన ఆత్మనా ఆత్మైవ జితః, ఆత్మా కార్యకరణసఙ్ఘాతో యేన వశీకృతః, జితేన్ద్రియ ఇత్యర్థః । అనాత్మనస్తు అజితాత్మనస్తు శత్రుత్వే శత్రుభావే వర్తేత ఆత్మైవ శత్రువత్ , యథా అనాత్మా శత్రుః ఆత్మనః అపకారీ, తథా ఆత్మా ఆత్మన అపకారే వర్తేత ఇత్యర్థః ॥ ౬ ॥

జితాత్మనః ప్రశాన్తస్య పరమాత్మా సమాహితః ।

శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు తథా మానాపమానయోః ॥ ౭ ॥

జితాత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాత ఆత్మా జితో యేన సః జితాత్మా తస్య జితాత్మనః, ప్రశాన్తస్య ప్రసన్నాన్తఃకరణస్య సతః సంన్యాసినః పరమాత్మా సమాహితః సాక్షాదాత్మభావేన వర్తతే ఇత్యర్థః । కిఞ్చ శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు తథా మానే అపమానే చ మానాపమానయోః పూజాపరిభవయోః సమః స్యాత్ ॥ ౭ ॥

జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా కూటస్థో విజితేన్ద్రియః ।

యుక్త ఇత్యుచ్యతే యోగీ సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః ॥ ౮ ॥

జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా జ్ఞానం శాస్త్రోక్తపదార్థానాం పరిజ్ఞానమ్ , విజ్ఞానం తు శాస్త్రతో జ్ఞాతానాం తథైవ స్వానుభవకరణమ్ , తాభ్యాం జ్ఞానవిజ్ఞానాభ్యాం తృప్తః సఞ్జాతాలంప్రత్యయః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సః జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా, కూటస్థః అప్రకమ్ప్యః, భవతి ఇత్యర్థః ; విజితేన్ద్రియశ్చ । య ఈదృశః, యుక్తః సమాహితః ఇతి స ఉచ్యతే కథ్యతే । స యోగీ సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః లోష్టాశ్మకాఞ్చనాని సమాని యస్య సః సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః ॥ ౮ ॥

కిఞ్చ —

సుహృన్మిత్రార్యుదాసీనమధ్యస్థద్వేష్యబన్ధుషు ।

సాధుష్వపి చ పాపేషు సమబుద్ధిర్విశిష్యతే ॥ ౯ ॥

'సుహృత్' ఇత్యాదిశ్లోకార్ధమ్ ఏకం పదమ్ । సుహృత్ ఇతి ప్రత్యుపకారమనపేక్ష్య ఉపకర్తా, మిత్రం స్నేహవాన్ , అరిః శత్రుః, ఉదాసీనః న కస్యచిత్ పక్షం భజతే, మధ్యస్థః యో విరుద్ధయోః ఉభయోః హితైషీ, ద్వేష్యః ఆత్మనః అప్రియః, బన్ధుః సమ్బన్ధీ ఇత్యేతేషు సాధుషు శాస్త్రానువర్తిషు అపి చ పాపేషు ప్రతిషిద్ధకారిషు సర్వేషు ఏతేషు సమబుద్ధిః 'కః కిఙ్కర్మా' ఇత్యవ్యాపృతబుద్ధిరిత్యర్థః । విశిష్యతే, 'విముచ్యతే' ఇతి వా పాఠాన్తరమ్ । యోగారూఢానాం సర్వేషామ్ అయమ్ ఉత్తమ ఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥

అత ఏవముత్తమఫలప్రాప్తయే —

యోగీ యుఞ్జీత సతతమాత్మానం రహసి స్థితః ।

ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా నిరాశీరపరిగ్రహః ॥ ౧౦ ॥

యోగీ ధ్యాయీ యుఞ్జీత సమాదధ్యాత్ సతతం సర్వదా ఆత్మానమ్ అన్తఃకరణం రహసి ఏకాన్తే గిరిగుహాదౌ స్థితః సన్ ఏకాకీ అసహాయః । 'రహసి స్థితః ఏకాకీ చ' ఇతి విశేషణాత్ సంన్యాసం కృత్వా ఇత్యర్థః । యతచిత్తాత్మా చిత్తమ్ అన్తఃకరణమ్ ఆత్మా దేహశ్చ సంయతౌ యస్య సః యతచిత్తాత్మా, నిరాశీః వీతతృష్ణః అపరిగ్రహః పరిగ్రహరహితశ్చేత్యర్థః । సంన్యాసిత్వేఽపి త్యక్తసర్వపరిగ్రహః సన్ యుఞ్జీత ఇత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥

అథేదానీం యోగం యుఞ్జతః ఆసనాహారవిహారాదీనాం యోగసాధనత్వేన నియమో వక్తవ్యః, ప్రాప్తయోగస్య లక్షణం తత్ఫలాది చ, ఇత్యత ఆరభ్యతే । తత్ర ఆసనమేవ తావత్ ప్రథమముచ్యతే —

శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిరమాసనమాత్మనః ।

నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతినీచం చైలాజినకుశోత్తరమ్ ॥ ౧౧ ॥

శుచౌ శుద్ధే వివిక్తే స్వభావతః సంస్కారతో వా, దేశే స్థానే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిరమ్ అచలమ్ ఆత్మనః ఆసనం నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతీవ ఉచ్ఛ్రితం న అపి అతినీచమ్ , తచ్చ చైలాజినకుశోత్తరం చైలమ్ అజినం కుశాశ్చ ఉత్తరే యస్మిన్ ఆసనే తత్ ఆసనం చైలాజినకుశోత్తరమ్ । పాఠక్రమాద్విపరీతః అత్ర క్రమః చైలాదీనామ్ ॥ ౧౧ ॥

ప్రతిష్ఠాప్య, కిమ్ ? —

తత్రైకాగ్రం మనః కృత్వా యతచిత్తేన్ద్రియక్రియః ।

ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయే ॥ ౧౨ ॥

తత్ర తస్మిన్ ఆసనే ఉపవిశ్య యోగం యుఞ్జ్యాత్ । కథమ్ ? సర్వవిషయేభ్యః ఉపసంహృత్య ఏకాగ్రం మనః కృత్వా యతచిత్తేన్ద్రియక్రియః చిత్తం చ ఇన్ద్రియాణి చ చిత్తేన్ద్రియాణి తేషాం

క్రియాః సంయతా యస్య సః యతచిత్తేన్ద్రియక్రియః । స కిమర్థం యోగం యుఞ్జ్యాత్ ఇత్యాహ — ఆత్మవిశుద్ధయే అన్తఃకరణస్య విశుద్ధ్యర్థమిత్యేతత్ ॥ ౧౨ ॥

బాహ్యమాసనముక్తమ్ ; అధునా శరీరధారణం కథమ్ ఇత్యుచ్యతే —

సమం కాయశిరోగ్రీవం ధారయన్నచలం స్థిరః ।

సమ్ప్రేక్ష్య నాసికాగ్రం స్వం దిశశ్చానవలోకయన్ ॥ ౧౩ ॥

సమం కాయశిరోగ్రీవం కాయశ్చ శిరశ్చ గ్రీవా చ కాయశిరోగ్రీవం తత్ సమం ధారయన్ అచలం చ । సమం ధారయతః చలనం సమ్భవతి ; అతః విశినష్టి — అచలమితి । స్థిరః స్థిరో భూత్వా ఇత్యర్థః । స్వం నాసికాగ్రం సమ్ప్రేక్ష్య సమ్యక్ ప్రేక్షణం దర్శనం కృత్వేవ ఇతి । ఇవశబ్దో లుప్తో ద్రష్టవ్యః । న హి స్వనాసికాగ్రసమ్ప్రేక్షణమిహ విధిత్సితమ్ । కిం తర్హి ? చక్షుషో దృష్టిసంనిపాతః । స చ అన్తఃకరణసమాధానాపేక్షో వివక్షితః । స్వనాసికాగ్రసమ్ప్రేక్షణమేవ చేత్ వివక్షితమ్ , మనః తత్రైవ సమాధీయేత, నాత్మని । ఆత్మని హి మనసః సమాధానం వక్ష్యతి ‘ఆత్మసంస్థం మనః కృత్వా’ (భ. గీ. ౬ । ౨౫) ఇతి । తస్మాత్ ఇవశబ్దలోపేన అక్ష్ణోః దృష్టిసంనిపాత ఏవ ‘సమ్ప్రేక్ష్య’ ఇత్యుచ్యతే । దిశశ్చ అనవలోకయన్ దిశాం చ అవలోకనమన్తరాకుర్వన్ ఇత్యేతత్ ॥ ౧౩ ॥

కిఞ్చ —

ప్రశాన్తాత్మా విగతభీర్బ్రహ్మచారివ్రతే స్థితః ।

మనః సంయమ్య మచ్చిత్తో యుక్త ఆసీత మత్పరః ॥ ౧౪ ॥

ప్రశాన్తాత్మా ప్రకర్షేణ శాన్తః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సోఽయం ప్రశాన్తాత్మా, విగతభీః విగతభయః, బ్రహ్మచారివ్రతే స్థితః బ్రహ్మచారిణో వ్రతం బ్రహ్మచర్యం గురుశుశ్రూషాభిక్షాన్నభుక్త్యాది తస్మిన్ స్థితః, తదనుష్ఠాతా భవేదిత్యర్థః । కిఞ్చ, మనః సంయమ్య మనసః వృత్తీః ఉపసంహృత్య ఇత్యేతత్ , మచ్చిత్తః మయి పరమేశ్వరే చిత్తం యస్య సోఽయం మచ్చిత్తః, యుక్తః సమాహితః సన్ ఆసీత ఉపవిశేత్ । మత్పరః అహం పరో యస్య సోఽయం మత్పరో భవతి । కశ్చిత్ రాగీ స్త్రీచిత్తః, న తు స్త్రియమేవ పరత్వేన గృహ్ణాతి ; కిం తర్హి ? రాజానం మహాదేవం వా । అయం తు మచ్చిత్తో మత్పరశ్చ ॥ ౧౪ ॥

అథేదానీం యోగఫలముచ్యతే —

యుఞ్జన్నేవం సదాత్మానం యోగీ నియతమానసః ।

శాన్తిం నిర్వాణపరమాం మత్సంస్థామధిగచ్ఛతి ॥ ౧౫ ॥

యుఞ్జన్ సమాధానం కుర్వన్ ఏవం యథోక్తేన విధానేన సదా ఆత్మానం సర్వదా యోగీ నియతమానసః నియతం సంయతం మానసం మనో యస్య సోఽయం నియతమానసః,

శాన్తిమ్ ఉపరతిం నిర్వాణపరమాం నిర్వాణం మోక్షః తత్ పరమా నిష్ఠా యస్యాః శాన్తేః సా నిర్వాణపరమా తాం నిర్వాణపరమామ్ , మత్సంస్థాం మదధీనామ్ అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి ॥ ౧౫ ॥

ఇదానీం యోగినః ఆహారాదినియమ ఉచ్యతే —

నాత్యశ్నతస్తు యోగోఽస్తి న చైకాన్తమనశ్నతః ।

న చాతిస్వప్నశీలస్య జాగ్రతో నైవ చార్జున ॥ ౧౬ ॥

న అత్యశ్నతః ఆత్మసంమితమన్నపరిమాణమతీత్యాశ్నతః అత్యశ్నతః న యోగః అస్తి । న చ ఏకాన్తమ్ అనశ్నతః యోగః అస్తి । 'యదు హ వా ఆత్మసంమితమన్నం తదవతి తన్న హినస్తి యద్భూయో హినస్తి తద్యత్ కనీయోఽన్నం న తదవతి' (శ. బ్రా. ?) ఇతి శ్రుతేః । తస్మాత్ యోగీ న ఆత్మసంమితాత్ అన్నాత్ అధికం న్యూనం వా అశ్నీయాత్ । అథవా, యోగినః యోగశాస్త్రే పరిపఠితాత్ అన్నపరిమాణాత్ అతిమాత్రమశ్నతః యోగో నాస్తి । ఉక్తం హి — 'అర్ధం సవ్యఞ్జనాన్నస్య తృతీయముదకస్య చ । వాయోః సఞ్చరణార్థం తు చతుర్థమవశేషయేత్' (?) ఇత్యాదిపరిమాణమ్ । తథా — న చ అతిస్వప్నశీలస్య యోగో భవతి నైవ చ అతిమాత్రం జాగ్రతో భవతి చ అర్జున ॥ ౧౬ ॥

కథం పునః యోగో భవతి ఇత్యుచ్యతే —

యుక్తాహారవిహారస్య యుక్తచేష్టస్య కర్మసు ।

యుక్తస్వప్నావబోధస్య యోగో భవతి దుఃఖహా ॥ ౧౭ ॥

యుక్తాహారవిహారస్య ఆహ్రియతే ఇతి ఆహారః అన్నమ్ , విహరణం విహారః పాదక్రమః, తౌ యుక్తౌ నియతపరిమాణౌ యస్య సః యుక్తాహారవిహారః తస్య, తథా యుక్తచేష్టస్య యుక్తా నియతా చేష్టా యస్య కర్మసు తస్య, తథా యుక్తస్వప్నావబోధస్య యుక్తౌ స్వప్నశ్చ అవబోధశ్చ తౌ నియతకాలౌ యస్య తస్య, యుక్తాహారవిహారస్య యుక్తచేష్టస్య కర్మసు యుక్తస్వప్నావబోధస్య యోగినో యోగో భవతి దుఃఖహా దుఃఖాని సర్వాణి హన్తీతి దుఃఖహా, సర్వసంసారదుఃఖక్షయకృత్ యోగః భవతీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥

అథ అధునా కదా యుక్తో భవతి ఇత్యుచ్యతే —

యదా వినియతం చిత్తమాత్మన్యేవావతిష్ఠతే ।

నిఃస్పృహః సర్వకామేభ్యో యుక్త ఇత్యుచ్యతే తదా ॥ ౧౮ ॥

యదా వినియతం విశేషేణ నియతం సంయతమ్ ఏకాగ్రతామాపన్నం చిత్తం హిత్వా బాహ్యార్థచిన్తామ్ ఆత్మన్యేవ కేవలే అవతిష్ఠతే, స్వాత్మని స్థితిం లభతే ఇత్యర్థః । నిఃస్పృహః

సర్వకామేభ్యః నిర్గతా దృష్టాదృష్టవిషయేభ్యః స్పృహా తృష్ణా యస్య యోగినః సః యుక్తః సమాహితః ఇత్యుచ్యతే తదా తస్మిన్కాలే ॥ ౧౮ ॥

తస్య యోగినః సమాహితం యత్ చిత్తం తస్యోపమా ఉచ్యతే —

యదా దీపో నివాతస్థో నేఙ్గతే సోపమా స్మృతా ।

యోగినో యతచిత్తస్య యుఞ్జతో యోగమాత్మనః ॥ ౧౯ ॥

యథా దీపః ప్రదీపః నివాతస్థః నివాతే వాతవర్జితే దేశే స్థితః న ఇఙ్గతే న చలతి, సా ఉపమా ఉపమీయతే అనయా ఇత్యుపమా యోగజ్ఞైః చిత్తప్రచారదర్శిభిః స్మృతా చిన్తితా యోగినో యతచిత్తస్య సంయతాన్తఃకరణస్య యుఞ్జతో యోగమ్ అనుతిష్ఠతః ఆత్మనః సమాధిమనుతిష్ఠత ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

ఏవం యోగాభ్యాసబలాదేకాగ్రీభూతం నివాతప్రదీపకల్పం సత్ —

యత్రోపరమతే చిత్తం నిరుద్ధం యోగసేవయా ।

యత్ర చైవాత్మనాత్మానం పశ్యన్నాత్మని తుష్యతి ॥ ౨౦ ॥

యత్ర యస్మిన్ కాలే ఉపరమతే చిత్తమ్ ఉపరతిం గచ్ఛతి నిరుద్ధం సర్వతో నివారితప్రచారం యోగసేవయా యోగానుష్ఠానేన, యత్ర చైవ యస్మింశ్చ కాలే ఆత్మనా సమాధిపరిశుద్ధేన అన్తఃకరణేన ఆత్మానం పరం చైతన్యం జ్యోతిఃస్వరూపం పశ్యన్ ఉపలభమానః స్వే ఏవ ఆత్మని తుష్యతి తుష్టిం భజతే ॥ ౨౦ ॥

కిఞ్చ —

సుఖమాత్యన్తికం యత్తద్బుద్ధిగ్రాహ్యమతీన్ద్రియమ్ ।

వేత్తి యత్ర న చైవాయం స్థితశ్చలతి తత్త్వతః ॥ ౨౧ ॥

సుఖమ్ ఆత్యన్తికం అత్యన్తమేవ భవతి ఇత్యాత్యన్తికమ్ అనన్తమిత్యర్థః, యత్ తత్ బుద్ధిగ్రాహ్యం బుద్ధ్యైవ ఇన్ద్రియనిరపేక్షయా గృహ్యతే ఇతి బుద్ధిగ్రాహ్యమ్ అతీన్ద్రియమ్ ఇన్ద్రియగోచరాతీతమ్ అవిషయజనితమిత్యర్థః, వేత్తి తత్ ఈదృశం సుఖమనుభవతి యత్ర యస్మిన్ కాలే, న చ ఏవ అయం విద్వాన్ ఆత్మస్వరూపే స్థితః తస్మాత్ నైవ చలతి తత్త్వతః తత్త్వస్వరూపాత్ న ప్రచ్యవతే ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥

కిఞ్చ —

యం లబ్ధ్వా చాపరం లాభం మన్యతే నాధికం తతః ।

యస్మిన్స్థితో న దుఃఖేన గురుణాపి విచాల్యతే ॥ ౨౨ ॥

యం లబ్ధ్వా యమ్ ఆత్మలాభం లబ్ధ్వా ప్రాప్య చ అపరమ్ అన్యత్ లాభం లాభాన్తరం తతః అధికమ్ అస్తీతి న మన్యతే న చిన్తయతి । కిఞ్చ, యస్మిన్ ఆత్మతత్త్వే స్థితః దుఃఖేన శస్త్రనిపాతాదిలక్షణేన గురుణా మహతా అపి న విచాల్యతే ॥ ౨౨ ॥

'యత్రోపరమతే' (భ. గీ. ౬ । ౨౦) ఇత్యాద్యారభ్య యావద్భిః విశేషణైః విశిష్ట ఆత్మావస్థావిశేషః యోగః ఉక్తః —

తం విద్యాద్దుఃఖసంయోగవియోగం యోగసంజ్ఞితమ్ ।

స నిశ్చయేన యోక్తవ్యో యోగోఽనిర్విణ్ణచేతసా ॥ ౨౩ ॥

తం విద్యాత్ విజానీయాత్ దుఃఖసంయోగవియోగం దుఃఖైః సంయోగః దుఃఖసంయోగః, తేన వియోగః దుఃఖసంయోగవియోగః, తం దుఃఖసంయోగవియోగం యోగ ఇత్యేవ సంజ్ఞితం విపరీతలక్షణేన విద్యాత్ విజానీయాదిత్యర్థః । యోగఫలముపసంహృత్య పునరన్వారమ్భేణ యోగస్య కర్తవ్యతా ఉచ్యతే నిశ్చయానిర్వేదయోః యోగసాధనత్వవిధానార్థమ్ । స యథోక్తఫలో యోగః నిశ్చయేన అధ్యవసాయేన యోక్తవ్యః అనిర్విణ్ణచేతసా న నిర్విణ్ణమ్ అనిర్విణ్ణమ్ । కిం తత్ ? చేతః తేన నిర్వేదరహితేన చేతసా చిత్తేనేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥

కిఞ్చ —

సఙ్కల్పప్రభవాన్కామాంస్త్యక్త్వా సర్వానశేషతః ।

మనసైవేన్ద్రియగ్రామం వినియమ్య సమన్తతః ॥ ౨౪ ॥

సఙ్కల్పప్రభవాన్ సఙ్కల్పః ప్రభవః యేషాం కామానాం తే సఙ్కల్పప్రభవాః కామాః తాన్ త్యక్త్వా పరిత్యజ్య సర్వాన్ అశేషతః నిర్లేపేన । కిఞ్చ, మనసైవ వివేకయుక్తేన ఇన్ద్రియగ్రామమ్ ఇన్ద్రియసముదాయం వినియమ్య నియమనం కృత్వా సమన్తతః సమన్తాత్ ॥ ౨౪ ॥

శనైః శనైరుపరమేద్బుద్ధ్యా ధృతిగృహీతయా ।

ఆత్మసంస్థం మనః కృత్వా న కిఞ్చిదపి చిన్తయేత్ ॥ ౨౫ ॥

శనైః శనైః న సహసా ఉపరమేత్ ఉపరతిం కుర్యాత్ । కయా ? బుద్ధ్యా । కింవిశిష్టయా ? ధృతిగృహీతయా ధృత్యా ధైర్యేణ గృహీతయా ధృతిగృహీతయా ధైర్యేణ యుక్తయా ఇత్యర్థః । ఆత్మసంస్థమ్ ఆత్మని సంస్థితమ్ 'ఆత్మైవ సర్వం న తతోఽన్యత్ కిఞ్చిదస్తి' ఇత్యేవమాత్మసంస్థం మనః కృత్వా న కిఞ్చిదపి చిన్తయేత్ । ఏష యోగస్య పరమో విధిః ॥ ౨౫ ॥

తత్ర ఏవమాత్మసంస్థం మనః కర్తుం ప్రవృత్తో యోగీ —

యతో యతో నిశ్చరతి మనశ్చఞ్చలమస్థిరమ్ ।

తతస్తతో నియమ్యైతదాత్మన్యేవ వశం నయేత్ ॥ ౨౬ ॥

యతో యతః యస్మాద్యస్మాత్ నిమిత్తాత్ శబ్దాదేః నిశ్చరతి నిర్గచ్ఛతి స్వభావదోషాత్ మనః చఞ్చలమ్ అత్యర్థం చలమ్ , అత ఏవ అస్థిరమ్ , తతస్తతః తస్మాత్తస్మాత్ శబ్దాదేః నిమిత్తాత్ నియమ్య తత్తన్నిమిత్తం యాథాత్మ్యనిరూపణేన ఆభాసీకృత్య వైరాగ్యభావనయా చ ఏతత్ మనః ఆత్మన్యేవ వశం నయేత్ ఆత్మవశ్యతామాపాదయేత్ । ఏవం యోగాభ్యాసబలాత్ యోగినః ఆత్మన్యేవ ప్రశామ్యతి మనః ॥ ౨౬ ॥

ప్రశాన్తమనసం హ్యేనం యోగినం సుఖముత్తమమ్ ।

ఉపైతి శాన్తరజసం బ్రహ్మభూతమకల్మషమ్ ॥ ౨౭ ॥

ప్రశాన్తమనసం ప్రకర్షేణ శాన్తం మనః యస్య సః ప్రశాన్తమనాః తం ప్రశాన్తమనసం హి ఏనం యోగినం సుఖమ్ ఉత్తమం నిరతిశయమ్ ఉపైతి ఉపగచ్ఛతి శాన్తరజసం ప్రక్షీణమోహాదిక్లేశరజసమిత్యర్థః, బ్రహ్మభూతం జీవన్ముక్తమ్ , 'బ్రహ్మైవ సర్వమ్' ఇత్యేవం నిశ్చయవన్తం బ్రహ్మభూతమ్ అకల్మషం ధర్మాధర్మాదివర్జితమ్ ॥ ౨౭ ॥

యుఞ్జన్నేవం సదాత్మానం యోగీ విగతకల్మషః ।

సుఖేన బ్రహ్మసంస్పర్శమత్యన్తం సుఖమశ్నుతే ॥ ౨౮ ॥

యుఞ్జన్ ఏవం యథోక్తేన క్రమేణ యోగీ యోగాన్తరాయవర్జితః సదా సర్వదా ఆత్మానం విగతకల్మషః విగతపాపః, సుఖేన అనాయాసేన బ్రహ్మసంస్పర్శం బ్రహ్మణా పరేణ సంస్పర్శో యస్య తత్ బ్రహ్మసంస్పర్శం సుఖమ్ అత్యన్తమ్ అన్తమతీత్య వర్తత ఇత్యత్యన్తమ్ ఉత్కృష్టం నిరతిశయమ్ అశ్నుతే వ్యాప్నోతి ॥ ౨౮ ॥

ఇదానీం యోగస్య యత్ ఫలం బ్రహ్మైకత్వదర్శనం సర్వసంసారవిచ్ఛేదకారణం తత్ ప్రదర్శ్యతే —

సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని ।

ఈక్షతే యోగయుక్తాత్మా సర్వత్ర సమదర్శనః ॥ ౨౯ ॥

సర్వభూతస్థం సర్వేషు భూతేషు స్థితం స్వమ్ ఆత్మానం సర్వభూతాని చ ఆత్మని బ్రహ్మాదీని స్తమ్బపర్యన్తాని చ సర్వభూతాని ఆత్మని ఏకతాం గతాని ఈక్షతే పశ్యతి యోగయుక్తాత్మా సమాహితాన్తఃకరణః సర్వత్ర సమదర్శనః సర్వేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేషు విషమేషు సర్వభూతేషు సమం నిర్విశేషం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిషయం దర్శనం జ్ఞానం యస్య స సర్వత్ర సమదర్శనః ॥ ౨౯ ॥

ఏతస్య ఆత్మైకత్వదర్శనస్య ఫలమ్ ఉచ్యతే —

యో మాం పశ్యతి సర్వత్ర సర్వం చ మయి పశ్యతి ।

తస్యాహం న ప్రణశ్యామి స చ మే న ప్రణశ్యతి ॥ ౩౦ ॥

యో మాం పశ్యతి వాసుదేవం సర్వస్య ఆత్మానం సర్వత్ర సర్వేషు భూతేషు సర్వం చ బ్రహ్మాదిభూతజాతం మయి సర్వాత్మని పశ్యతి, తస్య ఏవం ఆత్మైకత్వదర్శినః అహమ్ ఈశ్వరో న ప్రణశ్యామి న పరోక్షతాం గమిష్యామి । స చ మే న ప్రణశ్యతి స చ విద్వాన్ మమ వాసుదేవస్య న ప్రణశ్యతి న పరోక్షో భవతి, తస్య చ మమ చ ఏకాత్మకత్వాత్ ; స్వాత్మా హి నామ ఆత్మనః ప్రియ ఏవ భవతి, యస్మాచ్చ అహమేవ సర్వాత్మైకత్వదర్శీ ॥ ౩౦ ॥

ఇత్యేతత్ పూర్వశ్లోకార్థం సమ్యగ్దర్శనమనూద్య తత్ఫలం మోక్షః అభిధీయతే —

సర్వభూతస్థితం యో మాం భజత్యేకత్వమాస్థితః ।

సర్వథా వర్తమానోఽపి స యోగీ మయి వర్తతే ॥ ౩౧ ॥

సర్వథా సర్వప్రకారైః వర్తమానోఽపి సమ్యగ్దర్శీ యోగీ మయి వైష్ణవే పరమే పదే వర్తతే, నిత్యముక్త ఏవ సః, న మోక్షం ప్రతి కేనచిత్ ప్రతిబధ్యతే ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥

కిఞ్చ అన్యత్ —

ఆత్మౌపమ్యేన సర్వత్ర సమం పశ్యతి యోఽర్జున ।

సుఖం వా యది వా దుఃఖం స యోగీ పరమో మతః ॥ ౩౨ ॥

ఆత్మౌపమ్యేన ఆత్మా స్వయమేవ ఉపమీయతే అనయా ఇత్యుపమా తస్యా ఉపమాయా భావః ఔపమ్యం తేన ఆత్మౌపమ్యేన, సర్వత్ర సర్వభూతేషు సమం తుల్యం పశ్యతి యః అర్జున, స చ కిం సమం పశ్యతి ఇత్యుచ్యతే — యథా మమ సుఖమ్ ఇష్టం తథా సర్వప్రాణినాం సుఖమ్ అనుకూలమ్ । వాశబ్దః చార్థే । యది వా యచ్చ దుఃఖం మమ ప్రతికూలమ్ అనిష్టం యథా తథా సర్వప్రాణినాం దుఃఖమ్ అనిష్టం ప్రతికూలం ఇత్యేవమ్ ఆత్మౌపమ్యేన సుఖదుఃఖే అనుకూలప్రతికూలే తుల్యతయా సర్వభూతేషు సమం పశ్యతి, న కస్యచిత్ ప్రతికూలమాచరతి, అహింసక ఇత్యర్థః । యః ఏవమహింసకః సమ్యగ్దర్శననిష్ఠః స యోగీ పరమః ఉత్కృష్టః మతః అభిప్రేతః సర్వయోగినాం మధ్యే ॥ ౩౨ ॥

ఏతస్య యథోక్తస్య సమ్యగ్దర్శనలక్షణస్య యోగస్య దుఃఖసమ్పాద్యతామాలక్ష్య శుశ్రూషుః ధ్రువం తత్ప్రాప్త్యుపాయమర్జున ఉవాచ —

అర్జున ఉవాచ —

యోఽయం యోగస్త్వయా ప్రోక్తః

సామ్యేన మధుసూదన ।

ఏతస్యాహం న పశ్యామి

చఞ్చలత్వాత్స్థితిం స్థిరామ్ ॥ 33 ॥

యః అయం యోగః త్వయా ప్రోక్తః సామ్యేన సమత్వేన హే మధుసూదన ఏతస్య యోగస్య అహం న పశ్యామి నోపలభే, చఞ్చలత్వాత్ మనసః । కిమ్ ? స్థిరామ్ అచలాం స్థితిమ్ ॥ 33 ॥

ప్రసిద్ధమేతత్ —

చఞ్చలం హి మనః కృష్ణ ప్రమాథి బలవద్దృఢమ్ ।

తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే వాయోరివ సుదుష్కరమ్ ॥ ౩౪ ॥

చఞ్చలం హి మనః । కృష్ణ ఇతి కృషతేః విలేఖనార్థస్య రూపమ్ । భక్తజనపాపాదిదోషాకర్షణాత్ కృష్ణః, తస్య సమ్బుద్ధిః హే కృష్ణ । హి యస్మాత్ మనః చఞ్చలం న కేవలమత్యర్థం చఞ్చలమ్ , ప్రమాథి చ ప్రమథనశీలమ్ , ప్రమథ్నాతి శరీరమ్ ఇన్ద్రియాణి చ విక్షిపత్ సత్ పరవశీకరోతి । కిఞ్చ — బలవత్ ప్రబలమ్ , న కేనచిత్ నియన్తుం శక్యమ్ , దుర్నివారత్వాత్ । కిఞ్చ — దృఢం తన్తునాగవత్ అచ్ఛేద్యమ్ । తస్య ఏవంభూతస్య మనసః అహం నిగ్రహం నిరోధం మన్యే వాయోరివ యథా వాయోః దుష్కరో నిగ్రహః తతోఽపి దుష్కరం మన్యే ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౩౪ ॥

శ్రీభగవానువాచ, ఏవమ్ ఏతత్ యథా బ్రవీషి —

శ్రీభగవానువాచ —

అసంశయం మహాబాహో మనో దుర్నిగ్రహం చలమ్ ।

అభ్యాసేన తు కౌన్తేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యతే ॥ ౩౫ ॥

అసంశయం నాస్తి సంశయః 'మనో దుర్నిగ్రహం చలమ్' ఇత్యత్ర హే మహాబాహో । కిన్తు అభ్యాసేన తు అభ్యాసో నామ చిత్తభూమౌ కస్యాఞ్చిత్ సమానప్రత్యయావృత్తిః చిత్తస్య । వైరాగ్యేణ వైరాగ్యం నామ దృష్టాదృష్టేష్టభోగేషు దోషదర్శనాభ్యాసాత్ వైతృష్ణ్యమ్ । తేన చ వైరాగ్యేణ గృహ్యతే విక్షేపరూపః ప్రచారః చిత్తస్య । ఏవం తత్ మనః గృహ్యతే నిగృహ్యతే నిరుధ్యతే ఇత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥

యః పునః అసంయతాత్మా, తేన —

అసంయతాత్మనా యోగో దుష్ప్రాప ఇతి మే మతిః ।

వశ్యాత్మనా తు యతతా శక్యోఽవాప్తుముపాయతః ॥ ౩౬ ॥

అసంయతాత్మనా అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యామసంయతః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సోఽయమ్ అసంయతాత్మా తేన అసంయతాత్మనా యోగో దుష్ప్రాపః దుఃఖేన ప్రాప్యత ఇతి మే మతిః । యస్తు పునః వశ్యాత్మా అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం వశ్యత్వమాపాదితః ఆత్మా మనః యస్య సోఽయం

వశ్యాత్మా తేన వశ్యాత్మనా తు యతతా భూయోఽపి ప్రయత్నం కుర్వతా శక్యః అవాప్తుం యోగః ఉపాయతః యథోక్తాదుపాయాత్ ॥ ౩౬ ॥

తత్ర యోగాభ్యాసాఙ్గీకరణేన ఇహలోకపరలోకప్రాప్తినిమిత్తాని కర్మాణి సంన్యస్తాని, యోగసిద్ధిఫలం చ మోక్షసాధనం సమ్యగ్దర్శనం న ప్రాప్తమితి, యోగీ యోగమార్గాత్ మరణకాలే చలితచిత్తః ఇతి తస్య నాశమశఙ్క్య అర్జున ఉవాచ —

అర్జున ఉవాచ —

అయతిః శ్రద్ధయోపేతో యోగాచ్చలితమానసః ।

అప్రాప్య యోగసంసిద్ధిం కాం గతిం కృష్ణ గచ్ఛతి ॥ ౩౭ ॥

అయతిః అప్రయత్నవాన్ యోగమార్గే శ్రద్ధయా ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా చ ఉపేతః యోగాత్ అన్తకాలే చ చలితం మానసం మనో యస్య సః చలితమానసః భ్రష్టస్మృతిః సః అప్రాప్య యోగసంసిద్ధిం యోగఫలం సమ్యగ్దర్శనం కాం గతిం హే కృష్ణ గచ్ఛతి ॥ ౩౭ ॥

కచ్చిన్నోభయవిభ్రష్టశ్ఛిన్నాభ్రమివ నశ్యతి ।

అప్రతిష్ఠో మహాబాహో విమూఢో బ్రహ్మణః పథి ॥ ౩౮ ॥

కచ్చిత్ కిం న ఉభయవిభ్రష్టః కర్మమార్గాత్ యోగమార్గాచ్చ విభ్రష్టః సన్ ఛిన్నాభ్రమివ నశ్యతి, కిం వా న నశ్యతి అప్రతిష్ఠో నిరాశ్రయః హే మహాబాహో విమూఢః సన్ బ్రహ్మణః పథి బ్రహ్మప్రాప్తిమార్గే ॥ ౩౮ ॥

ఏతన్మే సంశయం కృష్ణ ఛేత్తుమర్హస్యశేషతః ।

త్వదన్యః సంశయస్యాస్య ఛేత్తా న హ్యుపపద్యతే ॥ ౩౯ ॥

ఏతత్ మే మమ సంశయం కృష్ణ ఛేత్తుమ్ అపనేతుమ్ అర్హసి అశేషతః । త్వదన్యః త్వత్తః అన్యః ఋషిః దేవో వా ఛేత్తా నాశయితా సంశయస్య అస్య న హి యస్మాత్ ఉపపద్యతే న సమ్భవతి । అతః త్వమేవ ఛేత్తుమర్హసి ఇత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥

శ్రీభగవానువాచ —

పార్థ నైవేహ నాముత్ర వినాశస్తస్య విద్యతే ।

న హి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతి ॥ ౪౦ ॥

హే పార్థ నైవ ఇహ లోకే నాముత్ర పరస్మిన్ వా లోకే వినాశః తస్య విద్యతే నాస్తి । నాశో నామ పూర్వస్మాత్ హీనజన్మప్రాప్తిః స యోగభ్రష్టస్య నాస్తి । న హి యస్మాత్ కల్యాణకృత్ శుభకృత్ కశ్చిత్ దుర్గతిం కుత్సితాం గతిం హే తాత, తనోతి ఆత్మానం పుత్రరూపేణేతి పితా తాత

ఉచ్యతే । పితైవ పుత్ర ఇతి పుత్రోఽపి తాత ఉచ్యతే । శిష్యోఽపి పుత్ర ఉచ్యతే । యతో న గచ్ఛతి ॥ ౪౦ ॥

కిం తు అస్య భవతి ? —

ప్రాప్య పుణ్యకృతాం లోకానుషిత్వా శాశ్వతీః సమాః ।

శుచీనాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టోఽభిజాయతే ॥ ౪౧ ॥

యోగమార్గే ప్రవృత్తః సంన్యాసీ సామర్థ్యాత్ ప్రాప్య గత్వా పుణ్యకృతామ్ అశ్వమేధాదియాజినాం లోకాన్ , తత్ర చ ఉషిత్వా వాసమనుభూయ శాశ్వతీః నిత్యాః సమాః సంవత్సరాన్ , తద్భోగక్షయే శుచీనాం యథోక్తకారిణాం శ్రీమతాం విభూతిమతాం గేహే గృహే యోగభ్రష్టః అభిజాయతే ॥ ౪౧ ॥

అథవా యోగినామేవ కులే భవతి ధీమతామ్ ।

ఏతద్ధి దుర్లభతరం లోకే జన్మ యదీదృశమ్ ॥ ౪౨ ॥

అథవా శ్రీమతాం కులాత్ అన్యస్మిన్ యోగినామేవ దరిద్రాణాం కులే భవతి జాయతే ధీమతాం బుద్ధిమతామ్ । ఏతత్ హి జన్మ, యత్ దరిద్రాణాం యోగినాం కులే, దుర్లభతరం దుఃఖలభ్యతరం పూర్వమపేక్ష్య లోకే జన్మ యత్ ఈదృశం యథోక్తవిశేషణే కులే ॥ ౪౨ ॥

యస్మాత్ —

తత్ర తం బుద్ధిసంయోగం లభతే పౌర్వదేహికమ్ ।

యతతే చ తతో భూయః సంసిద్ధౌ కురునన్దన ॥ ౪౩ ॥

తత్ర యోగినాం కులే తం బుద్ధిసంయోగం బుద్ధ్యా సంయోగం బుద్ధిసంయోగం లభతే పౌర్వదేహికం పూర్వస్మిన్ దేహే భవం పౌర్వదేహికమ్ । యతతే చ ప్రయత్నం చ కరోతి తతః తస్మాత్ పూర్వకృతాత్ సంస్కారాత్ భూయః బహుతరం సంసిద్ధౌ సంసిద్ధినిమిత్తం హే కురునన్దన ॥ ౪౩ ॥

కథం పూర్వదేహబుద్ధిసంయోగ ఇతి తదుచ్యతే —

పూర్వాభ్యాసేన తేనైవ హ్రియతే హ్యవశోఽపి సః ।

జిజ్ఞాసురపి యోగస్య శబ్దబ్రహ్మాతివర్తతే ॥ ౪౪ ॥

యః పూర్వజన్మని కృతః అభ్యాసః సః పూర్వాభ్యాసః, తేనైవ బలవతా హ్రియతే సంసిద్ధౌ హి యస్మాత్ అవశోఽపి సః యోగభ్రష్టః ; న కృతం చేత్ యోగాభ్యాసజాత్ సంస్కారాత్ బలవత్తరమధర్మాదిలక్షణం కర్మ, తదా యోగాభ్యాసజనితేన సంస్కారేణ హ్రియతే ; అధర్మశ్చేత్ బలవత్తరః కృతః, తేన యోగజోఽపి సంస్కారః అభిభూయత ఏవ, తత్క్షయే తు

యోగజః సంస్కారః స్వయమేవ కార్యమారభతే, న దీర్ఘకాలస్థస్యాపి వినాశః తస్య అస్తి ఇత్యర్థః । అతః జిజ్ఞాసురపి యోగస్య స్వరూపం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ అపి యోగమార్గే ప్రవృత్తః సంన్యాసీ యోగభ్రష్టః, సామర్థ్యాత్ సోఽపి శబ్దబ్రహ్మ వేదోక్తకర్మానుష్ఠానఫలమ్ అతివర్తతే అతిక్రామతి అపాకరిష్యతి ; కిముత బుద్ధ్వా యః యోగం తన్నిష్ఠః అభ్యాసం కుర్యాత్ ॥ ౪౪ ॥

కుతశ్చ యోగిత్వం శ్రేయః ఇతి —

ప్రయత్నాద్యతమానస్తు యోగీ సంశుద్ధకిల్బిషః ।

అనేకజన్మసంసిద్ధస్తతో యాతి పరాం గతిమ్ ॥ ౪౫ ॥

ప్రయత్నాత్ యతమానః, అధికం యతమాన ఇత్యర్థః । తత్ర యోగీ విద్వాన్ సంశుద్ధకిల్బిషః విశుద్ధకిల్బిషః సంశుద్ధపాపః అనేకజన్మసంసిద్ధః అనేకేషు జన్మసు కిఞ్చిత్కిఞ్చిత్ సంస్కారజాతమ్ ఉపచిత్య తేన ఉపచితేన అనేకజన్మకృతేన సంసిద్ధః అనేకజన్మసంసిద్ధః తతః లబ్ధసమ్యగ్దర్శనః సన్ యాతి పరాం ప్రకృష్టాం గతిమ్ ॥ ౪౫ ॥

యస్మాదేవం తస్మాత్ —

తపస్విభ్యోఽధికో యోగీ

జ్ఞానిభ్యోఽపి మతోఽధికః ।

కర్మిభ్యశ్చాధికో యోగీ

తస్మాద్యోగీ భవార్జున ॥ ౪౬ ॥

తపస్విభ్యః అధికః యోగీ, జ్ఞానిభ్యోఽపి జ్ఞానమత్ర శాస్త్రార్థపాణ్డిత్యమ్ , తద్వద్భ్యోఽపి మతః జ్ఞాతః అధికః శ్రేష్ఠః ఇతి । కర్మిభ్యః, అగ్నిహోత్రాది కర్మ, తద్వద్భ్యః అధికః యోగీ విశిష్టః యస్మాత్ తస్మాత్ యోగీ భవ అర్జున ॥ ౪౬ ॥

యోగినామపి సర్వేషాం మద్గతేనాన్తరాత్మనా ।

శ్రద్ధావాన్భజతే యో మాం స మే యుక్తతమో మతః ॥ ౪౭ ॥

యోగినామపి సర్వేషాం రుద్రాదిత్యాదిధ్యానపరాణాం మధ్యే మద్గతేన మయి వాసుదేవే సమాహితేన అన్తరాత్మనా అన్తఃకరణేన శ్రద్ధావాన్ శ్రద్దధానః సన్ భజతే సేవతే యో మామ్ , స మే మమ యుక్తతమః అతిశయేన యుక్తః మతః అభిప్రేతః ఇతి ॥ ౪౭ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే షష్ఠోఽధ్యాయః ॥

సప్తమోఽధ్యాయః

'యోగినామపి సర్వేషాం మద్గతేనాన్తరాత్మనా । శ్రద్ధావాన్భజతే యో మాం స మే యుక్తతమో మతః' (భ. గీ. ౬ । ౪౭) ఇతి ప్రశ్నబీజమ్ ఉపన్యస్య, స్వయమేవ 'ఈదృశం మదీయం తత్త్వమ్ , ఏవం మద్గతాన్తరాత్మా స్యాత్' ఇత్యేతత్ వివక్షుః శ్రీభగవానువాచ —

శ్రీభగవానువాచ —

మయ్యాసక్తమనాః పార్థ యోగం యుఞ్జన్మదాశ్రయః ।

అసంశయం సమగ్రం మాం యథా జ్ఞాస్యసి తచ్ఛృణు ॥ ౧ ॥

మయి వక్ష్యమాణవిశేషణే పరమేశ్వరే ఆసక్తం మనః యస్య సః మయ్యాసక్తమనాః, హే పార్థ యోగం యుఞ్జన్ మనఃసమాధానం కుర్వన్ , మదాశ్రయః అహమేవ పరమేశ్వరః ఆశ్రయో యస్య సః మదాశ్రయః । యో హి కశ్చిత్ పురుషార్థేన కేనచిత్ అర్థీ భవతి స తత్సాధనం కర్మ అగ్నిహోత్రాది తపః దానం వా కిఞ్చిత్ ఆశ్రయం ప్రతిపద్యతే, అయం తు యోగీ మామేవ ఆశ్రయం ప్రతిపద్యతే, హిత్వా అన్యత్ సాధనాన్తరం మయ్యేవ ఆసక్తమనాః భవతి । యః త్వం ఏవంభూతః సన్ అసంశయం సమగ్రం సమస్తం విభూతిబలశక్త్యైశ్వర్యాదిగుణసమ్పన్నం మాం యథా యేన ప్రకారేణ జ్ఞాస్యసి సంశయమన్తరేణ 'ఏవమేవ భగవాన్' ఇతి, తత్ శృణు ఉచ్యమానం మయా ॥ ౧ ॥

తచ్చ మద్విషయమ్ —

జ్ఞానం తేఽహం సవిజ్ఞానమిదం వక్ష్యామ్యశేషతః ।

యజ్జ్ఞాత్వా నేహ భూయోఽన్యజ్జ్ఞాతవ్యమవశిష్యతే ॥ ౨ ॥

జ్ఞానం తే తుభ్యమ్ అహం సవిజ్ఞానం విజ్ఞానసహితం స్వానుభవయుక్తమ్ ఇదం వక్ష్యామి కథయిష్యామి అశేషతః కార్త్స్న్యేన । తత్ జ్ఞానం వివక్షితం స్తౌతి శ్రోతుః అభిముఖీకరణాయ — యత్ జ్ఞాత్వా యత్ జ్ఞానం జ్ఞాత్వా న ఇహ భూయః పునః అన్యత్ జ్ఞాతవ్యం పురుషార్థసాధనమ్ అవశిష్యతే నావశిష్టం భవతి । ఇతి మత్తత్త్వజ్ఞో యః, సః సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః । అతో విశిష్టఫలత్వాత్ దుర్లభం జ్ఞానమ్ ॥ ౨ ॥

కథమిత్యుచ్యతే —

మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే ।

యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వతః ॥ ३ ॥

మనుష్యాణాం మధ్యే సహస్రేషు అనేకేషు కశ్చిత్ యతతి ప్రయత్నం కరోతి సిద్ధయే సిద్ధ్యర్థమ్ । తేషాం యతతామపి సిద్ధానామ్ , సిద్ధా ఏవ హి తే యే మోక్షాయ యతన్తే, తేషాం కశ్చిత్ ఏవ హి మాం వేత్తి తత్త్వతః యథావత్ ॥ ३ ॥

శ్రోతారం ప్రరోచనేన అభిముఖీకృత్యాహ —

భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ ।

అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా ॥ ౪ ॥

భూమిః ఇతి పృథివీతన్మాత్రముచ్యతే, న స్థూలా, 'భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా' ఇతి వచనాత్ । తథా అబాదయోఽపి తన్మాత్రాణ్యేవ ఉచ్యన్తే — ఆపః అనలః వాయుః ఖమ్ । మనః ఇతి మనసః కారణమహఙ్కారో గృహ్యతే । బుద్ధిః ఇతి అహఙ్కారకారణం మహత్తత్త్వమ్ । అహఙ్కారః ఇతి అవిద్యాసంయుక్తమవ్యక్తమ్ । యథా విషసంయుక్తమన్నం విషమిత్యుచ్యతే, ఏవమహఙ్కారవాసనావత్ అవ్యక్తం మూలకారణమహఙ్కార ఇత్యుచ్యతే, ప్రవర్తకత్వాత్ అహఙ్కారస్య । అహఙ్కార ఏవ హి సర్వస్య ప్రవృత్తిబీజం దృష్టం లోకే । ఇతీయం యథోక్తా ప్రకృతిః మే మమ ఐశ్వరీ మాయాశక్తిః అష్టధా భిన్నా భేదమాగతా ॥ ౪ ॥

అపరేయమితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్ ।

జీవభూతాం మహాబాహో యయేదం ధార్యతే జగత్ ॥ ౫ ॥

అపరా న పరా నికృష్టా అశుద్ధా అనర్థకరీ సంసారబన్ధనాత్మికా ఇయమ్ । ఇతః అస్యాః యథోక్తాయాః తు అన్యాం విశుద్ధాం ప్రకృతిం మమ ఆత్మభూతాం విద్ధి మే పరాం ప్రకృష్టాం జీవభూతాం క్షేత్రజ్ఞలక్షణాం ప్రాణధారణనిమిత్తభూతాం హే మహాబాహో, యయా ప్రకృత్యా ఇదం ధార్యతే జగత్ అన్తః ప్రవిష్టయా ॥ ౫ ॥

ఏతద్యోనీని భూతాని సర్వాణీత్యుపధారయ ।

అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా ॥ ౬ ॥

ఏతద్యోనీని ఏతే పరాపరే క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞలక్షణే ప్రకృతీ యోనిః యేషాం భూతానాం తాని ఏతద్యోనీని, భూతాని సర్వాణి ఇతి ఏవమ్ ఉపధారయ జానీహి । యస్మాత్ మమ ప్రకృతీ యోనిః కారణం సర్వభూతానామ్ , అతః అహం కృత్స్నస్య సమస్తస్య జగతః ప్రభవః ఉత్పత్తిః ప్రలయః వినాశః తథా । ప్రకృతిద్వయద్వారేణ అహం సర్వజ్ఞః ఈశ్వరః జగతః కారణమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥

యతః తస్మాత్ —

మత్తః పరతరం నాన్యత్కిఞ్చిదస్తి ధనఞ్జయ ।

మయి సర్వమిదం ప్రోతం సూత్రే మణిగణా ఇవ ॥ ౭ ॥

మత్తః పరమేశ్వరాత్ పరతరమ్ అన్యత్ కారణాన్తరం కిఞ్చిత్ నాస్తి న విద్యతే, అహమేవ జగత్కారణమిత్యర్థః, హే ధనఞ్జయ । యస్మాదేవం తస్మాత్ మయి పరమేశ్వరే సర్వాణి

భూతాని సర్వమిదం జగత్ ప్రోతం అనుస్యూతమ్ అనుగతమ్ అనువిద్ధం గ్రథితమిత్యర్థ, దీర్ఘతన్తుషు పటవత్ , సూత్రే చ మణిగణా ఇవ ॥ ౭ ॥

కేన కేన ధర్మేణ విశిష్టే త్వయి సర్వమిదం ప్రోతమిత్యుచ్యతే —

రసోఽహమప్సు కౌన్తేయ ప్రభాస్మి శశిసూర్యయోః ।

ప్రణవః సర్వవేదేషు శబ్దః ఖే పౌరుషం నృషు ॥ ౮ ॥

రసః అహమ్ , అపాం యః సారః స రసః, తస్మిన్ రసభూతే మయి ఆపః ప్రోతా ఇత్యర్థః । ఏవం సర్వత్ర । యథా అహమ్ అప్సు రసః, ఏవం ప్రభా అస్మి శశిసూర్యయోః । ప్రణవః ఓఙ్కారః సర్వవేదేషు, తస్మిన్ ప్రణవభూతే మయి సర్వే వేదాః ప్రోతాః । తథా ఖే ఆకాశే శబ్దః సారభూతః, తస్మిన్ మయి ఖం ప్రోతమ్ । తథా పౌరుషం పురుషస్య భావః పౌరుషం యతః పుమ్బుద్ధిః నృషు, తస్మిన్ మయి పురుషాః ప్రోతాః ॥ ౮ ॥

పుణ్యో గన్ధః పృథివ్యాం చ

తేజశ్చాస్మి విభావసౌ ।

జీవనం సర్వభూతేషు

తపశ్చాస్మి తపస్విషు ॥ ౯ ॥

పుణ్యః సురభిః గన్ధః పృథివ్యాం చ అహమ్ , తస్మిన్ మయి గన్ధభూతే పృథివీ ప్రోతా । పుణ్యత్వం గన్ధస్య స్వభావత ఏవ పృథివ్యాం దర్శితమ్ అబాదిషు రసాదేః పుణ్యత్వోపలక్షణార్థమ్ । అపుణ్యత్వం తు గన్ధాదీనామ్ అవిద్యాధర్మాద్యపేక్షం సంసారిణాం భూతవిశేషసంసర్గనిమిత్తం భవతి । తేజశ్చ దీప్తిశ్చ అస్మి విభావసౌ అగ్నౌ । తథా జీవనం సర్వభూతేషు, యేన జీవన్తి సర్వాణి భూతాని తత్ జీవనమ్ । తపశ్చ అస్మి తపస్విషు, తస్మిన్ తపసి మయి తపస్వినః ప్రోతాః ॥ ౯ ॥

బీజం మాం సర్వభూతానాం విద్ధి పార్థ సనాతనమ్ ।

బుద్ధిర్బుద్ధిమతామస్మి తేజస్తేజస్వినామహమ్ ॥ ౧౦ ॥

బీజం ప్రరోహకారణం మాం విద్ధి సర్వభూతానాం హే పార్థ సనాతనం చిరన్తనమ్ । కిఞ్చ, బుద్ధిః వివేకశక్తిః అన్తఃకరణస్య బుద్ధిమతాం వివేకశక్తిమతామ్ అస్మి, తేజః ప్రాగల్భ్యం తద్వతాం తేజస్వినామ్ అహమ్ ॥ ౧౦ ॥

బలం బలవతాం చాహం కామరాగవివర్జితమ్ ।

ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మి భరతర్షభ ॥ ౧౧ ॥

బలం సామర్థ్యమ్ ఓజో బలవతామ్ అహమ్ , తచ్చ బలం కామరాగవివర్జితమ్ , కామశ్చ రాగశ్చ కామరాగౌ — కామః తృష్ణా అసంనికృష్టేషు విషయేషు, రాగో రఞ్జనా ప్రాప్తేషు విషయేషు — తాభ్యాం కామరాగాభ్యాం వివర్జితం దేహాదిధారణమాత్రార్థం బలం సత్త్వమహమస్మి ; న తు యత్సంసారిణాం తృష్ణారాగకారణమ్ । కిఞ్చ — ధర్మావిరుద్ధః ధర్మేణ శాస్త్రార్థేన అవిరుద్ధో యః ప్రాణిషు భూతేషు కామః, యథా దేహధారణమాత్రాద్యర్థః అశనపానాదివిషయః, స కామః అస్మి హే భరతర్షభ ॥ ౧౧ ॥

కిఞ్చ —

యే చైవ సాత్త్వికా భావా రాజసాస్తమసాశ్చ యే ।

మత్త ఏవేతి తాన్విద్ధి న త్వహం తేషు తే మయి ॥ ౧౨ ॥

యే చైవ సాత్త్వికాః సత్త్వనిర్వృత్తాః భావాః పదార్థాః, రాజసాః రజోనిర్వృత్తాః, తామసాః తమోనిర్వృత్తాశ్చ, యే కేచిత్ ప్రాణినాం స్వకర్మవశాత్ జాయన్తే భావాః, తాన్ మత్త ఏవ జాయమానాన్ ఇతి ఏవం విద్ధి సర్వాన్ సమస్తానేవ । యద్యపి తే మత్తః జాయన్తే, తథాపి న తు అహం తేషు తదధీనః తద్వశః, యథా సంసారిణః । తే పునః మయి మద్వశాః మదధీనాః ॥ ౧౨ ॥

ఏవంభూతమపి పరమేశ్వరం నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావం సర్వభూతాత్మానం నిర్గుణం సంసారదోషబీజప్రదాహకారణం మాం నాభిజానాతి జగత్ ఇతి అనుక్రోశం దర్శయతి భగవాన్ । తచ్చ కింనిమిత్తం జగతః అజ్ఞానమిత్యుచ్యతే —

త్రిభిర్గుణమయైర్భావైరేభిః సర్వమిదం జగత్ ।

మోహితం నాభిజానాతి మామేభ్యః పరమవ్యయమ్ ॥ ౧౩ ॥

త్రిభిః గుణమయైః గుణవికారైః రాగద్వేషమోహాదిప్రకారైః భావైః పదార్థైః ఏభిః యథోక్తైః సర్వమ్ ఇదం ప్రాణిజాతం జగత్ మోహితమ్ అవివేకితామాపాదితం సత్ న అభిజానాతి మామ్ , ఏభ్యః యథోక్తేభ్యః గుణేభ్యః పరం వ్యతిరిక్తం విలక్షణం చ అవ్యయం వ్యయరహితం జన్మాదిసర్వభావవికారవర్జితమ్ ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥

కథం పునః దైవీమ్ ఏతాం త్రిగుణాత్మికాం వైష్ణవీం మాయామతిక్రామతి ఇత్యుచ్యతే —

దైవీ హ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా ।

మామేవ యే ప్రపద్యన్తే మాయామేతాం తరన్తి తే ॥ ౧౪ ॥

దైవీ దేవస్య మమ ఈశ్వరస్య విష్ణోః స్వభావభూతా హి యస్మాత్ ఏషా యథోక్తా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా దుఃఖేన అత్యయః అతిక్రమణం యస్యాః సా దురత్యయా । తత్ర ఏవం సతి సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేవ మాయావినం స్వాత్మభూతం సర్వాత్మనా యే

ప్రపద్యన్తే తే మాయామ్ ఏతాం సర్వభూతమోహినీం తరన్తి అతిక్రామన్తి ; తే సంసారబన్ధనాత్ ముచ్యన్తే ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥

యది త్వాం ప్రపన్నాః మాయామేతాం తరన్తి, కస్మాత్ త్వామేవ సర్వే న ప్రపద్యన్తే ఇత్యుచ్యతే —

న మాం దుష్కృతినో మూఢాః ప్రపద్యన్తే నరాధమాః ।

మాయయాపహృతజ్ఞానా ఆసురం భావమాశ్రితాః ॥ ౧౫ ॥

న మాం పరమేశ్వరం నారాయణం దుష్కృతినః పాపకారిణః మూఢాః ప్రపద్యన్తే నరాధమాః నరాణాం మధ్యే అధమాః నికృష్టాః । తే చ మాయయా అపహృతజ్ఞానాః సంముషితజ్ఞానాః ఆసురం భావం హింసానృతాదిలక్షణమ్ ఆశ్రితాః ॥ ౧౫ ॥

యే పునర్నరోత్తమాః పుణ్యకర్మాణః —

చతుర్విధా భజన్తే మాం జనాః సుకృతినోఽర్జున ।

ఆర్తో జిజ్ఞాసురర్థార్థీ జ్ఞానీ చ భరతర్షభ ॥ ౧౬ ॥

చతుర్విధాః చతుఃప్రకారాః భజన్తే సేవంతే మాం జనాః సుకృతినః పుణ్యకర్మాణః హే అర్జున । ఆర్తః ఆర్తిపరిగృహీతః తస్కరవ్యాఘ్రరోగాదినా అభిభూతః ఆపన్నః, జిజ్ఞాసుః భగవత్తత్త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛతి యః, అర్థార్థీ ధనకామః, జ్ఞానీ విష్ణోః తత్త్వవిచ్చ హే భరతర్షభ ॥ ౧౬ ॥

తేషాం జ్ఞానీ నిత్యయుక్త ఏకభక్తిర్విశిష్యతే ।

ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః ॥ ౧౭ ॥

తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే జ్ఞానీ తత్త్వవిత్ తత్వవిత్త్వాత్ నిత్యయుక్తః భవతి ఏకభక్తిశ్చ, అన్యస్య భజనీయస్య అదర్శనాత్ ; అతః స ఏకభక్తిః విశిష్యతే విశేషమ్ ఆధిక్యమ్ ఆపద్యతే, అతిరిచ్యతే ఇత్యర్థః । ప్రియో హి యస్మాత్ అహమ్ ఆత్మా జ్ఞానినః, అతః తస్య అహమ్ అత్యర్థం ప్రియః ; ప్రసిద్ధం హి లోకే 'ఆత్మా ప్రియో భవతి' ఇతి । తస్మాత్ జ్ఞానినః ఆత్మత్వాత్ వాసుదేవః ప్రియో భవతీత్యర్థః । స చ జ్ఞానీ మమ వాసుదేవస్య ఆత్మైవేతి మమ అత్యర్థం ప్రియః ॥ ౧౭ ॥

న తర్హి ఆర్తాదయః త్రయః వాసుదేవస్య ప్రియాః ? న ; కిం తర్హి ? —

ఉదారాః సర్వ ఏవైతే

జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమ్ ।

ఆస్థితః స హి యుక్తాత్మా

మామేవానుత్తమాం గతిమ్ ॥ ౧౮ ॥

ఉదారాః ఉత్కృష్టాః సర్వ ఏవ ఏతే, త్రయోఽపి మమ ప్రియా ఏవేత్యర్థః । న హి కశ్చిత్ మద్భక్తః మమ వాసుదేవస్య అప్రియః భవతి । జ్ఞానీ తు అత్యర్థం ప్రియో భవతీతి విశేషః । తత్ కస్మాత్ ఇత్యత ఆహ — జ్ఞానీ తు ఆత్మైవ న అన్యో మత్తః ఇతి మే మమ మతం నిశ్చయః । ఆస్థితః ఆరోఢుం ప్రవృత్తః సః జ్ఞానీ హి యస్మాత్ 'అహమేవ భగవాన్ వాసుదేవః న అన్యోఽస్మి' ఇత్యేవం యుక్తాత్మా సమాహితచిత్తః సన్ మామేవ పరం బ్రహ్మ గన్తవ్యమ్ అనుత్తమాం గన్తుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥

జ్ఞానీ పునరపి స్తూయతే —

బహూనాం జన్మనామన్తే జ్ఞానవాన్మాం ప్రపద్యతే ।

వాసుదేవః సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః ॥ ౧౯ ॥

బహూనాం జన్మనాం జ్ఞానార్థసంస్కారాశ్రయాణామ్ అన్తే సమాప్తౌ జ్ఞానవాన్ ప్రాప్తపరిపాకజ్ఞానః మాం వాసుదేవం ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యక్షతః ప్రపద్యతే । కథమ్ ? వాసుదేవః సర్వమ్ ఇతి । యః ఏవం సర్వాత్మానం మాం నారాయణం ప్రతిపద్యతే, సః మహాత్మా ; న తత్సమః అన్యః అస్తి, అధికో వా । అతః సుదుర్లభః, 'మనుష్యాణాం సహస్రేషు' (భ. గీ. ౭ । 3) ఇతి హి ఉక్తమ్ ॥ ౧౯ ॥

ఆత్మైవ సర్వో వాసుదేవ ఇత్యేవమప్రతిపత్తౌ కారణముచ్యతే —

కామైస్తైస్తైర్హృతజ్ఞానాః ప్రపద్యన్తేఽన్యదేవతాః ।

తం తం నియమమాస్థాయ ప్రకృత్యా నియతాః స్వయా ॥ ౨౦ ॥

కామైః తైః తైః పుత్రపశుస్వర్గాదివిషయైః హృతజ్ఞానాః అపహృతవివేకవిజ్ఞానాః ప్రపద్యన్తే అన్యదేవతాః ప్రాప్నువన్తి వాసుదేవాత్ ఆత్మనః అన్యాః దేవతాః ; తం తం నియమం దేవతారాధనే ప్రసిద్ధో యో యో నియమః తం తమ్ ఆస్థాయ ఆశ్రిత్య ప్రకృత్యా స్వభావేన జన్మాన్తరార్జితసంస్కారవిశేషేణ నియతాః నియమితాః స్వయా ఆత్మీయయా ॥ ౨౦ ॥

తేషాం చ కామీనామ్ —

యో యో యాం యాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయార్చితుమిచ్ఛతి ।

తస్య తస్యాచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామ్యహమ్ ॥ ౨౧ ॥

యః యః కామీ యాం యాం దేవతాతనుం శ్రద్ధయా సంయుక్తః భక్తశ్చ సన్ అర్చితుం పూజయితుమ్ ఇచ్ఛతి, తస్య తస్య కామినః అచలాం స్థిరాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామి స్థిరీకరోమి ॥ ౨౧ ॥

యయైవ పూర్వం ప్రవృత్తః స్వభావతో యః యాం దేవతాతనుం శ్రద్ధయా అర్చితుమ్ ఇచ్ఛతి —

స తయా శ్రద్ధయా యుక్తస్తస్యా రాధనమీహతే ।

లభతే చ తతః కామాన్మయైవ విహితాన్హి తాన్ ॥ ౨౨ ॥

స తయా మద్విహితయా శ్రద్ధయా యుక్తః సన్ తస్యాః దేవతాతన్వాః రాధనమ్ ఆరాధనమ్ ఈహతే చేష్టతే । లభతే చ తతః తస్యాః ఆరాధితాయాః దేవతాతన్వాః కామాన్ ఈప్సితాన్ మయైవ పరమేశ్వరేణ సర్వజ్ఞేన కర్మఫలవిభాగజ్ఞతయా విహితాన్ నిర్మితాన్ తాన్ , హి యస్మాత్ తే భగవతా విహితాః కామాః తస్మాత్ తాన్ అవశ్యం లభతే ఇత్యర్థః । 'హితాన్' ఇతి పదచ్ఛేదే హితత్వం కామానాముపచరితం కల్ప్యమ్ ; న హి కామా హితాః కస్యచిత్ ॥ ౨౨ ॥

యస్మాత్ అన్తవత్సాధనవ్యాపారా అవివేకినః కామినశ్చ తే, అతః —

అన్తవత్తు ఫలం తేషాం

తద్భవత్యల్పమేధసామ్ ।

దేవాన్దేవయజో యాన్తి

మద్భక్తా యాన్తి మామపి ॥ ౨౩ ॥

అన్తవత్ వినాశి తు ఫలం తేషాం తత్ భవతి అల్పమేధసాం అల్పప్రజ్ఞానామ్ । దేవాన్దేవయజో యాన్తి దేవాన్ యజన్త ఇతి దేవయజః, తే దేవాన్ యాన్తి, మద్భక్తా యాన్తి మామపి । ఏవం సమానే అపి ఆయాసే మామేవ న ప్రపద్యన్తే అనన్తఫలాయ, అహో ఖలు కష్టం వర్తన్తే, ఇత్యనుక్రోశం దర్శయతి భగవాన్ ॥ ౨౩ ॥

కింనిమిత్తం మామేవ న ప్రపద్యన్తే ఇత్యుచ్యతే —

అవ్యక్తం వ్యక్తిమాపన్నం మన్యన్తే మామబుద్ధయః ।

పరం భావమజానన్తో మమావ్యయమనుత్తమమ్ ॥ ౨౪ ॥

అవ్యక్తమ్ అప్రకాశం వ్యక్తిమ్ ఆపన్నం ప్రకాశం గతమ్ ఇదానీం మన్యన్తే మాం నిత్యప్రసిద్ధమీశ్వరమపి సన్తమ్ అబుద్ధయః అవివేకినః పరం భావం పరమాత్మస్వరూపమ్ అజానన్తః అవివేకినః మమ అవ్యయం వ్యయరహితమ్ అనుత్తమం నిరతిశయం మదీయం భావమజానన్తః మన్యన్తే ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥

తదజ్ఞానం కింనిమిత్తమిత్యుచ్యతే —

నాహం ప్రకాశః సర్వస్య యోగమాయాసమావృతః ।

మూఢోఽయం నాభిజానాతి లోకో మామజమవ్యయమ్ ॥ ౨౫ ॥

న అహం ప్రకాశః సర్వస్య లోకస్య, కేషాఞ్చిదేవ మద్భక్తానాం ప్రకాశః అహమిత్యభిప్రాయః । యోగమాయాసమావృతః యోగః గుణానాం యుక్తిః ఘటనం సైవ మాయా యోగమాయా, తయా యోగమాయయా సమావృతః, సఞ్ఛన్నః ఇత్యర్థః । అత ఏవ మూఢో లోకః అయం న అభిజానాతి మామ్ అజమ్ అవ్యయమ్ ॥

యయా యోగమాయయా సమావృతం మాం లోకః నాభిజానాతి, నాసౌ యోగమాయా మదీయా సతీ మమ ఈశ్వరస్య మాయావినో జ్ఞానం ప్రతిబధ్నాతి, యథా అన్యస్యాపి మాయావినః మాయాజ్ఞానం తద్వత్ ॥ ౨౫ ॥

యతః ఏవమ్ , అతః —

వేదాహం సమతీతాని వర్తమానాని చార్జున ।

భవిష్యాణి చ భూతాని మాం తు వేద న కశ్చన ॥ ౨౬ ॥

అహం తు వేద జానే సమతీతాని సమతిక్రాన్తాని భూతాని, వర్తమానాని చ అర్జున, భవిష్యాణి చ భూతాని వేద అహమ్ । మాం తు వేద న కశ్చన మద్భక్తం మచ్ఛరణమ్ ఏకం ముక్త్వా ; మత్తత్త్వవేదనాభావాదేవ న మాం భజతే ॥ ౨౬ ॥

కేన పునః మత్తత్త్వవేదనప్రతిబన్ధేన ప్రతిబద్ధాని సన్తి జాయమానాని సర్వభూతాని మాం న విదన్తి ఇత్యపేక్షాయామిదమాహ —

ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థేన ద్వన్ద్వమోహేన భారత ।

సర్వభూతాని సంమోహం సర్గే యాన్తి పరన్తప ॥ ౨౭ ॥

ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థేన ఇచ్ఛా చ ద్వేషశ్చ ఇచ్ఛాద్వేషౌ తాభ్యాం సముత్తిష్ఠతీతి ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థః తేన ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థేన । కేనేతి విశేషాపేక్షాయామిదమాహ — ద్వన్ద్వమోహేన ద్వన్ద్వనిమిత్తః మోహః ద్వన్ద్వమోహః తేన । తావేవ ఇచ్ఛాద్వేషౌ శీతోష్ణవత్ పరస్పరవిరుద్ధౌ సుఖదుఃఖతద్ధేతువిషయౌ యథాకాలం సర్వభూతైః సమ్బధ్యమానౌ ద్వన్ద్వశబ్దేన అభిధీయేతే । యత్ర యదా ఇచ్ఛాద్వేషౌ సుఖదుఃఖతద్ధేతుసమ్ప్రాప్త్యా లబ్ధాత్మకౌ భవతః, తదా తౌ సర్వభూతానాం ప్రజ్ఞాయాః స్వవశాపాదనద్వారేణ పరమార్థాత్మతత్త్వవిషయజ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబన్ధకారణం మోహం జనయతః । న హి ఇచ్ఛాద్వేషదోషవశీకృతచిత్తస్య యథాభూతార్థవిషయజ్ఞానముత్పద్యతే బహిరపి ; కిము వక్తవ్యం తాభ్యామావిష్టబుద్ధేః సంమూఢస్య ప్రత్యగాత్మని బహుప్రతిబన్ధే జ్ఞానం నోత్పద్యత ఇతి । అతః తేన ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థేన ద్వన్ద్వమోహేన, భారత భరతాన్వయజ, సర్వభూతాని సంమోహితాని సన్తి సంమోహం సంమూఢతాం సర్గే జన్మని, ఉత్పత్తికాలే ఇత్యేతత్ , యాన్తి గచ్ఛన్తి హే పరన్తప । మోహవశాన్యేవ సర్వభూతాని జాయమానాని జాయన్తే ఇత్యభిప్రాయః ।

యతః ఏవమ్ , అతః తేన ద్వన్ద్వమోహేన ప్రతిబద్ధప్రజ్ఞానాని సర్వభూతాని సంమోహితాని మామాత్మభూతం న జానన్తి ; అత ఏవ ఆత్మభావే మాం న భజన్తే ॥ ౨౭ ॥

కే పునః అనేన ద్వన్ద్వమోహేన నిర్ముక్తాః సన్తః త్వాం విదిత్వా యథాశాస్త్రమాత్మభావేన భజన్తే ఇత్యపేక్షితమర్థం దర్శితుమ్ ఉచ్యతే —

యేషాం త్వన్తగతం పాపం

జనానాం పుణ్యకర్మణామ్ ।

తే ద్వన్ద్వమోహనిర్ముక్తా

భజన్తే మాం దృఢవ్రతాః ॥ ౨౮ ॥

యేషాం తు పునః అన్తగతం సమాప్తప్రాయం క్షీణం పాపం జనానాం పుణ్యకర్మణాం పుణ్యం కర్మ యేషాం సత్త్వశుద్ధికారణం విద్యతే తే పుణ్యకర్మాణః తేషాం పుణ్యకర్మణామ్ , తే ద్వన్ద్వమోహనిర్ముక్తాః యథోక్తేన ద్వన్ద్వమోహేన నిర్ముక్తాః భజన్తే మాం పరమాత్మానం దృఢవ్రతాః । ‘ఏవమేవ పరమార్థతత్త్వం నాన్యథా’ ఇత్యేవం సర్వపరిత్యాగవ్రతేన నిశ్చితవిజ్ఞానాః దృఢవ్రతాః ఉచ్యన్తే ॥ ౨౮ ॥

తే కిమర్థం భజన్తే ఇత్యుచ్యతే —

జరామరణమోక్షాయ మామాశ్రిత్య యతన్తి యే ।

తే బ్రహ్మ తద్విదుః కృత్స్నమధ్యాత్మం కర్మ చాఖిలమ్ ॥ ౨౯ ॥

జరామరణమోక్షాయ జరామరణయోః మోక్షార్థం మాం పరమేశ్వరమ్ ఆశ్రిత్య మత్సమాహితచిత్తాః సన్తః యతన్తి ప్రయతన్తే యే, తే యత్ బ్రహ్మ పరం తత్ విదుః కృత్స్నం సమస్తమ్ అధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మవిషయం వస్తు తత్ విదుః, కర్మ చ అఖిలం సమస్తం విదుః ॥ ౨౯ ॥

సాధిభూతాధిదైవం మాం సాధియజ్ఞం చ యే విదుః ।

ప్రయాణకాలేఽపి చ మాం తే విదుర్యుక్తచేతసః ॥ ౩౦ ॥

సాధిభూతాధిదైవమ్ అధిభూతం చ అధిదైవం చ అధిభూతాధిదైవమ్ , సహ అధిభూతాధిదైవేన వర్తతే ఇతి సాధిభూతాధిదైవం చ మాం యే విదుః, సాధియజ్ఞం చ సహ అధియజ్ఞేన సాధియజ్ఞం యే విదుః, ప్రయాణకాలే మరణకాలే అపి చ మాం తే విదుః యుక్తచేతసః సమాహితచిత్తా ఇతి ॥ ౩౦ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే సప్తమోఽధ్యాయః ॥

అష్టమోఽధ్యాయః

'తే బ్రహ్మ తద్విదుః కృత్స్నమ్' (భ. గీ. ౭ । ౨౯) ఇత్యాదినా భగవతా అర్జునస్య ప్రశ్నబీజాని ఉపదిష్టాని । అతః తత్ప్రశ్నార్థమ్ అర్జునః ఉవాచ —

అర్జున ఉవాచ —

కిం తద్బ్రహ్మ కిమధ్యాత్మం కిం కర్మ పురుషోత్తమ ।

అధిభూతం చ కిం ప్రోక్తమధిదైవం కిముచ్యతే ॥ ౧ ॥

అధియజ్ఞః కథం కోఽత్ర దేహేఽస్మిన్మధుసూదన ।

ప్రయాణకాలే చ కథం జ్ఞేయోఽసి నియతాత్మభిః ॥ ౨ ॥

ఏషాం ప్రశ్నానాం యథాక్రమం నిర్ణయాయ శ్రీభగవానువాచ —

శ్రీభగవానువాచ —

అక్షరం బ్రహ్మ పరమం స్వభావోఽధ్యాత్మముచ్యతే ।

భూతభావోద్భవకరో విసర్గః కర్మసంజ్ఞితః ॥ ౩ ॥

అక్షరం న క్షరతీతి అక్షరం పరమాత్మా, 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౯) ఇతి శ్రుతేః । ఓఙ్కారస్య చ 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' (భ. గీ. ౮ । ౧౩) ఇతి పరేణ విశేషణాత్ అగ్రహణమ్ । పరమమ్ ఇతి చ నిరతిశయే బ్రహ్మణి అక్షరే ఉపపన్నతరమ్ విశేషణమ్ । తస్యైవ పరస్య బ్రహ్మణః ప్రతిదేహం ప్రత్యగాత్మభావః స్వభావః, స్వో భావః స్వభావః అధ్యాత్మమ్ ఉచ్యతే । ఆత్మానం దేహమ్ అధికృత్య ప్రత్యగాత్మతయా ప్రవృత్తం పరమార్థబ్రహ్మావసానం వస్తు స్వభావః అధ్యాత్మమ్ ఉచ్యతే అధ్యాత్మశబ్దేన అభిధీయతే । భూతభావోద్భవకరః భూతానాం భావః భూతభావః తస్య ఉద్భవః భూతభావోద్భవః తం కరోతీతి భూతభావోద్భవకరః, భూతవస్తూత్పత్తికర ఇత్యర్థః । విసర్గః విసర్జనం దేవతోద్దేశేన చరుపురోడాశాదేః ద్రవ్యస్య పరిత్యాగః ; స ఏష విసర్గలక్షణో యజ్ఞః కర్మసంజ్ఞితః కర్మశబ్దిత ఇత్యేతత్ । ఏతస్మాత్ హి బీజభూతాత్ వృష్ట్యాదిక్రమేణ స్థావరజఙ్గమాని భూతాని ఉద్భవన్తి ॥ ౩ ॥

అధిభూతం క్షరో భావః పురుషశ్చాధిదైవతమ్ ।

అధియజ్ఞోఽహమేవాత్ర దేహే దేహభృతాం వర ॥ ౪ ॥

అధిభూతం ప్రాణిజాతమ్ అధికృత్య భవతీతి । కోఽసౌ ? క్షరః క్షరతీతి క్షరః వినాశీ, భావః యత్కిఞ్చిత్ జనిమత్ వస్తు ఇత్యర్థః । పురుషః పూర్ణమ్ అనేన సర్వమితి, పురి శయనాత్ వా, పురుషః ఆదిత్యాన్తర్గతో హిరణ్యగర్భః, సర్వప్రాణికరణానామ్ అనుగ్రాహకః, సః అధిదైవతమ్ ।

అధియజ్ఞః సర్వయజ్ఞాభిమానినీ విష్ణ్వాఖ్యా దేవతా, 'యజ్ఞో వై విష్ణుః' (తై. సం. ౧ । ౭ । ౪) ఇతి శ్రుతేః । స హి విష్ణుః అహమేవ ; అత్ర అస్మిన్ దేహే యో యజ్ఞః తస్య అహమ్ అధియజ్ఞః ; యజ్ఞో హి దేహనిర్వర్త్యత్వేన దేహసమవాయీ ఇతి దేహాధికరణో భవతి, దేహభృతాం వర ॥ ౪ ॥

అన్తకాలే చ మామేవ స్మరన్ముక్త్వా కలేబరమ్ ।

యః ప్రయాతి స మద్భావం యాతి నాస్త్యత్ర సంశయః ॥ ౫ ॥

అన్తకాలే మరణకాలే చ మామేవ పరమేశ్వరం విష్ణుం స్మరన్ ముక్త్వా పరిత్యజ్య కలేబరం శరీరం యః ప్రయాతి గచ్ఛతి, సః మద్భావం వైష్ణవం తత్త్వం యాతి । నాస్తి న విద్యతే అత్ర అస్మిన్ అర్థే సంశయః — యాతి వా న వా ఇతి ॥ ౫ ॥

న మద్విషయ ఏవ అయం నియమః । కిం తర్హి ? —

యం యం వాపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేబరమ్ ।

తం తమేవైతి కౌన్తేయ సదా తద్భావభావితః ॥ ౬ ॥

యం యం వాపి యం యం భావం దేవతావిశేషం స్మరన్ చిన్తయన్ త్యజతి పరిత్యజతి అన్తే అన్తకాలే ప్రాణవియోగకాలే కలేబరం శరీరం తం తమేవ స్మృతం భావమేవ ఏతి నాన్యం కౌన్తేయ, సదా సర్వదా తద్భావభావితః తస్మిన్ భావః తద్భావః స భావితః స్మర్యమాణతయా అభ్యస్తః యేన సః తద్భావభావితః సన్ ॥ ౬ ॥

యస్మాత్ ఏవమ్ అన్త్యా భావనా దేహాన్తరప్రాప్తౌ కారణమ్ —

తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు మామనుస్మర యుధ్య చ ।

మయ్యర్పితమనోబుద్ధిర్మామేవైష్యస్యసంశయః ॥ ౭ ॥

తస్మాత్ సర్వేషు కాలేషు మామ్ అనుస్మర యథాశాస్త్రమ్ । యుధ్య చ యుద్ధం చ స్వధర్మం కురు । మయి వాసుదేవే అర్పితే మనోబుద్ధీ యస్య తవ స త్వం మయి అర్పితమనోబుద్ధిః సన్ మామేవ యథాస్మృతమ్ ఏష్యసి ఆగమిష్యసి ; అసంశయః న సంశయః అత్ర విద్యతే ॥ ౭ ॥

కిఞ్చ—

అభ్యాసయోగయుక్తేన చేతసా నాన్యగామినా ।

పరమం పురుషం దివ్యం యాతి పార్థానుచిన్తయన్ ॥ ౮ ॥

అభ్యాసయోగయుక్తేన మయి చిత్తసమర్పణవిషయభూతే ఏకస్మిన్ తుల్యప్రత్యయావృత్తిలక్షణః విలక్షణప్రత్యయానన్తరితః అభ్యాసః స చాభ్యాసో యోగః తేన యుక్తం తత్రైవ వ్యాపృతం యోగినః చేతః తేన, చేతసా నాన్యగామినా న అన్యత్ర విషయాన్తరే

గన్తుం శీలమ్ అస్యేతి నాన్యగామి తేన నాన్యగామినా, పరమం నిరతిశయం పురుషం దివ్యం దివి సూర్యమణ్డలే భవం యాతి గచ్ఛతి హే పార్థ అనుచిన్తయన్ శాస్త్రాచార్యోపదేశమ్ అనుధ్యాయన్ ఇత్యేతత్ ॥ ౮ ॥

కింవిశిష్టం చ పురుషం యాతి ఇతి ఉచ్యతే —

కవిం పురాణమనుశాసితారమణోరణీయాంసమనుస్మరేద్యః ।

సర్వస్య ధాతారమచిన్త్యరూపమాదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ॥ ౯ ॥

కవిం క్రాన్తదర్శినం సర్వజ్ఞం పురాణం చిరన్తనమ్ అనుశాసితారం సర్వస్య జగతః ప్రశాసితారమ్ అణోః సూక్ష్మాదపి అణీయాంసం సూక్ష్మతరమ్ అనుస్మరేత్ అనుచిన్తయేత్ యః కశ్చిత్ , సర్వస్య కర్మఫలజాతస్య ధాతారం విధాతారం విచిత్రతయా ప్రాణిభ్యో విభక్తారమ్ , అచిన్త్యరూపం న అస్య రూపం నియతం విద్యమానమపి కేనచిత్ చిన్తయితుం శక్యతే ఇతి అచిన్త్యరూపః తమ్ , ఆదిత్యవర్ణమ్ ఆదిత్యస్యేవ నిత్యచైతన్యప్రకాశో వర్ణో యస్య తమ్ ఆదిత్యవర్ణమ్ , తమసః పరస్తాత్ అజ్ఞానలక్షణాత్ మోహాన్ధకారాత్ పరం తమ్ అనుచిన్తయన్ యాతి ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ॥ ౯ ॥

కిఞ్చ —

ప్రయాణకాలే మనసాచలేన

భక్త్యా యుక్తో యోగబలేన చైవ ।

భ్రువోర్మధ్యే ప్రాణమావేశ్య సమ్య

క్స తం పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్ ॥ ౧౦ ॥

ప్రయాణకాలే మరణకాలే మనసా అచలేన చలనవర్జితేన భక్త్యా యుక్తః భజనం భక్తిః తయా యుక్తః యోగబలేన చైవ యోగస్య బలం యోగబలం సమాధిజసంస్కారప్రచయజనితచిత్తస్థైర్యలక్షణం యోగబలం తేన చ యుక్తః ఇత్యర్థః, పూర్వం హృదయపుణ్డరీకే వశీకృత్య చిత్తం తతః ఊర్ధ్వగామిన్యా నాడ్యా భూమిజయక్రమేణ భ్రువోః మధ్యే ప్రాణమ్ ఆవేశ్య స్థాపయిత్వా సమ్యక్ అప్రమత్తః సన్ , సః ఏవం విద్వాన్ యోగీ ‘కవిం పురాణమ్’ (భ. గీ. ౮ । ౯) ఇత్యాదిలక్షణం తం పరం పరతరం పురుషమ్ ఉపైతి ప్రతిపద్యతే దివ్యం ద్యోతనాత్మకమ్ ॥ ౧౦ ॥

పునరపి వక్ష్యమాణేన ఉపాయేన ప్రతిపిత్సితస్య బ్రహ్మణో వేదవిద్వదనాదివిశేషణవిశేష్యస్య అభిధానం కరోతి భగవాన్ —

యదక్షరం వేదవిదో వదన్తి

విశన్తి యద్యతయో వీతరాగాః ।

యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి

తత్తే పదం సఙ్గ్రహేణ ప్రవక్ష్యే ॥ ౧౧ ॥

యత్ అక్షరం న క్షరతీతి అక్షరమ్ అవినాశి వేదవిదః వేదార్థజ్ఞాః వదన్తి, 'తద్వా ఏతదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తి' (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౮) ఇతి శ్రుతేః, సర్వవిశేషనివర్తకత్వేన అభివదన్తి 'అస్థూలమనణు' ఇత్యాది । కిఞ్చ — విశన్తి ప్రవిశన్తి సమ్యగ్దర్శనప్రాప్తౌ సత్యాం యత్ యతయః యతనశీలాః సంన్యాసినః వీతరాగాః వీతః విగతః రాగః యేభ్యః తే వీతరాగాః । యచ్చ అక్షరమిచ్ఛన్తః — జ్ఞాతుమ్ ఇతి వాక్యశేషః — బ్రహ్మచర్యం గురౌ చరన్తి ఆచరన్తి, తత్ తే పదం తత్ అక్షరాఖ్యం పదం పదనీయం తే తవ సఙ్గ్రహేణ సఙ్గ్రహః సఙ్క్షేపః తేన సఙ్క్షేపేణ ప్రవక్ష్యే కథయిష్యామి ॥ ౧౧ ॥

'స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత కతమమ్ వావ స తేన లోకం జయతీతి । ' (ప్ర. ఉ. ౫ । ౧)'తస్మై స హోవాచ ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః' (ప్ర. ఉ. ౫ । ౨) ఇత్యుపక్రమ్య 'యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత — స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమ్' (ప్ర. ఉ. ౫ । ౫) ఇత్యాదినా వచనేన, 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాత్' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇతి చ ఉపక్రమ్య 'సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి । తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి । యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదం సఙ్గ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతత్' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౫) ఇత్యాదిభిశ్చ వచనైః పరస్య బ్రహ్మణో వాచకరూపేణ, ప్రతిమావత్ ప్రతీకరూపేణ వా, పరబ్రహ్మప్రతిపత్తిసాధనత్వేన మన్దమధ్యమబుద్ధీనాం వివక్షితస్య ఓఙ్కారస్య ఉపాసనం కాలాన్తరే ముక్తిఫలమ్ ఉక్తం యత్ , తదేవ ఇహాపి 'కవిం పురాణమనుశాసితారమ్' (భ. గీ. ౮ । ౯) 'యదక్షరం వేదవిదో వదన్తి' (భ. గీ. ౮ । ౧౧) ఇతి చ ఉపన్యస్తస్య పరస్య బ్రహ్మణః పూర్వోక్తరూపేణ ప్రతిపత్త్యుపాయభూతస్య ఓఙ్కారస్య కాలాన్తరముక్తిఫలమ్ ఉపాసనం యోగధారణాసహితం వక్తవ్యమ్ , ప్రసక్తానుప్రసక్తం చ యత్కిఞ్చిత్ , ఇత్యేవమర్థః ఉత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే —

సర్వద్వారాణి సంయమ్య మనో హృది నిరుధ్య చ ।

మూర్ధ్న్యాధాయాత్మనః ప్రాణమాస్థితో యోగధారణామ్ ॥ ౧౨ ॥

సర్వద్వారాణి సర్వాణి చ తాని ద్వారాణి చ సర్వద్వారాణి ఉపలబ్ధౌ, తాని సర్వాణి సంయమ్య సంయమనం కృత్వా మనః హృది హృదయపుణ్డరీకే నిరుధ్య నిరోధం కృత్వా నిష్ప్రచారమాపాద్య, తత్ర వశీకృతేన మనసా హృదయాత్ ఊర్ధ్వగామిన్యా నాడ్యా ఊర్ధ్వమారుహ్య మూర్ధ్ని ఆధాయ ఆత్మనః ప్రాణమ్ ఆస్థితః ప్రవృత్తః యోగధారణాం ధారయితుమ్ ॥ ౧౨ ॥

తత్రైవ చ ధారయన్ —

ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ

వ్యాహరన్మామనుస్మరన్ ।

యః ప్రయాతి త్యజన్దేహం

స యాతి పరమాం గతిమ్ ॥ ౧౩ ॥

ఓమితి ఏకాక్షరం బ్రహ్మ బ్రహ్మణః అభిధానభూతమ్ ఓఙ్కారం వ్యాహరన్ ఉచ్చారయన్ , తదర్థభూతం మామ్ ఈశ్వరమ్ అనుస్మరన్ అనుచిన్తయన్ యః ప్రయాతి మ్రియతే, సః త్యజన్ పరిత్యజన్ దేహం శరీరమ్ — 'త్యజన్ దేహమ్' ఇతి ప్రయాణవిశేషణార్థమ్ దేహత్యాగేన ప్రయాణమ్ ఆత్మనః, న స్వరూపనాశేనేత్యర్థః — సః ఏవం యాతి గచ్ఛతి పరమాం ప్రకృష్టాం గతిమ్ ॥ ౧౩ ॥

కిఞ్చ —

అనన్యచేతాః సతతం యో మాం స్మరతి నిత్యశః ।

తస్యాహం సులభః పార్థ నిత్యయుక్తస్య యోగినః ॥ ౧౪ ॥

అనన్యచేతాః న అన్యవిషయే చేతః యస్య సోఽయమ్ అనన్యచేతాః, యోగీ సతతం సర్వదా యః మాం పరమేశ్వరం స్మరతి నిత్యశః । సతతమ్ ఇతి నైరన్తర్యమ్ ఉచ్యతే, నిత్యశః ఇతి దీర్ఘకాలత్వమ్ ఉచ్యతే । న షణ్మాసం సంవత్సరం వా ; కిం తర్హి ? యావజ్జీవం నైరన్తర్యేణ యః మాం స్మరతీత్యర్థః । తస్య యోగినః అహం సులభః సుఖేన లభ్యః హే పార్థ, నిత్యయుక్తస్య సదా సమాహితచిత్తస్య యోగినః । యతః ఏవమ్ , అతః అనన్యచేతాః సన్ మయి సదా సమాహితః భవేత్ ॥ ౧౪ ॥

తవ సౌలభ్యేన కిం స్యాత్ ఇత్యుచ్యతే ; శృణు తత్ మమ సౌలభ్యేన యత్ భవతి —

మాముపేత్య పునర్జన్మ దుఃఖాలయమశాశ్వతమ్ ।

నాప్నువన్తి మహాత్మానః సంసిద్ధిం పరమాం గతాః ॥ ౧౫ ॥

మామ్ ఉపేత్య మామ్ ఈశ్వరమ్ ఉపేత్య మద్భావమాపద్య పునర్జన్మ పునరుత్పత్తిం నాప్నువన్తి న ప్రాప్నువన్తి । కింవిశిష్టం పునర్జన్మ న ప్రాప్నువన్తి ఇతి, తద్విశేషణమాహ — దుఃఖాలయం దుఃఖానామ్ ఆధ్యాత్మికాదీనాం ఆలయమ్ ఆశ్రయమ్ ఆలీయన్తే యస్మిన్ దుఃఖాని ఇతి దుఃఖాలయం జన్మ । న కేవలం దుఃఖాలయమ్ , అశాశ్వతమ్ అనవస్థితస్వరూపం చ । నాప్నువన్తి ఈదృశం పునర్జన్మ మహాత్మానః యతయః సంసిద్ధిం మోక్షాఖ్యాం పరమాం ప్రకృష్టాం గతాః ప్రాప్తాః । యే పునః మాం న ప్రాప్నువన్తి తే పునః ఆవర్తన్తే ॥ ౧౫ ॥

కిం పునః త్వత్తః అన్యత్ ప్రాప్తాః పునరావర్తన్తే ఇతి, ఉచ్యతే —

ఆ బ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జున ।

మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే ॥ ౧౬ ॥

ఆ బ్రహ్మభువనాత్ భవన్తి అస్మిన్ భూతాని ఇతి భువనమ్ , బ్రహ్మణో భువనం బ్రహ్మభువనమ్ , బ్రహ్మలోక ఇత్యర్థః, ఆ బ్రహ్మభువనాత్ సహ బ్రహ్మభువనేన లోకాః సర్వే పునరావర్తినః పునరావర్తనస్వభావాః హే అర్జున । మామ్ ఏకమ్ ఉపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ పునరుత్పత్తిః న విద్యతే ॥ ౧౬ ॥

బ్రహ్మలోకసహితాః లోకాః కస్మాత్ పునరావర్తినః ? కాలపరిచ్ఛిన్నత్వాత్ । కథమ్ ? —

సహస్రయుగపర్యన్తమహర్యద్బ్రహ్మణో విదుః ।

రాత్రిం యుగసహస్రాన్తాం తేఽహోరాత్రవిదో జనాః ॥ ౧౭ ॥

సహస్రయుగపర్యన్తం సహస్రాణి యుగాని పర్యన్తః పర్యవసానం యస్య అహ్నః తత్ అహః సహస్రయుగపర్యన్తమ్ , బ్రహ్మణః ప్రజాపతేః విరాజః విదుః, రాత్రిమ్ అపి యుగసహస్రాన్తాం అహఃపరిమాణామేవ । కే విదురిత్యాహ — తే అహోరాత్రవిదః కాలసఙ్ఖ్యావిదో జనాః ఇత్యర్థః । యతః ఏవం కాలపరిచ్ఛిన్నాః తే, అతః పునరావర్తినో లోకాః ॥ ౧౭ ॥

ప్రజాపతేః అహని యత్ భవతి రాత్రౌ చ, తత్ ఉచ్యతే —

అవ్యక్తాద్వ్యక్తయః సర్వాః ప్రభవన్త్యహరాగమే ।

రాత్ర్యాగమే ప్రలీయన్తే తత్రైవావ్యక్తసంజ్ఞకే ॥ ౧౮ ॥

అవ్యక్తాత్ అవ్యక్తం ప్రజాపతేః స్వాపావస్థా తస్మాత్ అవ్యక్తాత్ వ్యక్తయః వ్యజ్యన్త ఇతి వ్యక్తయః స్థావరజఙ్గమలక్షణాః సర్వాః ప్రజాః ప్రభవన్తి అభివ్యజ్యన్తే, అహ్నః ఆగమః అహరాగమః తస్మిన్ అహరాగమే కాలే బ్రహ్మణః ప్రబోధకాలే । తథా రాత్ర్యాగమే బ్రహ్మణః స్వాపకాలే ప్రలీయన్తే సర్వాః వ్యక్తయః తత్రైవ పూర్వోక్తే అవ్యక్తసంజ్ఞకే ॥ ౧౮ ॥

అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషపరిహారార్థమ్ , బన్ధమోక్షశాస్త్రప్రవృత్తిసాఫల్యప్రదర్శనార్థమ్ అవిద్యాదిక్లేశమూలకర్మాశయవశాచ్చ అవశః భూతగ్రామః భూత్వా భూత్వా ప్రలీయతే ఇత్యతః సంసారే వైరాగ్యప్రదర్శనార్థం చ ఇదమాహ —

భూతగ్రామః స ఏవాయం భూత్వా భూత్వా ప్రలీయతే ।

రాత్ర్యాగమేఽవశః పార్థ ప్రభవత్యహరాగమే ॥ ౧౯ ॥

భూతగ్రామః భూతసముదాయః స్థావరజఙ్గమలక్షణః యః పూర్వస్మిన్ కల్పే ఆసీత్ స ఏవ అయం నాన్యః । భూత్వా భూత్వా అహరాగమే, ప్రలీయతే పునః పునః రాత్ర్యాగమే అహ్నః క్షయే అవశః అస్వతన్త్ర ఏవ, హే పార్థ, ప్రభవతి జాయతే అవశ ఏవ అహరాగమే ॥ ౧౯ ॥

యత్ ఉపన్యస్తమ్ అక్షరమ్ , తస్య ప్రాప్త్యుపాయో నిర్దిష్టః 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' (భ. గీ. ౮ । ౧౩) ఇత్యాదినా । అథ ఇదానీమ్ అక్షరస్యైవ స్వరూపనిర్దిదిక్షయా ఇదమ్ ఉచ్యతే, అనేన యోగమార్గేణ ఇదం గన్తవ్యమితి —

పరస్తస్మాత్తు భావోఽన్యోఽవ్యక్తోఽవ్యక్తాత్సనాతనః ।

యః స సర్వేషు భూతేషు నశ్యత్సు న వినశ్యతి ॥ ౨౦ ॥

పరః వ్యతిరిక్తః భిన్నః ; కుతః ? తస్మాత్ పూర్వోక్తాత్ । తు—శబ్దః అక్షరస్య వివక్షితస్య అవ్యక్తాత్ వైలక్షణ్యవిశేషణార్థః । భావః అక్షరాఖ్యం పరం బ్రహ్మ । వ్యతిరిక్తత్వే సత్యపి సాలక్షణ్యప్రసఙ్గోఽస్తీతి తద్వినివృత్త్యర్థమ్ ఆహ — అన్యః ఇతి । అన్యః విలక్షణః । స చ అవ్యక్తః అనిన్ద్రియగోచరః । 'పరస్తస్మాత్' ఇత్యుక్తమ్ ; కస్మాత్ పునః పరః ? పూర్వోక్తాత్ భూతగ్రామబీజభూతాత్ అవిద్యాలక్షణాత్ అవ్యక్తాత్ । అన్యః విలక్షణః భావః ఇత్యభిప్రాయః । సనాతనః చిరన్తనః యః సః భావః సర్వేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిషు నశ్యత్సు న వినశ్యతి ॥ ౨౦ ॥

అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తస్తమాహుః పరమాం గతిమ్ ।

యం ప్రాప్య న నివర్తన్తే తద్ధామ పరమం మమ ॥ ౨౧ ॥

యోఽసౌ అవ్యక్తః అక్షరః ఇత్యుక్తః, తమేవ అక్షరసంజ్ఞకమ్ అవ్యక్తం భావమ్ ఆహుః పరమాం ప్రకృష్టాం గతిమ్ । యం పరం భావం ప్రాప్య గత్వా న నివర్తన్తే సంసారాయ, తత్ ధామ స్థానం పరమం ప్రకృష్టం మమ, విష్ణోః పరమం పదమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥

తల్లబ్ధేః ఉపాయః ఉచ్యతే —

పురుషః స పరః పార్థ భక్త్యా లభ్యస్త్వనన్యయా ।

యస్యాన్తఃస్థాని భూతాని యేన సర్వమిదం తతమ్ ॥ ౨౨ ॥

పురుషః పురి శయనాత్ పూర్ణత్వాద్వా, స పరః పార్థ, పరః నిరతిశయః, యస్మాత్ పురుషాత్ న పరం కిఞ్చిత్ । సః భక్త్యా లభ్యస్తు జ్ఞానలక్షణయా అనన్యయా ఆత్మవిషయయా । యస్య పురుషస్య అన్తఃస్థాని మధ్యస్థాని భూతాని కార్యభూతాని ; కార్యం హి కారణస్య అన్తర్వర్తి భవతి । యేన పురుషేణ సర్వం ఇదం జగత్ తతం వ్యాప్తమ్ ఆకాశేనేవ ఘటాది ॥ ౨౨ ॥

ప్రకృతానాం యోగినాం ప్రణవావేశితబ్రహ్మబుద్ధీనాం కాలాన్తరముక్తిభాజాం బ్రహ్మప్రతిపత్తయే ఉత్తరో మార్గో వక్తవ్య ఇతి 'యత్ర కాలే' ఇత్యాది వివక్షితార్థసమర్పణార్థమ్ ఉచ్యతే, ఆవృత్తిమార్గోపన్యాసః ఇతరమార్గస్తుత్యర్థః —

యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః ।

ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి భరతర్షభ ॥ ౨౩ ॥

యత్ర కాలే ప్రయాతాః ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః । యత్ర యస్మిన్ కాలే తు అనావృత్తిమ్ అపునర్జన్మ ఆవృత్తిం తద్విపరీతాం చైవ । యోగినః ఇతి యోగినః కర్మిణశ్చ ఉచ్యన్తే, కర్మిణస్తు గుణతః — 'కర్మయోగేన యోగినామ్' (భ. గీ. ౩ । ౩) ఇతి విశేషణాత్ — యోగినః । యత్ర కాలే ప్రయాతాః మృతాః యోగినః అనావృత్తిం యాన్తి, యత్ర కాలే చ ప్రయాతాః ఆవృత్తిం యాన్తి, తం కాలం వక్ష్యామి భరతర్షభ ॥ ౨౩ ॥

తం కాలమాహ —

అగ్నిర్జ్యోతిరహః శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్ ।

తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః ॥ ౨౪ ॥

అగ్నిః కాలాభిమానినీ దేవతా । తథా జ్యోతిరపి దేవతైవ కాలాభిమానినీ । అథవా, అగ్నిజ్యోతిషీ యథాశ్రుతే ఏవ దేవతే । భూయసా తు నిర్దేశో 'యత్ర కాలే' 'తం కాలమ్' ఇతి ఆమ్రవణవత్ । తథా అహః దేవతా అహరభిమానినీ ; శుక్లః శుక్లపక్షదేవతా ; షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్ , తత్రాపి దేవతైవ మార్గభూతా ఇతి స్థితః అన్యత్ర అయం న్యాయః । తత్ర తస్మిన్ మార్గే ప్రయాతాః మృతాః గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మోపాసకాః బ్రహ్మోపాసనపరా జనాః । 'క్రమేణ' ఇతి వాక్యశేషః । న హి సద్యోముక్తిభాజాం సమ్యగ్దర్శననిష్ఠానాం గతిః ఆగతిర్వా క్వచిత్ అస్తి, 'న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి శ్రుతేః । బ్రహ్మసంలీనప్రాణా ఏవ తే బ్రహ్మమయా బ్రహ్మభూతా ఏవ తే ॥ ౨౪ ॥

ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణః షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్ ।

తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే ॥ ౨౫ ॥

ధూమో రాత్రిః ధూమాభిమానినీ రాత్ర్యభిమానినీ చ దేవతా । తథా కృష్ణః కృష్ణపక్షదేవతా । షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్ ఇతి చ పూర్వవత్ దేవతైవ । తత్ర చన్ద్రమసి భవం చాన్ద్రమసం జ్యోతిః ఫలమ్ ఇష్టాదికారీ యోగీ కర్మీ ప్రాప్య భుక్త్వా తత్క్షయాత్ ఇహ పునః నివర్తతే ॥ ౨౫ ॥

శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతః శాశ్వతే మతే ।

ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయావర్తతే పునః ॥ ౨౬ ॥

శుక్లకృష్ణే శుక్లా చ కృష్ణా చ శుక్లకృష్ణే, జ్ఞానప్రకాశకత్వాత్ శుక్లా, తదభావాత్ కృష్ణా ; ఏతే శుక్లకృష్ణే హి గతీ జగతః ఇతి అధికృతానాం జ్ఞానకర్మణోః, న జగతః సర్వస్యైవ ఏతే గతీ సమ్భవతః ; శాశ్వతే నిత్యే, సంసారస్య నిత్యత్వాత్ , మతే అభిప్రేతే । తత్ర ఏకయా శుక్లయా యాతి అనావృత్తిమ్ , అన్యయా ఇతరయా ఆవర్తతే పునః భూయః ॥ ౨౬ ॥

నైతే సృతీ పార్థ జానన్యోగీ ముహ్యతి కశ్చన ।

తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు యోగయుక్తో భవార్జున ॥ ౨౭ ॥

న ఏతే యథోక్తే సృతీ మార్గౌ పార్థ జానన్ సంసారాయ ఏకా, అన్యా మోక్షాయ ఇతి, యోగీ న ముహ్యతి కశ్చన కశ్చిదపి । తస్మాత్ సర్వేషు కాలేషు యోగయుక్తః సమాహితో భవ అర్జున ॥ ౨౭ ॥

శృణు తస్య యోగస్య మాహాత్మ్యమ్ —

వేదేషు యజ్ఞేషు తపఃసు చైవ

దానేషు యత్పుణ్యఫలం ప్రదిష్టమ్ ।

అత్యేతి తత్సర్వమిదం విదిత్వా

యోగీ పరం స్థానముపైతి చాద్యమ్ ॥ ౨౮ ॥

వేదేషు సమ్యగధీతేషు యజ్ఞేషు చ సాద్గుణ్యేన అనుష్ఠితేషు తపఃసు చ సుతప్తేషు దానేషు చ సమ్యగ్దత్తేషు, ఏతేషు యత్ పుణ్యఫలం ప్రదిష్టం శాస్త్రేణ, అత్యేతి అతీత్య గచ్ఛతి తత్ సర్వం ఫలజాతమ్ ; ఇదం విదిత్వా సప్తప్రశ్ననిర్ణయద్వారేణ ఉక్తమ్ అర్థం సమ్యక్ అవధార్య అనుష్ఠాయ యోగీ, పరమ్ ఉత్కృష్టమ్ ఐశ్వరం స్థానమ్ ఉపైతి చ ప్రతిపద్యతే ఆద్యమ్ ఆదౌ భవమ్ , కారణం బ్రహ్మ ఇత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే అష్టమోఽధ్యాయః ॥

అష్టాదశోఽధ్యాయః

సర్వస్యైవ గీతాశాస్త్రస్య అర్థః అస్మిన్ అధ్యాయే ఉపసంహృత్య సర్వశ్చ వేదార్థో వక్తవ్యః ఇత్యేవమర్థః అయమ్ అధ్యాయః ఆరభ్యతే । సర్వేషు హి అతీతేషు అధ్యాయేషు ఉక్తః అర్థః అస్మిన్ అధ్యాయే అవగమ్యతే । అర్జునస్తు సంన్యాసత్యాగశబ్దార్థయోరేవ విశేషబుభుత్సుః ఉవాచ —

అర్జున ఉవాచ —

సంన్యాసస్య మహాబాహో తత్త్వమిచ్ఛామి వేదితుమ్ ।

త్యాగస్య చ హృషీకేశ పృథక్కేశినిషూదన ॥ ౧ ॥

సంన్యాసస్య సంన్యాసశబ్దార్థస్య ఇత్యేతత్ , హే మహాబాహో, తత్త్వం తస్య భావః తత్త్వమ్ , యాథాత్మ్యమిత్యేతత్ , ఇచ్ఛామి వేదితుం జ్ఞాతుమ్ , త్యాగస్య చ త్యాగశబ్దార్థస్యేత్యేతత్ ,

హృషీకేశ, పృథక్ ఇతరేతరవిభాగతః కేశినిషూదన కేశినామా హయచ్ఛద్మా కశ్చిత్ అసురః తం నిషూదితవాన్ భగవాన్ వాసుదేవః, తేన తన్నామ్నా సమ్బోధ్యతే అర్జునేన ॥ ౧ ॥

సంన్యాసత్యాగశబ్దౌ తత్ర తత్ర నిర్దిష్టౌ, న నిర్లుఠితార్థౌ పూర్వేషు అధ్యాయేషు । అతః అర్జునాయ పృష్టవతే తన్నిర్ణయాయ భగవాన్ ఉవాచ —

శ్రీభగవానువాచ —

కామ్యానాం కర్మణాం న్యాసం సంన్యాసం కవయో విదుః ।

సర్వకర్మఫలత్యాగం ప్రాహుస్త్యాగం విచక్షణాః ॥ ౨ ॥

కామ్యానామ్ అశ్వమేధాదీనాం కర్మణాం న్యాసం సంన్యాసశబ్దార్థమ్ , అనుష్ఠేయత్వేన ప్రాప్తస్య అనుష్ఠానమ్ , కవయః పణ్డితాః కేచిత్ విదుః విజానన్తి । నిత్యనైమిత్తికానామ్ అనుష్ఠీయమానానాం సర్వకర్మణామ్ ఆత్మసమ్బన్ధితయా ప్రాప్తస్య ఫలస్య పరిత్యాగః సర్వకర్మఫలత్యాగః తం ప్రాహుః కథయన్తి త్యాగం త్యాగశబ్దార్థం విచక్షణాః పణ్డితాః । యది కామ్యకర్మపరిత్యాగః ఫలపరిత్యాగో వా అర్థః వక్తవ్యః, సర్వథా పరిత్యాగమాత్రం సంన్యాసత్యాగశబ్దయోః ఏకః అర్థః స్యాత్ , న ఘటపటశబ్దావివ జాత్యన్తరభూతార్థౌ ॥

నను నిత్యనైమిత్తికానాం కర్మణాం ఫలమేవ నాస్తి ఇతి ఆహుః । కథమ్ ఉచ్యతే తేషాం ఫలత్యాగః, యథా వన్ధ్యాయాః పుత్రత్యాగః ? నైష దోషః, నిత్యానామపి కర్మణాం భగవతా ఫలవత్త్వస్య ఇష్టత్వాత్ । వక్ష్యతి హి భగవాన్ 'అనిష్టమిష్టం మిశ్రం చ' (భ. గీ. ౧౮ । ౧౨) ఇతి 'న తు సంన్యాసినామ్' (భ. గీ. ౧౮ । ౧౨) ఇతి చ । సంన్యాసినామేవ హి కేవలం కర్మఫలాసమ్బన్ధం దర్శయన్ అసంన్యాసినాం నిత్యకర్మఫలప్రాప్తిమ్ 'భవత్యత్యాగినాం ప్రేత్య' (భ. గీ. ౧౮ । ౧౨) ఇతి దర్శయతి ॥ ౨ ॥

త్యాజ్యం దోషవదిత్యేకే కర్మ ప్రాహుర్మనీషిణః ।

యజ్ఞదానతపఃకర్మ న త్యాజ్యమితి చాపరే ॥ ౩ ॥

త్యాజ్యం త్యక్తవ్యం దోషవత్ దోషః అస్య అస్తీతి దోషవత్ । కిం తత్ ? కర్మ బన్ధహేతుత్వాత్ సర్వమేవ । అథవా, దోషః యథా రాగాదిః త్యజ్యతే, తథా త్యాజ్యమ్ ఇతి ఏకే కర్మ ప్రాహుః మనీషిణః పణ్డితాః సాఙ్ఖ్యాదిదృష్టిమ్ ఆశ్రితాః, అధికృతానాం కర్మిణామపి ఇతి । తత్రైవ యజ్ఞదానతపఃకర్మ న త్యాజ్యమ్ ఇతి చ అపరే ॥

కర్మిణః ఏవ అధికృతాః, తాన్ అపేక్ష్య ఏతే వికల్పాః, న తు జ్ఞాననిష్ఠాన్ వ్యుత్థాయినః సంన్యాసినః అపేక్ష్య । 'జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం నిష్ఠా మయా పురా ప్రోక్తా' (భ. గీ. ౩ । ౩) ఇతి కర్మాధికారాత్ అపోద్ధృతాః యే, న తాన్ ప్రతి చిన్తా ॥

నను 'కర్మయోగేన యోగినామ్' (భ. గీ. ౩ । ౩) ఇతి అధికృతాః పూర్వం విభక్తనిష్ఠాః అపి ఇహ సర్వశాస్త్రార్థోపసంహారప్రకరణే యథా విచార్యన్తే, తథా సాఙ్ఖ్యా అపి జ్ఞాననిష్ఠాః విచార్యన్తామ్ ఇతి । న, తేషాం మోహదుఃఖనిమిత్తత్యాగానుపపత్తేః । న కాయక్లేశనిమిత్తం దుఃఖం సాఙ్ఖ్యాః ఆత్మని పశ్యన్తి, ఇచ్ఛాదీనాం క్షేత్రధర్మత్వేనైవ దర్శితత్వాత్ । అతః తే న కాయక్లేశదుఃఖభయాత్ కర్మ పరిత్యజన్తి । నాపి తే కర్మాణి ఆత్మని పశ్యన్తి, యేన నియతం కర్మ మోహాత్ పరిత్యజేయుః । గుణానాం కర్మ 'నైవ కిఞ్చిత్కరోమి' (భ. గీ. ౫ । ౮) ఇతి హి తే సంన్యస్యన్తి । 'సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్య' (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇత్యాదిభిః తత్త్వవిదః సంన్యాసప్రకారః ఉక్తః । తస్మాత్ యే అన్యే అధికృతాః కర్మణి అనాత్మవిదః, యేషాం చ మోహనిమిత్తః త్యాగః సమ్భవతి కాయక్లేశభయాచ్చ, తే ఏవ తామసాః త్యాగినః రాజసాశ్చ ఇతి నిన్ద్యన్తే కర్మిణామ్ అనాత్మజ్ఞానాం కర్మఫలత్యాగస్తుత్యర్థమ్ ; 'సర్వారమ్భపరిత్యాగీ' (భ. గీ. ౧౨ । ౧౬) 'మౌనీ సన్తుష్టో యేన కేనచిత్ । అనికేతః స్థిరమతిః' (భ. గీ. ౧౨ । ౧౯) ఇతి గుణాతీతలక్షణే చ పరమార్థసంన్యాసినః విశేషితత్వాత్ । వక్ష్యతి చ 'నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరా' (భ. గీ. ౧౮ । ౫౦) ఇతి । తస్మాత్ జ్ఞాననిష్ఠాః సంన్యాసినః న ఇహ వివక్షితాః । కర్మఫలత్యాగః ఏవ సాత్త్వికత్వేన గుణేన తామసత్వాద్యపేక్షయా సంన్యాసః ఉచ్యతే, న ముఖ్యః సర్వకర్మసంన్యాసః ॥

సర్వకర్మసంన్యాసాసమ్భవే చ 'న హి దేహభృతా' (భ. గీ. ౧౮ । ౧౧) ఇతి హేతువచనాత్ ముఖ్య ఏవ ఇతి చేత్ , న ; హేతువచనస్య స్తుత్యర్థత్వాత్ । యథా 'త్యాగాచ్ఛాన్తిరనన్తరమ్' (భ. గీ. ౧౨ । ౧౨) ఇతి కర్మఫలత్యాగస్తుతిరేవ యథోక్తానేకపక్షానుష్ఠానాశక్తిమన్తమ్ అర్జునమ్ అజ్ఞం ప్రతి విధానాత్ ; తథా ఇదమపి 'న హి దేహభృతా శక్యమ్' (భ. గీ. ౧౮ । ౧౧) ఇతి కర్మఫలత్యాగస్తుత్యర్థమ్ ; న 'సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్య నైవ కుర్వన్న కారయన్నాస్తే' (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇత్యస్య పక్షస్య అపవాదః కేనచిత్ దర్శయితుం శక్యః । తస్మాత్ కర్మణి అధికృతాన్ ప్రత్యేవ ఏషః సంన్యాసత్యాగవికల్పః । యే తు పరమార్థదర్శినః సాఙ్ఖ్యాః, తేషాం జ్ఞాననిష్ఠాయామేవ సర్వకర్మసంన్యాసలక్షణాయామ్ అధికారః, న అన్యత్ర, ఇతి న తే వికల్పార్హాః । తచ్చ ఉపపాదితమ్ అస్మాభిః 'వేదావినాశినమ్' (భ. గీ. ౨ । ౨౧) ఇత్యస్మిన్ప్రదేశే, తృతీయాదౌ చ ॥ ౩ ॥

తత్ర ఏతేషు వికల్పభేదేషు —

నిశ్చయం శృణు మే తత్ర

త్యాగే భరతసత్తమ ।

త్యాగో హి పురుషవ్యాఘ్ర

త్రివిధః సమ్ప్రకీర్తితః ॥ ౪ ॥

నిశ్చయం శృణు అవధారయ మే మమ వచనాత్ ; తత్ర త్యాగే త్యాగసంన్యాసవికల్పే యథాదర్శితే భరతసత్తమ భరతానాం సాధుతమ । త్యాగో హి, త్యాగసంన్యాసశబ్దవాచ్యో హి యః అర్థః సః ఏక ఏవేతి అభిప్రేత్య ఆహ — త్యాగో హి ఇతి । పురుషవ్యాఘ్ర, త్రివిధః త్రిప్రకారః తామసాదిప్రకారైః సంప్రకీర్తితః శాస్త్రేషు సమ్యక్ కథితః యస్మాత్ తామసాదిభేదేన త్యాగసంన్యాసశబ్దవాచ్యః అర్థః అధికృతస్య కర్మిణః అనాత్మజ్ఞస్య త్రివిధః సమ్భవతి, న పరమార్థదర్శినః, ఇత్యయమర్థః దుర్జ్ఞానః, తస్మాత్ అత్ర తత్త్వం న అన్యః వక్తుం సమర్థః । తస్మాత్ నిశ్చయం పరమార్థశాస్త్రార్థవిషయమ్ అధ్యవసాయమ్ ఐశ్వరం మే మత్తః శృణు ॥ ౪ ॥

కః పునః అసౌ నిశ్చయః ఇతి, ఆహ —

యజ్ఞదానతపఃకర్మ న త్యాజ్యం కార్యమేవ తత్ ।

యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్ ॥ ౫ ॥

యజ్ఞః దానం తపః ఇత్యేతత్ త్రివిధం కర్మ న త్యాజ్యం న త్యక్తవ్యమ్ , కార్యం కరణీయమ్ ఏవ తత్ । కస్మాత్ ? యజ్ఞః దానం తపశ్చైవ పావనాని విశుద్ధికరాణి మనీషిణాం ఫలానభిసన్ధీనామ్ ఇత్యేతత్ ॥ ౫ ॥

ఏతాన్యపి తు కర్మాణి

సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలాని చ ।

కర్తవ్యానీతి మే పార్థ

నిశ్చితం మతముత్తమమ్ ॥ ౬ ॥

ఏతాన్యపి తు కర్మాణి యజ్ఞదానతపాంసి పావనాని ఉక్తాని సఙ్గమ్ ఆసక్తిం తేషు త్యక్త్వా ఫలాని చ తేషాం పరిత్యజ్య కర్తవ్యాని ఇతి అనుష్ఠేయాని ఇతి మే మమ నిశ్చితం మతమ్ ఉత్తమమ్ ॥

‘నిశ్చయం శృణు మే తత్ర’ (భ. గీ. ౧౮ । ౪) ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ, పావనత్వం చ హేతుమ్ ఉక్త్వా, ‘ఏతాన్యపి కర్మాణి కర్తవ్యాని’ ఇత్యేతత్ ‘నిశ్చితం మతముత్తమమ్’ ఇతి ప్రతిజ్ఞాతార్థోపసంహార ఏవ, న అపూర్వార్థం వచనమ్ , ‘ఏతాన్యపి’ ఇతి ప్రకృతసంనికృష్టార్థత్వోపపత్తేః । సాసఙ్గస్య ఫలార్థినః బన్ధహేతవః ఏతాన్యపి కర్మాణి ముముక్షోః కర్తవ్యాని ఇతి అపిశబ్దస్య అర్థః । న తు అన్యాని కర్మాణి అపేక్ష్య ‘ఏతాన్యపి’ ఇతి ఉచ్యతే ॥

అన్యే తు వర్ణయన్తి — నిత్యానాం కర్మణాం ఫలాభావాత్ ‘సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలాని చ’ ఇతి న ఉపపద్యతే । అతః ‘ఏతాన్యపి’ ఇతి యాని కామ్యాని కర్మణి నిత్యేభ్యః అన్యాని, ఏతాని అపి కర్తవ్యాని, కిముత యజ్ఞదానతపాంసి నిత్యాని ఇతి । తత్ అసత్ , నిత్యానామపి కర్మణామ్ ఇహ ఫలవత్త్వస్య ఉపపాదితత్వాత్ ‘యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని’ (భ. గీ. ౧౮ । ౫) ఇత్యాదినా

వచనేన । నిత్యాన్యపి కర్మాణి బన్ధహేతుత్వాశఙ్కయా జిహాసోః ముముక్షోః కుతః కామ్యేషు ప్రసఙ్గః ? 'దూరేణ హ్యవరం కర్మ' (భ. గీ. ౨ । ౪౯) ఇతి చ నిన్దితత్వాత్ , 'యజ్ఞార్థాత్ కర్మణోఽన్యత్ర' (భ. గీ. ३ । ౯) ఇతి చ కామ్యకర్మణాం బన్ధహేతుత్వస్య నిశ్చితత్వాత్ , 'త్రైగుణ్యవిషయా వేదాః' (భ. గీ. ౨ । ౪౫) 'త్రైవిద్యా మాం సోమపాః' (భ. గీ. ౯ । ౨౦) 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి' (భ. గీ. ౯ । ౨౧) ఇతి చ, దూరవ్యవహితత్వాచ్చ, న కామ్యేషు 'ఏతాన్యపి' ఇతి వ్యపదేశః ॥ ౬ ॥

తస్మాత్ అజ్ఞస్య అధికృతస్య ముముక్షోః —

నియతస్య తు సంన్యాసః కర్మణో నోపపద్యతే ।

మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః పరికీర్తితః ॥ ౭ ॥

నియతస్య తు నిత్యస్య సంన్యాసః పరిత్యాగః కర్మణః న ఉపపద్యతే, అజ్ఞస్య పావనత్వస్య ఇష్టత్వాత్ । మోహాత్ అజ్ఞానాత్ తస్య నియతస్య పరిత్యాగః — నియతం చ అవశ్యం కర్తవ్యమ్ , త్యజ్యతే చ, ఇతి విప్రతిషిద్ధమ్ ; అతః మోహనిమిత్తః పరిత్యాగః తామసః పరికీర్తితః మోహశ్చ తమః ఇతి ॥ ౭ ॥

కించ

దుఃఖమిత్యేవ యత్కర్మ కాయక్లేశభయాత్త్యజేత్ ।

స కృత్వా రాజసం త్యాగం నైవ త్యాగఫలం లభేత్ ॥ ౮ ॥

దుఃఖమ్ ఇతి ఏవ యత్ కర్మ కాయక్లేశభయాత్ శరీరదుఃఖభయాత్ త్యజేత్ , సః కృత్వా రాజసం రజోనిర్వర్త్యం త్యాగం నైవ త్యాగఫలం జ్ఞానపూర్వకస్య సర్వకర్మత్యాగస్య ఫలం మోక్షాఖ్యం న లభేత్ నైవ లభేత ॥ ౮ ॥

కః పునః సాత్త్వికః త్యాగః ఇతి, ఆహ —

కార్యమిత్యేవ యత్కర్మ

నియతం క్రియతేఽర్జున ।

సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలం చైవ

స త్యాగః సాత్త్వికో మతః ॥ ౯ ॥

కార్యం కర్తవ్యమ్ ఇత్యేవ యత్ కర్మ నియతం నిత్యం క్రియతే నిర్వర్త్యతే హే అర్జున, సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలం చ ఏవ । ఏతత్ నిత్యానాం కర్మణాం ఫలవత్త్వే భగవద్వచనం ప్రమాణమ్ అవోచామ । అథవా, యద్యపి ఫలం న శ్రూయతే నిత్యస్య కర్మణః, తథాపి నిత్యం కర్మ కృతమ్ ఆత్మసంస్కారం ప్రత్యవాయపరిహారం వా ఫలం కరోతి ఆత్మనః ఇతి కల్పయత్యేవ అజ్ఞః ।

తత్ర తామపి కల్పనాం నివారయతి 'ఫలం త్యక్త్వా' ఇత్యనేన । అతః సాధు ఉక్తమ్ 'సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలం చ' ఇతి । సః త్యాగః నిత్యకర్మసు సఙ్గఫలపరిత్యాగః సాత్త్వికః సత్త్వనిర్వృత్తః మతః అభిప్రేతః ॥

నను కర్మపరిత్యాగః త్రివిధః సంన్యాసః ఇతి చ ప్రకృతః । తత్ర తామసో రాజసశ్చ ఉక్తః త్యాగః । కథమ్ ఇహ సఙ్గఫలత్యాగః తృతీయత్వేన ఉచ్యతే ? యథా త్రయో బ్రాహ్మణాః ఆగతాః, తత్ర షడఙ్గవిదౌ ద్వౌ, క్షత్రియః తృతీయః ఇతి తద్వత్ । నైష దోషః త్యాగసామాన్యేన స్తుత్యర్థత్వాత్ । అస్తి హి కర్మసంన్యాసస్య ఫలాభిసన్ధిత్యాగస్య చ త్యాగత్వసామాన్యమ్ । తత్ర రాజసతామసత్వేన కర్మత్యాగనిన్దయా కర్మఫలాభిసన్ధిత్యాగః సాత్త్వికత్వేన స్తూయతే 'స త్యాగః సాత్త్వికో మతః' ఇతి ॥ ౯ ॥

యస్తు అధికృతః సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలాభిసన్ధిం చ నిత్యం కర్మ కరోతి, తస్య ఫలరాగాదినా అకలుషీక్రియమాణమ్ అన్తఃకరణం నిత్యైశ్చ కర్మభిః సంస్క్రియమాణం విశుధ్యతి । తత్ విశుద్ధం ప్రసన్నమ్ ఆత్మాలోచనక్షమం భవతి । తస్యైవ నిత్యకర్మానుష్ఠానేన విశుద్ధాన్తఃకరణస్య ఆత్మజ్ఞానాభిముఖస్య క్రమేణ యథా తన్నిష్ఠా స్యాత్ , తత్ వక్తవ్యమితి ఆహ —

న ద్వేష్ట్యకుశలం కర్మ

కుశలే నానుషజ్జతే ।

త్యాగీ సత్త్వసమావిష్టో

మేధావీ ఛిన్నసంశయః ॥ ౧౦ ॥

న ద్వేష్టి అకుశలమ్ అశోభనం కామ్యం కర్మ, శరీరారమ్భద్వారేణ సంసారకారణమ్ , 'కిమనేన ? ' ఇత్యేవమ్ । కుశలే శోభనే నిత్యే కర్మణి సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానోత్పత్తితన్నిష్ఠాహేతుత్వేన 'మోక్షకారణమ్ ఇదమ్' ఇత్యేవం న అనుషజ్జతే అనుషఙ్గం ప్రీతిం న కరోతి ఇత్యేతత్ । కః పునః అసౌ ? త్యాగీ పూర్వోక్తేన సఙ్గఫలత్యాగేన తద్వాన్ త్యాగీ, యః కర్మణి సఙ్గం త్యక్త్వా తత్ఫలం చ నిత్యకర్మానుష్ఠాయీ సః త్యాగీ । కదా పునః అసౌ అకుశలం కర్మ న ద్వేష్టి, కుశలే చ న అనుషజ్జతే ఇతి, ఉచ్యతే — సత్త్వసమావిష్టః యదా సత్త్వేన ఆత్మానాత్మవివేకవిజ్ఞానహేతునా సమావిష్టః సంవ్యాప్తః, సంయుక్త ఇత్యేతత్ । అత ఏవ చ మేధావీ మేధయా ఆత్మజ్ఞానలక్షణయా ప్రజ్ఞయా సంయుక్తః తద్వాన్ మేధావీ । మేధావిత్వాదేవ ఛిన్నసంశయః ఛిన్నః అవిద్యాకృతః సంశయః యస్య 'ఆత్మస్వరూపావస్థానమేవ పరం నిఃశ్రేయససాధనమ్ , న అన్యత్ కిఞ్చిత్' ఇత్యేవం నిశ్చయేన ఛిన్నసంశయః ॥

యః అధికృతః పురుషః పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ కర్మయోగానుష్ఠానేన క్రమేణ సంస్కృతాత్మా సన్ జన్మాదివిక్రియారహితత్వేన నిష్క్రియమ్ ఆత్మానమ్ ఆత్మత్వేన సమ్బుద్ధః, సః సర్వకర్మాణి

మనసా సంన్యస్య నైవ కుర్వన్ న కారయన్ ఆసీనః నైష్కర్మ్యలక్షణాం జ్ఞాననిష్ఠామ్ అశ్నుతే ఇత్యేతత్ । పూర్వోక్తస్య కర్మయోగస్య ప్రయోజనమ్ అనేనైవ శ్లోకేన ఉక్తమ్ ॥ ౧౦ ॥

యః పునః అధికృతః సన్ దేహాత్మాభిమానిత్వేన దేహభృత్ అజ్ఞః అబాధితాత్మకర్తృత్వవిజ్ఞానతయా 'అహం కర్తా' ఇతి నిశ్చితబుద్ధిః తస్య అశేషకర్మపరిత్యాగస్య అశక్యత్వాత్ కర్మఫలత్యాగేన చోదితకర్మానుష్ఠానే ఏవ అధికారః, న తత్త్యాగే ఇతి ఏతమ్ అర్థం దర్శయితుమ్ ఆహ —

న హి దేహభృతా శక్యం త్యక్తుం కర్మాణ్యశేషతః ।

యస్తు కర్మఫలత్యాగీ స త్యాగీత్యభిధీయతే ॥ ౧౧ ॥

న హి యస్మాత్ దేహభృతా, దేహం బిభర్తీతి దేహభృత్ , దేహాత్మాభిమానవాన్ దేహభృత్ ఉచ్యతే, న వివేకీ ; స హి 'వేదావినాశినమ్' (భ. గీ. ౨ । ౨౧) ఇత్యాదినా కర్తృత్వాధికారాత్ నివర్తితః । అతః తేన దేహభృతా అజ్ఞేన న శక్యం త్యక్తుం సంన్యసితుం కర్మాణి అశేషతః నిఃశేషేణ । తస్మాత్ యస్తు అజ్ఞః అధికృతః నిత్యాని కర్మాణి కుర్వన్ కర్మఫలత్యాగీ కర్మఫలాభిసన్ధిమాత్రసంన్యాసీ సః త్యాగీ ఇతి అభిధీయతే కర్మీ అపి సన్ ఇతి స్తుత్యభిప్రాయేణ । తస్మాత్ పరమార్థదర్శినైవ అదేహభృతా దేహాత్మభావరహితేన అశేషకర్మసంన్యాసః శక్యతే కర్తుమ్ ॥ ౧౧ ॥

కిం పునః తత్ ప్రయోజనమ్ , యత్ సర్వకర్మసంన్యాసాత్ స్యాదితి, ఉచ్యతే —

అనిష్టమిష్టం మిశ్రం చ

త్రివిధం కర్మణః ఫలమ్ ।

భవత్యత్యాగినాం ప్రేత్య

న తు సంన్యాసినాం క్వచిత్ ॥ ౧౨ ॥

అనిష్టం నరకతిర్యగాదిలక్షణమ్ , ఇష్టం దేవాదిలక్షణమ్ , మిశ్రమ్ ఇష్టానిష్టసంయుక్తం మనుష్యలక్షణం చ, తత్ర త్రివిధం త్రిప్రకారం కర్మణః ధర్మాధర్మలక్షణస్య ఫలం బాహ్యానేకకారకవ్యాపారనిష్పన్నం సత్ అవిద్యాకృతమ్ ఇన్ద్రజాలమాయోపమం మహామోహకరం ప్రత్యగాత్మోపసర్పి ఇవ — ఫల్గుతయా లయమ్ అదర్శనం గచ్ఛతీతి ఫలనిర్వచనమ్ — తత్ ఏతత్ ఏవంలక్షణం ఫలం భవతి అత్యాగినామ్ అజ్ఞానాం కర్మిణాం అపరమార్థసంన్యాసినాం ప్రేత్య శరీరపాతాత్ ఊర్ధ్వమ్ । న తు సంన్యాసినాం పరమార్థసంన్యాసినాం పరమహంసపరివ్రాజకానాం కేవలజ్ఞాననిష్ఠానాం క్వచిత్ । న హి కేవలసమ్యగ్దర్శననిష్ఠా అవిద్యాదిసంసారబీజం న ఉన్మూలయతి కదాచిత్ ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥

అతః పరమార్థదర్శినః ఏవ అశేషకర్మసంన్యాసిత్వం సమ్భవతి, అవిద్యాధ్యారోపితత్వాత్ ఆత్మని క్రియాకారకఫలానామ్ ; న తు అజ్ఞస్య అధిష్ఠానాదీని క్రియాకర్తృకారకాణి ఆత్మత్వేనైవ పశ్యతః అశేషకర్మసంన్యాసః సమ్భవతి తదేతత్ ఉత్తరైః శ్లోకైః దర్శయతి —

పఞ్చైతాని మహాబాహో

కారణాని నిబోధ మే ।

సాఙ్ఖ్యే కృతాన్తే ప్రోక్తాని

సిద్ధయే సర్వకర్మణామ్ ॥ ౧౩ ॥

పఞ్చ ఏతాని వక్ష్యమాణాని హే మహాబాహో, కారణాని నిర్వర్తకాని । నిబోధ మే మమ ఇతి ఉత్తరత్ర చేతఃసమాధానార్థమ్ , వస్తువైషమ్యప్రదర్శనార్థం చ । తాని చ కారణాని జ్ఞాతవ్యతయా స్తౌతి — సాఙ్ఖ్యే జ్ఞాతవ్యాః పదార్థాః సఙ్ఖ్యాయన్తే యస్మిన్ శాస్త్రే తత్ సాఙ్ఖ్యం వేదాన్తః । కృతాన్తే ఇతి తస్యైవ విశేషణమ్ । కృతమ్ ఇతి కర్మ ఉచ్యతే, తస్య అన్తః పరిసమాప్తిః యత్ర సః కృతాన్తః, కర్మాన్తః ఇత్యేతత్ । ‘యావానర్థ ఉదపానే’ (భ. గీ. ౨ । ౪౬) ‘సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యతే’ (భ. గీ. ౪ । 33) ఇతి ఆత్మజ్ఞానే సఞ్జాతే సర్వకర్మణాం నివృత్తిం దర్శయతి । అతః తస్మిన్ ఆత్మజ్ఞానార్థే సాఙ్ఖ్యే కృతాన్తే వేదాన్తే ప్రోక్తాని కథితాని సిద్ధయే నిష్పత్త్యర్థం సర్వకర్మణామ్ ॥ ౧౩ ॥

కాని తానీతి, ఉచ్యతే —

అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్విధమ్ ।

వివిధాశ్చ పృథక్చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమమ్ ॥ ౧౪ ॥

అధిష్ఠానమ్ ఇచ్ఛాద్వేషసుఖదుఃఖజ్ఞానాదీనామ్ అభివ్యక్తేరాశ్రయః అధిష్ఠానం శరీరమ్ , తథా కర్తా ఉపాధిలక్షణః భోక్తా, కరణం చ శ్రోత్రాది శబ్దాద్యుపలబ్ధయే పృథగ్విధం నానాప్రకారం తత్ ద్వాదశసఙ్ఖ్యం వివిధాశ్చ పృథక్చేష్టాః వాయవీయాః ప్రాణాపానాద్యాః దైవం చైవ దైవమేవ చ అత్ర ఏతేషు చతుర్షు పఞ్చమం పఞ్చానాం పూరణమ్ ఆదిత్యాది చక్షురాద్యనుగ్రాహకమ్ ॥ ౧౪ ॥

శరీరవాఙ్మనోభిర్యత్కర్మ ప్రారభతే నరః ।

న్యాయ్యం వా విపరీతం వా పఞ్చైతే తస్య హేతవః ॥ ౧౫ ॥

శరీరవాఙ్మనోభిః యత్ కర్మ త్రిభిః ఏతైః ప్రారభతే నిర్వర్తయతి నరః, న్యాయ్యం వా ధర్మ్యం శాస్త్రీయమ్ , విపరీతం వా అశాస్త్రీయమ్ అధర్మ్యం యచ్చాపి నిమిషితచేష్టితాది జీవనహేతుః తదపి పూర్వకృతధర్మాధర్మయోరేవ కార్యమితి న్యాయ్యవిపరీతయోరేవ గ్రహణేన గృహీతమ్ , పఞ్చ ఏతే యథోక్తాః తస్య సర్వస్యైవ కర్మణో హేతవః కారణాని ॥

నను ఏతాని అధిష్ఠానాదీని సర్వకర్మణాం నిర్వర్తకాని । కథమ్ ఉచ్యతే 'శరీరవాఙ్మనోభిః యత్ కర్మ ప్రారభతే' ఇతి ? నైష దోషః ; విధిప్రతిషేధలక్షణం సర్వం కర్మ శరీరాదిత్రయప్రధానమ్ ; తదఙ్గతయా దర్శనశ్రవణాది చ జీవనలక్షణం త్రిధైవ రాశీకృతమ్ ఉచ్యతే శరీరాదిభిః ఆరభ్యతే ఇతి । ఫలకాలేఽపి తత్ప్రధానైః సాధనైః భుజ్యతే ఇతి పఞ్చానామేవ హేతుత్వం న విరుధ్యతే ఇతి ॥ ౧౫ ॥

తత్రైవం సతి కర్తారమాత్మానం కేవలం తు యః ।

పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్న స పశ్యతి దుర్మతిః ॥ ౧౬ ॥

తత్ర ఇతి ప్రకృతేన సమ్బధ్యతే । ఏవం సతి ఏవం యథోక్తైః పఞ్చభిః హేతుభిః నిర్వర్త్యే సతి కర్మణి । తత్రైవం సతి ఇతి దుర్మతిత్వస్య హేతుత్వేన సమ్బధ్యతే । తత్ర ఏతేషు ఆత్మానన్యత్వేన అవిద్యయా పరికల్పితైః క్రియమాణస్య కర్మణః 'అహమేవ కర్తా' ఇతి కర్తారమ్ ఆత్మానం కేవలం శుద్ధం తు యః పశ్యతి అవిద్వాన్ ; కస్మాత్ ? వేదాన్తాచార్యోపదేశన్యాయైః అకృతబుద్ధిత్వాత్ అసంస్కృతబుద్ధిత్వాత్ ; యోఽపి దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మవాదీ ఆత్మానమేవ కేవలం కర్తారం పశ్యతి, అసావపి అకృతబుద్ధిః ; అతః అకృతబుద్ధిత్వాత్ న సః పశ్యతి ఆత్మనః తత్త్వం కర్మణో వా ఇత్యర్థః । అతః దుర్మతిః, కుత్సితా విపరీతా దుష్టా అజస్రం జననమరణప్రతిపత్తిహేతుభూతా మతిః అస్య ఇతి దుర్మతిః । సః పశ్యన్నపి న పశ్యతి, యథా తైమిరికః అనేకం చన్ద్రమ్ , యథా వా అభ్రేషు ధావత్సు చన్ద్రం ధావన్తమ్ , యథా వా వాహనే ఉపవిష్టః అన్యేషు ధావత్సు ఆత్మానం ధావన్తమ్ ॥ ౧౬ ॥

కః పునః సుమతిః యః సమ్యక్ పశ్యతీతి, ఉచ్యతే —

యస్య నాహఙ్కృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే ।

హత్వాపి స ఇమాంల్లోకాన్న హన్తి న నిబధ్యతే ॥ ౧౭ ॥

యస్య శాస్త్రాచార్యోపదేశన్యాయసంస్కృతాత్మనః న భవతి అహఙ్కృతః 'అహం కర్తా' ఇత్యేవంలక్షణః భావః భావనా ప్రత్యయః — ఏతే ఏవ పఞ్చ అధిష్ఠానాదయః అవిద్యయా ఆత్మని కల్పితాః సర్వకర్మణాం కర్తారః, న అహమ్ , అహం తు తద్వ్యాపారాణాం సాక్షిభూతః 'అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పరః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) కేవలః అవిక్రియః ఇత్యేవం పశ్యతీతి ఏతత్ — బుద్ధిః అన్తఃకరణం యస్య ఆత్మనః ఉపాధిభూతా న లిప్యతే న అనుశయినీ భవతి — 'ఇదమహమకార్షమ్ , తేన అహం నరకం గమిష్యామి' ఇత్యేవం యస్య బుద్ధిః న లిప్యతే — సః సుమతిః, సః పశ్యతి । హత్వా అపి సః ఇమాన్ లోకాన్ , సర్వాన్ ఇమాన్ ప్రాణినః ఇత్యర్థః, న హన్తి హననక్రియాం న కరోతి, న నిబధ్యతే నాపి తత్కార్యేణ అధర్మఫలేన సమ్బధ్యతే ॥

నను హత్వాపి న హన్తి ఇతి విప్రతిషిద్ధమ్ ఉచ్యతే యద్యపి స్తుతిః । నైష దోషః, లౌకికపారమార్థికదృష్ట్యపేక్షయా తదుపపత్తేః । దేహాద్యాత్మబుద్ధ్యా 'హన్తా అహమ్' ఇతి లౌకికీం దృష్టిమ్ ఆశ్రిత్య 'హత్వాపి' ఇతి ఆహ । యథాదర్శితాం పారమార్థికీం దృష్టిమ్ ఆశ్రిత్య 'న హన్తి న నిబధ్యతే' ఇతి । ఏతత్ ఉభయమ్ ఉపపద్యతే ఏవ ॥

నను అధిష్ఠానాదిభిః సమ్భూయ కరోత్యేవ ఆత్మా, 'కర్తారమాత్మానం కేవలం తు' (భ. గీ. ౧౮ । ౧౬) ఇతి కేవలశబ్దప్రయోగాత్ । నైష దోషః, ఆత్మనః అవిక్రియస్వభావత్వే అధిష్ఠానాదిభిః, సంహతత్వానుపపత్తేః । విక్రియావతో హి అన్యైః సంహననం సమ్భవతి, సంహత్య వా కర్తృత్వం స్యాత్ । న తు అవిక్రియస్య ఆత్మనః కేనచిత్ సంహననమ్ అస్తి ఇతి న సమ్భూయ కర్తృత్వమ్ ఉపపద్యతే । అతః కేవలత్వమ్ ఆత్మనః స్వాభావికమితి కేవలశబ్దః అనువాదమాత్రమ్ । అవిక్రియత్వం చ ఆత్మనః శ్రుతిస్మృతిన్యాయప్రసిద్ధమ్ । 'అవికార్యోఽయముచ్యతే' (భ. గీ. ౨ । ౨౫) 'గుణైరేవ కర్మాణి క్రియన్తే' (భ. గీ. ౩ । ౨౭) 'శరీరస్థోఽపి న కరోతి' (భ. గీ. ౧౩ । ౩౧) ఇత్యాది అసకృత్ ఉపపాదితం గీతాస్వేవ తావత్ । శ్రుతిషు చ 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౭) ఇత్యేవమాద్యాసు । న్యాయతశ్చ — నిరవయవమ్ అపరతన్త్రమ్ అవిక్రియమ్ ఆత్మతత్త్వమ్ ఇతి రాజమార్గః । విక్రియావత్త్వాభ్యుపగమేఽపి ఆత్మనః స్వకీయైవ విక్రియా స్వస్య భవితుమ్ అర్హతి, న అధిష్ఠానాదీనాం కర్మాణి ఆత్మకర్తృకాణి స్యుః । న హి పరస్య కర్మ పరేణ అకృతమ్ ఆగన్తుమ్ అర్హతి । యత్తు అవిద్యయా గమితమ్ , న తత్ తస్య । యథా రజతత్వం న శుక్తికాయాః ; యథా వా తలమలినత్వం బాలైః గమితమ్ అవిద్యయా, న ఆకాశస్య, తథా అధిష్ఠానాదివిక్రియాపి తేషామేవ, న ఆత్మనః । తస్మాత్ యుక్తమ్ ఉక్తమ్ 'అహఙ్కృతత్వబుద్ధిలేపాభావాత్ విద్వాన్ న హన్తి న నిబధ్యతే' ఇతి । 'నాయం హన్తి న హన్యతే' (భ. గీ. ౨ । ౧౯) ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ 'న జాయతే' (భ. గీ. ౨ । ౨౦) ఇత్యాదిహేతువచనేన అవిక్రియత్వమ్ ఆత్మనః ఉక్త్వా, 'వేదావినాశినమ్' (భ. గీ. ౨ । ౨౧) ఇతి విదుషః కర్మాధికారనివృత్తిం శాస్త్రాదౌ సఙ్క్షేపతః ఉక్త్వా, మధ్యే ప్రసారితాం తత్ర తత్ర ప్రసఙ్గం కృత్వా ఇహ ఉపసంహరతి శాస్త్రార్థపిణ్డీకరణాయ 'విద్వాన్ న హన్తి న నిబధ్యతే' ఇతి । ఏవం చ సతి దేహభృత్త్వాభిమానానుపపత్తౌ అవిద్యాకృతాశేషకర్మసంన్యాసోపపత్తేః సంన్యాసినామ్ అనిష్టాది త్రివిధం కర్మణః ఫలం న భవతి ఇతి ఉపపన్నమ్ ; తద్విపర్యయాచ్చ ఇతరేషాం భవతి ఇత్యేతచ్చ అపరిహార్యమ్ ఇతి ఏషః గీతాశాస్త్రార్థః ఉపసంహృతః । స ఏషః సర్వవేదార్థసారః నిపుణమతిభిః పణ్డితైః విచార్య ప్రతిపత్తవ్యః ఇతి తత్ర తత్ర ప్రకరణవిభాగేన దర్శితః అస్మాభిః శాస్త్రన్యాయానుసారేణ ॥ ౧౭ ॥

అథ ఇదానీం కర్మణాం ప్రవర్తకమ్ ఉచ్యతే —

జ్ఞానం జ్ఞేయం పరిజ్ఞాతా త్రివిధా కర్మచోదనా ।

కరణం కర్మ కర్తేతి త్రివిధః కర్మసఙ్గ్రహః ॥ ౧౮ ॥

జ్ఞానం జ్ఞాయతే అనేన ఇతి సర్వవిషయమ్ అవిశేషేణ ఉచ్యతే । తథా జ్ఞేయం జ్ఞాతవ్యమ్ , తదపి సామాన్యేనైవ సర్వమ్ ఉచ్యతే । తథా పరిజ్ఞాతా ఉపాధిలక్షణః అవిద్యాకల్పితః భోక్తా । ఇతి ఏతత్ త్రయమ్ అవిశేషేణ సర్వకర్మణాం ప్రవర్తికా త్రివిధా త్రిప్రకారా కర్మచోదనా । జ్ఞానాదీనాం హి త్రయాణాం సంనిపాతే హానోపాదానాదిప్రయోజనః సర్వకర్మారమ్భః స్యాత్ । తతః పఞ్చభిః అధిష్ఠానాదిభిః ఆరబ్ధం వాఙ్మనఃకాయాశ్రయభేదేన త్రిధా రాశీభూతం త్రిషు కరణాదిషు సఙ్గృహ్యతే ఇత్యేతత్ ఉచ్యతే — కరణం క్రియతే అనేన ఇతి బాహ్యం శ్రోత్రాది, అన్తఃస్థం బుద్ధ్యాది, కర్మ ఈప్సితతమం కర్తుః క్రియయా వ్యాప్యమానమ్ , కర్తా కరణానాం వ్యాపారయితా ఉపాధిలక్షణః, ఇతి త్రివిధః త్రిప్రకారః కర్మసఙ్గ్రహః, సఙ్గృహ్యతే అస్మిన్నితి సఙ్గ్రహః, కర్మణః సఙ్గ్రహః కర్మసఙ్గ్రహః, కర్మ ఏషు హి త్రిషు సమవైతి, తేన అయం త్రివిధః కర్మసఙ్గ్రహః ॥ ౧౮ ॥

అథ ఇదానీం క్రియాకారకఫలానాం సర్వేషాం గుణాత్మకత్వాత్ సత్త్వరజస్తమోగుణభేదతః త్రివిధః భేదః వక్తవ్య ఇతి ఆరభ్యతే —

జ్ఞానం కర్మ చ కర్తా చ

త్రిధైవ గుణభేదతః ।

ప్రోచ్యతే గుణసఙ్ఖ్యానే

యథావచ్ఛృణు తాన్యపి ॥ ౧౯ ॥

జ్ఞానం కర్మ చ, కర్మ క్రియా, న కారకం పారిభాషికమ్ ఈప్సితతమం కర్మ, కర్తా చ నిర్వర్తకః క్రియాణాం త్రిధా ఏవ, అవధారణం గుణవ్యతిరిక్తజాత్యన్తరాభావప్రదర్శనార్థం గుణభేదతః సత్త్వాదిభేదేన ఇత్యర్థః । ప్రోచ్యతే కథ్యతే గుణసఙ్ఖ్యానే కాపిలే శాస్త్రే తదపి గుణసఙ్ఖ్యానశాస్త్రం గుణభోక్తృవిషయే ప్రమాణమేవ । పరమార్థబ్రహ్మైకత్వవిషయే యద్యపి విరుధ్యతే, తథాపి తే హి కాపిలాః గుణగౌణవ్యాపారనిరూపణే అభియుక్తాః ఇతి తచ్ఛాస్త్రమపి వక్ష్యమాణార్థస్తుత్యర్థత్వేన ఉపాదీయతే ఇతి న విరోధః । యథావత్ యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం శృణు తాన్యపి జ్ఞానాదీని తద్భేదజాతాని గుణభేదకృతాని శృణు, వక్ష్యమాణే అర్థే మనఃసమాధిం కురు ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

జ్ఞానస్య తు తావత్ త్రివిధత్వమ్ ఉచ్యతే —

సర్వభూతేషు యేనైకం

భావమవ్యయమీక్షతే ।

అవిభక్తం విభక్తేషు

తజ్జ్ఞానం విద్ధి సాత్త్వికమ్ ॥ ౨౦ ॥

సర్వభూతేషు అవ్యక్తాదిస్థావరాన్తేషు భూతేషు యేన జ్ఞానేన ఏకం భావం వస్తు — భావశబ్దః వస్తువాచీ, ఏకమ్ ఆత్మవస్తు ఇత్యర్థః ; అవ్యయం న వ్యేతి స్వాత్మనా స్వధర్మేణ వా, కూటస్థమ్ ఇత్యర్థః ; ఈక్షతే పశ్యతి యేన జ్ఞానేన, తం చ భావమ్ అవిభక్తం ప్రతిదేహం విభక్తేషు దేహభేదేషు న విభక్తం తత్ ఆత్మవస్తు, వ్యోమవత్ నిరన్తరమిత్యర్థః ; తత్ జ్ఞానం సాక్షాత్ సమ్యగ్దర్శనమ్ అద్వైతాత్మవిషయం సాత్త్వికం విద్ధి ఇతి ॥ ౨౦ ॥

యాని ద్వైతదర్శనాని తాని అసమ్యగ్భూతాని రాజసాని తామసాని చ ఇతి న సాక్షాత్ సంసారోచ్ఛిత్తయే భవన్తి —

పృథక్త్వేన తు యజ్జ్ఞానం

నానాభావాన్పృథగ్విధాన్ ।

వేత్తి సర్వేషు భూతేషు

తజ్జ్ఞానం విద్ధి రాజసమ్ ॥ ౨౧ ॥

పృథక్త్వేన తు భేదేన ప్రతిశరీరమ్ అన్యత్వేన యత్ జ్ఞానం నానాభావాన్ భిన్నాన్ ఆత్మనః పృథగ్విధాన్ పృథక్ప్రకారాన్ భిన్నలక్షణాన్ ఇత్యర్థః, వేత్తి విజానాతి యత్ జ్ఞానం సర్వేషు భూతేషు, జ్ఞానస్య కర్తృత్వాసమ్భవాత్ యేన జ్ఞానేన వేత్తి ఇత్యర్థః, తత్ జ్ఞానం విద్ధి రాజసం రజోగుణనిర్వృత్తమ్ ॥ ౨౧ ॥

యత్తు కృత్స్నవదేకస్మిన్కార్యే సక్తమహైతుకమ్ ।

అతత్త్వార్థవదల్పం చ తత్తామసముదాహృతమ్ ॥ ౨౨ ॥

యత్ జ్ఞానం కృత్స్నవత్ సమస్తవత్ సర్వవిషయమివ ఏకస్మిన్ కార్యే దేహే బహిర్వా ప్రతిమాదౌ సక్తమ్ 'ఏతావానేవ ఆత్మా ఈశ్వరో వా, న అతః పరమ్ అస్తి' ఇతి, యథా నగ్నక్షపణకాదీనాం శరీరాన్తర్వర్తీ దేహపరిమాణో జీవః, ఈశ్వరో వా పాషాణదార్వాదిమాత్రమ్ , ఇత్యేవమ్ ఏకస్మిన్ కార్యే సక్తమ్ అహైతుకం హేతువర్జితం నిర్యుక్తికమ్ , అతత్త్వార్థవత్ అయథాభూతార్థవత్ , యథాభూతః అర్థః తత్త్వార్థః, సః అస్య జ్ఞేయభూతః అస్తీతి తత్త్వార్థవత్ , న తత్త్వార్థవత్ అతత్త్వార్థవత్ ; అహైతుకత్వాదేవ అల్పం చ, అల్పవిషయత్వాత్ అల్పఫలత్వాద్వా । తత్ తామసమ్ ఉదాహృతమ్ । తామసానాం హి ప్రాణినామ్ అవివేకినామ్ ఈదృశం జ్ఞానం దృశ్యతే ॥ ౨౨ ॥

అథ ఇదానీం కర్మణః త్రైవిధ్యమ్ ఉచ్యతే —

నియతం సఙ్గరహితమరాగద్వేషతఃకృతమ్ ।

అఫలప్రేప్సునా కర్మ యత్తత్సాత్త్వికముచ్యతే ॥ ౨౩ ॥

నియతం నిత్యం సఙ్గరహితమ్ ఆసక్తివర్జితమ్ అరాగద్వేషతఃకృతం రాగప్రయుక్తేన ద్వేషప్రయుక్తేన చ కృతం రాగద్వేషతఃకృతమ్ , తద్విపరీతమ్ అరాగద్వేషతఃకృతమ్ , అఫలప్రేప్సునా ఫలం ప్రేప్సతీతి ఫలప్రేప్సుః ఫలతృష్ణః తద్విపరీతేన అఫలప్రేప్సునా కర్త్రా కృతం కర్మ యత్ , తత్ సాత్త్వికమ్ ఉచ్యతే ॥ ౨౩ ॥

యత్తు కామేప్సునా కర్మ సాహఙ్కారేణ వా పునః ।

క్రియతే బహులాయాసం తద్రాజసముదాహృతమ్ ॥ ౨౪ ॥

యత్తు కామేప్సునా కర్మఫలప్రేప్సునా ఇత్యర్థః, కర్మ సాహఙ్కారేణ ఇతి న తత్త్వజ్ఞానాపేక్షయా । కిం తర్హి ? లౌకికశ్రోత్రియనిరహఙ్కారాపేక్షయా । యో హి పరమార్థనిరహఙ్కారః ఆత్మవిత్ , న తస్య కామేప్సుత్వబహులాయాసకర్తృత్వప్రాప్తిః అస్తి । సాత్త్వికస్యాపి కర్మణః అనాత్మవిత్ సాహఙ్కారః కర్తా, కిముత రాజసతామసయోః । లోకే అనాత్మవిదపి శ్రోత్రియో నిరహఙ్కారః ఉచ్యతే 'నిరహఙ్కారః అయం బ్రాహ్మణః' ఇతి । తస్మాత్ తదపేక్షయైవ 'సాహఙ్కారేణ వా' ఇతి ఉక్తమ్ । పునఃశబ్దః పాదపూరణార్థః । క్రియతే బహులాయాసం కర్త్రా మహతా ఆయాసేన నిర్వర్త్యతే, తత్ కర్మ రాజసమ్ ఉదాహృతమ్ ॥ ౨౪ ॥

అనుబన్ధం క్షయం హింసామనపేక్ష్య చ పౌరుషమ్ ।

మోహాదారభ్యతే కర్మ యత్తత్తామసముచ్యతే ॥ ౨౫ ॥

అనుబన్ధం పశ్చాద్భావి యత్ వస్తు సః అనుబన్ధః ఉచ్యతే తం చ అనుబన్ధమ్ , క్షయం యస్మిన్ కర్మణి క్రియమాణే శక్తిక్షయః అర్థక్షయో వా స్యాత్ తం క్షయమ్ , హింసాం ప్రాణిబాధాం చ ; అనపేక్ష్య చ పౌరుషం పురుషకారమ్ 'శక్నోమి ఇదం కర్మ సమాపయితుమ్' ఇత్యేవమ్ ఆత్మసామర్థ్యమ్ , ఇత్యేతాని అనుబన్ధాదీని అనపేక్ష్య పౌరుషాన్తాని మోహాత్ అవివేకతః ఆరభ్యతే కర్మ యత్ , తత్ తామసం తమోనిర్వృత్తమ్ ఉచ్యతే ॥ ౨౫ ॥

ఇదానీం కర్తృభేదః ఉచ్యతే —

ముక్తసఙ్గోఽనహంవాదీ

ధృత్యుత్సాహసమన్వితః ।

సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్నిర్వికారః

కర్తా సాత్త్విక ఉచ్యతే ॥ ౨౬ ॥

ముక్తసఙ్గః ముక్తః పరిత్యక్తః సఙ్గః యేన సః ముక్తసఙ్గః, అనహంవాదీ న అహంవదనశీలః, ధృత్యుత్సాహసమన్వితః ధృతిః ధారణమ్ ఉత్సాహః ఉద్యమః తాభ్యాం సమన్వితః సంయుక్తః ధృత్యుత్సాహసమన్వితః, సిద్ధ్యసిద్ధ్యోః క్రియమాణస్య కర్మణః ఫలసిద్ధౌ అసిద్ధౌ చ

సిద్ధ్యసిద్ధ్యోః నిర్వికారః, కేవలం శాస్త్రప్రమాణేన ప్రయుక్తః న ఫలరాగాదినా యః సః నిర్వికారః ఉచ్యతే । ఏవంభూతః కర్తా యః సః సాత్త్వికః ఉచ్యతే ॥ ౨౬ ॥

రాగీ కర్మఫలప్రేప్సుర్లుబ్ధో హింసాత్మకోఽశుచిః ।

హర్షశోకాన్వితః కర్తా రాజసః పరికీర్తితః ॥ ౨౭ ॥

రాగీ రాగః అస్య అస్తీతి రాగీ, కర్మఫలప్రేప్సుః కర్మఫలార్థీ ఇత్యర్థః, లుబ్ధః పరద్రవ్యేషు సఞ్జాతతృష్ణః, తీర్థాదౌ స్వద్రవ్యాపరిత్యాగీ వా, హింసాత్మకః పరపీడాకరస్వభావః, అశుచిః బాహ్యాభ్యన్తరశౌచవర్జితః, హర్షశోకాన్వితః ఇష్టప్రాప్తౌ హర్షః అనిష్టప్రాప్తౌ ఇష్టవియోగే చ శోకః తాభ్యాం హర్షశోకాభ్యామ్ అన్వితః సంయుక్తః, తస్యైవ చ కర్మణః సమ్పత్తివిపత్తిభ్యాం హర్షశోకౌ స్యాతామ్ , తాభ్యాం సంయుక్తో యః కర్తా సః రాజసః పరికీర్తితః ॥ ౨౭ ॥

అయుక్తః ప్రాకృతః స్తబ్ధః

శఠో నైకృతికోఽలసః ।

విషాదీ దీర్ఘసూత్రీ చ

కర్తా తామస ఉచ్యతే ॥ ౨౮ ॥

అయుక్తః న యుక్తః అసమాహితః, ప్రాకృతః అత్యన్తాసంస్కృతబుద్ధిః బాలసమః, స్తబ్ధః దణ్డవత్ న నమతి కస్మైచిత్ , శఠః మాయావీ శక్తిగూహనకారీ, నైకృతికః పరవిభేదనపరః, అలసః అప్రవృత్తిశీలః కర్తవ్యేష్వపి, విషాదీ విషాదవాన్ సర్వదా అవసన్నస్వభావః, దీర్ఘసూత్రీ చ కర్తవ్యానాం దీర్ఘప్రసారణః, సర్వదా మన్దస్వభావః, యత్ అద్య శ్వో వా కర్తవ్యం తత్ మాసేనాపి న కరోతి, యశ్చ ఏవంభూతః, సః కర్తా తామసః ఉచ్యతే ॥ ౨౮ ॥

బుద్ధేర్భేదం ధృతేశ్చైవ గుణతస్త్రివిధం శృణు ।

ప్రోచ్యమానమశేషేణ పృథక్త్వేన ధనఞ్జయ ॥ ౨౯ ॥

బుద్ధేః భేదం ధృతేశ్చైవ భేదం గుణతః సత్త్వాదిగుణతః త్రివిధం శృణు ఇతి సూత్రోపన్యాసః । ప్రోచ్యమానం కథ్యమానమ్ అశేషేణ నిరవశేషతః యథావత్ పృథక్త్వేన వివేకతః ధనఞ్జయ, దిగ్విజయే మానుషం దైవం చ ప్రభూతం ధనం జితవాన్ , తేన అసౌ ధనఞ్జయః అర్జునః ॥ ౨౯ ॥

ప్రవృత్తిం చ నివృత్తిం చ

కార్యాకార్యే భయాభయే ।

బన్ధం మోక్షం చ యా వేత్తి

బుద్ధిః సా పార్థ సాత్త్వికీ ॥ ౩౦ ॥

ప్రవృత్తిం చ ప్రవృత్తిః ప్రవర్తనం బన్ధహేతుః కర్మమార్గః శాస్త్రవిహితవిషయః, నివృత్తిం చ నిర్వృత్తిః మోక్షహేతుః సంన్యాసమార్గః — బన్ధమోక్షసమానవాక్యత్వాత్ ప్రవృత్తినివృత్తీ కర్మసంన్యాసమార్గౌ ఇతి అవగమ్యతే — కార్యాకార్యే విహితప్రతిషిద్ధే లౌకికే వైదికే వా శాస్త్రబుద్ధేః కర్తవ్యాకర్తవ్యే కరణాకరణే ఇత్యేతత్ ; కస్య ? దేశకాలాద్యపేక్షయా దృష్టాదృష్టార్థానాం కర్మణామ్ । భయాభయే బిభేతి అస్మాదితి భయం చోరవ్యాఘ్రాది, న భయం అభయమ్ , భయం చ అభయం చ భయాభయే, దృష్టాదృష్టవిషయయోః భయాభయయోః కారణే ఇత్యర్థః । బన్ధం సహేతుకం మోక్షం చ సహేతుకం యా వేత్తి విజానాతి బుద్ధిః, సా పార్థ సాత్త్వికీ । తత్ర జ్ఞానం బుద్ధేః వృత్తిః ; బుద్ధిస్తు వృత్తిమతీ । ధృతిరపి వృత్తివిశేషః ఏవ బుద్ధేః ॥ ౩౦ ॥

యయా ధర్మమధర్మం చ

కార్యం చాకార్యమేవ చ ।

అయథావత్ప్రజానాతి

బుద్ధిః సా పార్థ రాజసీ ॥ ౩౧ ॥

యయా ధర్మం శాస్త్రచోదితమ్ అధర్మం చ తత్ప్రతిషిద్ధం కార్యం చ అకార్యమేవ చ పూర్వోక్తే ఏవ కార్యాకార్యే అయథావత్ న యథావత్ సర్వతః నిర్ణయేన న ప్రజానాతి, బుద్ధిః సా పార్థ, రాజసీ ॥ ౩౧ ॥

అధర్మం ధర్మమితి యా

మన్యతే తమసావృతా ।

సర్వార్థాన్విపరీతాంశ్చ

బుద్ధిః సా పార్థ తామసీ ॥ ౩౨ ॥

అధర్మం ప్రతిషిద్ధం ధర్మం విహితమ్ ఇతి యా మన్యతే జానాతి తమసా ఆవృతా సతీ, సర్వార్థాన్ సర్వానేవ జ్ఞేయపదార్థాన్ విపరీతాంశ్చ విపరీతానేవ విజానాతి, బుద్ధిః సా పార్థ, తామసీ ॥ ౩౨ ॥

ధృత్యా యయా ధారయతే

మనఃప్రాణేన్ద్రియక్రియాః ।

యోగేనావ్యభిచారిణ్యా

ధృతిః సా పార్థ సాత్త్వికీ ॥ 33 ॥

ధృత్యా యయా — అవ్యభిచారిణ్యా ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః, ధారయతే ; కిమ్ ? మనఃప్రాణేన్ద్రియక్రియాః మనశ్చ ప్రాణాశ్చ ఇన్ద్రియాణి చ మనఃప్రాణేన్ద్రియాణి, తేషాం క్రియాః చేష్టాః, తాః ఉచ్ఛాస్త్రమార్గప్రవృత్తేః ధారయతే ధారయతి — ధృత్యా హి ధార్యమాణాః ఉచ్ఛాస్త్రమార్గవిషయాః న భవన్తి — యోగేన సమాధినా, అవ్యభిచారిణ్యా, నిత్యసమాధ్యనుగతయా ఇత్యర్థః । ఏతత్ ఉక్తం భవతి — అవ్యభిచారిణ్యా ధృత్యా మనఃప్రాణేన్ద్రియక్రియాః ధార్యమాణాః యోగేన ధారయతీతి । యా ఏవంలక్షణా ధృతిః, సా పార్థ, సాత్త్వికీ ॥ ౩౩ ॥

యయా తు ధర్మకామార్థాన్ధృత్యా ధారయతేఽర్జున ।

ప్రసఙ్గేన ఫలాకాఙ్క్షీ ధృతిః సా పార్థ రాజసీ ॥ ౩౪ ॥

యయా తు ధర్మకామార్థాన్ ధర్మశ్చ కామశ్చ అర్థశ్చ ధర్మకామార్థాః తాన్ ధర్మకామార్థాన్ ధృత్యా యయా ధారయతే మనసి నిత్యమేవ కర్తవ్యరూపాన్ అవధారయతి హే అర్జున, ప్రసఙ్గేన యస్య యస్య ధర్మాదేః ధారణప్రసఙ్గః తేన తేన ప్రసఙ్గేన ఫలాకాఙ్క్షీ చ భవతి యః పురుషః, తస్య ధృతిః యా, సా పార్థ, రాజసీ ॥ ౩౪ ॥

యయా స్వప్నం భయం శోకం

విషాదం మదమేవ చ ।

న విముఞ్చతి దుర్మేధా

ధృతిః సా తామసీ మతా ॥ ౩౫ ॥

యయా స్వప్నం నిద్రాం భయం త్రాసం శోకం విషాదం విషణ్ణతాం మదం విషయసేవామ్ ఆత్మనః బహుమన్యమానః మత్త ఇవ మదమ్ ఏవ చ మనసి నిత్యమేవ కర్తవ్యరూపతయా కుర్వన్ న విముఞ్చతి ధారయత్యేవ దుర్మేధాః కుత్సితమేధాః పురుషః యః, తస్య ధృతిః యా, సా తామసీ మతా ॥ ౩౫ ॥

గుణభేదేన క్రియాణాం కారకాణాం చ త్రివిధో భేదః ఉక్తః । అథ ఇదానీం ఫలస్య సుఖస్య త్రివిధో భేదః ఉచ్యతే —

సుఖం త్విదానీం త్రివిధం

శృణు మే భరతర్షభ ।

అభ్యాసాద్రమతే యత్ర

దుఃఖాన్తం చ నిగచ్ఛతి ॥ ౩౬ ॥

సుఖం తు ఇదానీం త్రివిధం శృణు, సమాధానం కురు ఇత్యేతత్ , మే మమ భరతర్షభ ।
అభ్యాసాత్ పరిచయాత్ ఆవృత్తేః రమతే రతిం ప్రతిపద్యతే యత్ర యస్మిన్ సుఖానుభవే
దుఃఖాన్తం చ దుఃఖావసానం దుఃఖోపశమం చ నిగచ్ఛతి నిశ్చయేన ప్రాప్నోతి ॥ ౩౬ ॥

యత్తదగ్రే విషమివ పరిణామేఽమృతోపమమ్ ।

తత్సుఖం సాత్త్వికం ప్రోక్తమాత్మబుద్ధిప్రసాదజమ్ ॥ ౩౭ ॥

యత్ తత్ సుఖమ్ అగ్రే పూర్వం ప్రథమసంనిపాతే జ్ఞానవైరాగ్యధ్యానసమాధ్యారమ్భే
అత్యన్తాయాసపూర్వకత్వాత్ విషమివ దుఃఖాత్మకం భవతి, పరిణామే
జ్ఞానవైరాగ్యాదిపరిపాకజం సుఖమ్ అమృతోపమమ్ , తత్ సుఖం సాత్త్వికం ప్రోక్తం విద్వద్భిః,
ఆత్మనః బుద్ధిః ఆత్మబుద్ధిః, ఆత్మబుద్ధేః ప్రసాదః నైర్మల్యం సలిలస్య ఇవ స్వచ్ఛతా, తతః
జాతం ఆత్మబుద్ధిప్రసాదజమ్ । ఆత్మవిషయా వా ఆత్మావలమ్బనా వా బుద్ధిః ఆత్మబుద్ధిః,
తత్ప్రసాదప్రకర్షాద్వా జాతమిత్యేతత్ । తస్మాత్ సాత్త్వికం తత్ ॥ ౩౭ ॥

విషయేన్ద్రియసంయోగాద్యత్తదగ్రేఽమృతోపమమ్ ।

పరిణామే విషమివ తత్సుఖం రాజసం స్మృతమ్ ॥ ౩౮ ॥

విషయేన్ద్రియసంయోగాత్ జాయతే యత్ సుఖమ్ తత్ సుఖమ్ అగ్రే ప్రథమక్షణే
అమృతోపమమ్ అమృతసమమ్ , పరిణామే విషమివ,
బలవీర్యరూపప్రజ్ఞామేధాధనోత్సాహహానిహేతుత్వాత్ అధర్మతజ్జనితనరకాదిహేతుత్వాచ్చ
పరిణామే తదుపభోగపరిణామాన్తే విషమివ, తత్ సుఖం రాజసం స్మృతమ్ ॥ ౩౮ ॥

యదగ్రే చానుబన్ధే చ సుఖం మోహనమాత్మనః ।

నిద్రాలస్యప్రమాదోత్థం తత్తామసముదాహృతమ్ ॥ ౩౯ ॥

యత్ అగ్రే చ అనుబన్ధే చ అవసానోత్తరకాలే చ సుఖం మోహనం మోహకరమ్ ఆత్మనః
నిద్రాలస్యప్రమాదోత్థం నిద్రా చ ఆలస్యం చ ప్రమాదశ్చ తేభ్యః సముత్తిష్ఠతీతి
నిద్రాలస్యప్రమాదోత్థమ్ , తత్ తామసమ్ ఉదాహృతమ్ ॥ ౩౯ ॥

అథ ఇదానీం ప్రకరణోపసంహారార్థః శ్లోకః ఆరభ్యతే —

న తదస్తి పృథివ్యాం వా దివి దేవేషు వా పునః ।

సత్త్వం ప్రకృతిజైర్ముక్తం యదేభిః స్యాత్త్రిభిర్గుణైః ॥ ౪౦ ॥

న తత్ అస్తి తత్ నాస్తి పృథివ్యాం వా మనుష్యాదిషు సత్త్వం ప్రాణిజాతమ్ అన్యద్వా అప్రాణి,
దివి దేవేషు వా పునః సత్త్వమ్ , ప్రకృతిజైః ప్రకృతితః జాతైః ఏభిః త్రిభిః గుణైః సత్త్వాదిభిః
ముక్తం పరిత్యక్తం యత్ స్యాత్ , న తత్ అస్తి ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ॥ ౪౦ ॥

సర్వః సంసారః క్రియాకారకఫలలక్షణః సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మకః అవిద్యాపరికల్పితః సమూలః అనర్థః ఉక్తః, వృక్షరూపకల్పనయా చ 'ఊర్ధ్వమూలమ్' (భ. గీ. ౧౫ । ౧) ఇత్యాదినా,తం చ 'అసఙ్గశస్త్రేణ దృఢేన ఛిత్త్వా' 'తతః పదం తత్పరిమార్గితవ్యమ్' (భ. గీ. ౧౫ । 3), (భ. గీ. ౧౫ । ౪) ఇతి చ ఉక్తమ్ । తత్ర చ సర్వస్య త్రిగుణాత్మకత్వాత్ సంసారకారణనివృత్త్యనుపపత్తౌ ప్రాప్తాయామ్ , యథా తన్నివృత్తిః స్యాత్ తథా వక్తవ్యమ్ , సర్వశ్చ గీతాశాస్త్రార్థః ఉపసంహర్తవ్యః, ఏతావానేవ చ సర్వవేదస్మృత్యర్థః పురుషార్థమ్ ఇచ్ఛద్భిః అనుష్ఠేయః ఇత్యేవమర్థమ్ 'బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశామ్' ఇత్యాదిః ఆరభ్యతే —

బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశాం శూద్రాణాం చ పరన్తప ।

కర్మాణి ప్రవిభక్తాని స్వభావప్రభవైర్గుణైః ॥ ౪౧ ॥

బ్రాహ్మణాశ్చ క్షత్రియాశ్చ విశశ్చ బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశః, తేషాం బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశాం శూద్రాణాం చ — శూద్రాణామ్ అసమాసకరణమ్ ఏకజాతిత్వే సతి వేదానధికారాత్ — హే పరన్తప, కర్మాణి ప్రవిభక్తాని ఇతరేతరవిభాగేన వ్యవస్థాపితాని । కేన ? స్వభావప్రభవైః గుణైః, స్వభావః ఈశ్వరస్య ప్రకృతిః త్రిగుణాత్మికా మాయా సా ప్రభవః యేషాం గుణానాం తే స్వభావప్రభవాః, తైః, శమాదీని కర్మాణి ప్రవిభక్తాని బ్రాహ్మణాదీనామ్ । అథవా బ్రాహ్మణస్వభావస్య సత్త్వగుణః ప్రభవః కారణమ్ , తథా క్షత్రియస్వభావస్య సత్త్వోపసర్జనం రజః ప్రభవః, వైశ్యస్వభావస్య తమఉపసర్జనం రజః ప్రభవః, శూద్రస్వభావస్య రజఉపసర్జనం తమః ప్రభవః, ప్రశాన్త్యైశ్వర్యేహామూఢతాస్వభావదర్శనాత్ చతుర్ణామ్ । అథవా, జన్మాన్తరకృతసంస్కారః ప్రాణినాం వర్తమానజన్మని స్వకార్యాభిముఖత్వేన అభివ్యక్తః స్వభావః, సః ప్రభవో యేషాం గుణానాం తే స్వభావప్రభవాః గుణాః ; గుణప్రాదుర్భావస్య నిష్కారణత్వానుపపత్తేః । 'స్వభావః కారణమ్' ఇతి చ కారణవిశేషోపాదానమ్ । ఏవం స్వభావప్రభవైః ప్రకృతిభవైః సత్త్వరజస్తమోభిః గుణైః స్వకార్యానురూపేణ శమాదీని కర్మాణి ప్రవిభక్తాని ॥

నను శాస్త్రప్రవిభక్తాని శాస్త్రేణ విహితాని బ్రాహ్మణాదీనాం శమాదీని కర్మాణి ; కథమ్ ఉచ్యతే సత్త్వాదిగుణప్రవిభక్తాని ఇతి ? నైష దోషః ; శాస్త్రేణాపి బ్రాహ్మణాదీనాం సత్త్వాదిగుణవిశేషాపేక్షయైవ శమాదీని కర్మాణి ప్రవిభక్తాని, న గుణానపేక్షయా, ఇతి శాస్త్రప్రవిభక్తాన్యపి కర్మాణి గుణప్రవిభక్తాని ఇతి ఉచ్యతే ॥ ౪౧ ॥

కాని పునః తాని కర్మాణి ఇతి, ఉచ్యతే —

శమో దమస్తపః శౌచం

క్షాన్తిరార్జవమేవ చ ।

జ్ఞానం విజ్ఞానమాస్తిక్యం

బ్రహ్మకర్మ స్వభావజమ్ ॥ ४२ ॥

శమః దమశ్చ యథావ్యాఖ్యాతార్థౌ, తపః యథోక్తం శారీరాది, శౌచం వ్యాఖ్యాతమ్ , క్షాన్తిః క్షమా, ఆర్జవమ్ ఋజుతా ఏవ చ జ్ఞానం విజ్ఞానమ్ , ఆస్తిక్యమ్ ఆస్తికభావః శ్రద్ధధానతా ఆగమార్థేషు, బ్రహ్మకర్మ బ్రాహ్మణజాతేః కర్మ స్వభావజమ్ — యత్ ఉక్తం స్వభావప్రభవైర్గుణైః ప్రవిభక్తాని ఇతి తదేవోక్తం స్వభావజమ్ ఇతి ॥ ४२ ॥

శౌర్యం తేజో ధృతిర్దాక్ష్యం యుద్ధే చాప్యపలాయనమ్ ।

దానమీశ్వరభావశ్చ క్షాత్రం కర్మ స్వభావజమ్ ॥ ४३ ॥

శౌర్యం శూరస్య భావః, తేజః ప్రాగల్భ్యమ్ , ధృతిః ధారణమ్ , సర్వావస్థాసు అనవసాదః భవతి యయా ధృత్యా ఉత్తమ్భితస్య, దాక్ష్యం దక్షస్య భావః, సహసా ప్రత్యుత్పన్నేషు కార్యేషు అవ్యామోహేన ప్రవృత్తిః, యుద్ధే చాపి అపలాయనమ్ అపరాఙ్ముఖీభావః శత్రుభ్యః, దానం దేయద్రవ్యేషు ముక్తహస్తతా, ఈశ్వరభావశ్చ ఈశ్వరస్య భావః, ప్రభుశక్తిప్రకటీకరణమ్ ఈశితవ్యాన్ ప్రతి, క్షాత్రం కర్మ క్షత్రియజాతేః విహితం కర్మ క్షాత్రం కర్మ స్వభావజమ్ ॥ ४३ ॥

కృషిగౌరక్ష్యవాణిజ్యం వైశ్యకర్మ స్వభావజమ్ ।

పరిచర్యాత్మకం కర్మ శూద్రస్యాపి స్వభావజమ్ ॥ ४४ ॥

కృషిగౌరక్ష్యవాణిజ్యం కృషిశ్చ గౌరక్ష్యం చ వాణిజ్యం చ కృషిగౌరక్ష్యవాణిజ్యమ్ , కృషిః భూమేః విలేఖనమ్ , గౌరక్ష్యం గాః రక్షతీతి గోరక్షః తస్య భావః గౌరక్ష్యమ్ , పాశుపాల్యమ్ ఇత్యర్థః, వాణిజ్యం వణిక్కర్మ క్రయవిక్రయాదిలక్షణం వైశ్యకర్మ వైశ్యజాతేః కర్మ వైశ్యకర్మ స్వభావజమ్ । పరిచర్యాత్మకం శుశ్రూషాస్వభావం కర్మ శూద్రస్యాపి స్వభావజమ్ ॥ ४४ ॥

ఏతేషాం జాతివిహితానాం కర్మణాం సమ్యగనుష్ఠితానాం స్వర్గప్రాప్తిః ఫలం స్వభావతః, 'వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతః శేషేణ విశిష్టదేశజాతికులధర్మాయుఃశ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యన్తే' (గౌ. ధ. २ । २ । २९), (మై. గౌ. ధ. ११ । ३१) ఇత్యాదిస్మృతిభ్యః ; పురాణే చ వర్ణినామ్ ఆశ్రమిణాం చ లోకఫలభేదవిశేషస్మరణాత్ । కారణాన్తరాత్తు ఇదం వక్ష్యమాణం ఫలమ్ —

స్వే స్వే కర్మణ్యభిరతః

సంసిద్ధిం లభతే నరః ।

స్వకర్మనిరతః సిద్ధిం

యథా విన్దతి తచ్ఛృణు ॥ ४५ ॥

స్వే స్వే యథోక్తలక్షణభేదే కర్మణి అభిరతః తత్పరః సంసిద్ధిం స్వకర్మానుష్ఠానాత్ అశుద్ధిక్షయే సతి కాయేన్ద్రియాణాం జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాలక్షణాం సంసిద్ధిం లభతే ప్రాప్నోతి

నరః అధికృతః పురుషః ; కిం స్వకర్మానుష్ఠానత ఏవ సాక్షాత్ సంసిద్ధిః ? న ; కథం తర్హి ? స్వకర్మనిరతః సిద్ధిం యథా యేన ప్రకారేణ విన్దతి, తత్ శృణు ॥ ౪౫ ॥

యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం

యేన సర్వమిదం తతమ్ ।

స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య

సిద్ధిం విన్దతి మానవః ॥ ౪౬ ॥

యతః యస్మాత్ ప్రవృత్తిః ఉత్పత్తిః చేష్టా వా యస్మాత్ అన్తర్యామిణః ఈశ్వరాత్ భూతానాం ప్రాణినాం స్యాత్ , యేన ఈశ్వరేణ సర్వమ్ ఇదం తతం జగత్ వ్యాప్తం స్వకర్మణా పూర్వోక్తేన ప్రతివర్ణం తమ్ ఈశ్వరమ్ అభ్యర్చ్య పూజయిత్వా ఆరాధ్య కేవలం జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాలక్షణాం సిద్ధిం విన్దతి మానవః మనుష్యః ॥ ౪౬ ॥

యతః ఏవమ్ , అతః —

శ్రేయాన్స్వధర్మో విగుణః

పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్ ।

స్వభావనియతం కర్మ

కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిషమ్ ॥ ౪౭ ॥

శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః స్వో ధర్మః స్వధర్మః, విగుణోఽపి ఇతి అపిశబ్దో ద్రష్టవ్యః, పరధర్మాత్ । స్వభావనియతం స్వభావేన నియతమ్ , యదుక్తం స్వభావజమితి, తదేవోక్తం స్వభావనియతమ్ ఇతి ; యథా విషజాతస్య కృమేః విషం న దోషకరమ్ , తథా స్వభావనియతం కర్మ కుర్వన్ న ఆప్నోతి కిల్బిషం పాపమ్ ॥ ౪౭ ॥

స్వభావనియతం కర్మ కుర్వాణో విషజః ఇవ కృమిః కిల్బిషం న ఆప్నోతీతి ఉక్తమ్ ; పరధర్మశ్చ భయావహః ఇతి, అనాత్మజ్ఞశ్చ ‘న హి కశ్చిత్క్షణమపి అకర్మకృత్తిష్ఠతి’ (భ. గీ. ౩ । ౫) ఇతి । అతః —

సహజం కర్మ కౌన్తేయ

సదోషమపి న త్యజేత్ ।

సర్వారమ్భా హి దోషేణ

ధూమేనాగ్నిరివావృతాః ॥ ౪౮ ॥

సహజం సహ జన్మనైవ ఉత్పన్నమ్ । కిం తత్ ? కర్మ కౌన్తేయ సదోషమపి త్రిగుణాత్మకత్వాత్ న త్యజేత్ । సర్వారమ్భాః ఆరభ్యన్త ఇతి ఆరమ్భాః, సర్వకర్మాణి ఇత్యేతత్ ; ప్రకరణాత్ యే కేచిత్ ఆరమ్భాః స్వధర్మాః పరధర్మాశ్చ, తే సర్వే హి యస్మాత్ — త్రిగుణాత్మకత్వమ్ అత్ర హేతుః — త్రిగుణాత్మకత్వాత్ దోషేణ ధూమేన సహజేన అగ్నిరివ, ఆవృతాః । సహజస్య కర్మణః స్వధర్మాఖ్యస్య పరిత్యాగేన పరధర్మానుష్ఠానేఽపి దోషాత్ నైవ ముచ్యతే ; భయావహశ్చ పరధర్మః । న చ శక్యతే అశేషతః త్యక్తుమ్ అజ్ఞేన కర్మ యతః, తస్మాత్ న త్యజేత్ ఇత్యర్థః ॥

కిమ్ అశేషతః త్యక్తుమ్ అశక్యం కర్మ ఇతి న త్యజేత్ ? కిం వా సహజస్య కర్మణః త్యాగే దోషో భవతీతి ? కిం చ అతః ? యది తావత్ అశేషతః త్యక్తుమ్ అశక్యమ్ ఇతి న త్యాజ్యం సహజం కర్మ, ఏవం తర్హి అశేషతః త్యాగే గుణ ఏవ స్యాదితి సిద్ధం భవతి । సత్యమ్ ఏవమ్ ; అశేషతః త్యాగ ఏవ న ఉపపద్యతే ఇతి చేత్ , కిం నిత్యప్రచలితాత్మకః పురుషః, యథా సాఙ్ఖ్యానాం గుణాః ? కిం వా క్రియైవ కారకమ్ , యథా బౌద్ధానాం స్కన్ధాః క్షణప్రధ్వంసినః ? ఉభయథాపి కర్మణః అశేషతః త్యాగః న సమ్భవతి । అథ తృతీయోఽపి పక్షః — యదా కరోతి తదా సక్రియం వస్తు । యదా న కరోతి, తదా నిష్క్రియం తదేవ । తత్ర ఏవం సతి శక్యం కర్మ అశేషతః త్యక్తుమ్ । అయం తు అస్మిన్ తృతీయే పక్షే విశేషః — న నిత్యప్రచలితం వస్తు, నాపి క్రియైవ కారకమ్ । కిం తర్హి ? వ్యవస్థితే ద్రవ్యే అవిద్యమానా క్రియా ఉత్పద్యతే, విద్యమానా చ వినశ్యతి । శుద్ధం తత్ ద్రవ్యం శక్తిమత్ అవతిష్ఠతే । ఇతి ఏవమ్ ఆహుః కాణాదాః । తదేవ చ కారకమ్ ఇతి । అస్మిన్ పక్షే కో దోషః ఇతి । అయమేవ తు దోషః — యతస్తు అభాగవతం మతమ్ ఇదమ్ । కథం జ్ఞాయతే ? యతః ఆహ భగవాన్ ‘నాసతో విద్యతే భావః’ (భ. గీ. ౨ । ౧౬) ఇత్యాది । కాణాదానాం హి అసతః భావః, సతశ్చ అభావః, ఇతి ఇదం మతమ్ అభాగవతమ్ । అభాగవతమపి న్యాయవచ్చేత్ కో దోషః ఇతి చేత్ , ఉచ్యతే — దోషవత్తు ఇదమ్ , సర్వప్రమాణవిరోధాత్ । కథమ్ ? యది తావత్ ద్వ్యణుకాది ద్రవ్యం ప్రాక్ ఉత్పత్తేః అత్యన్తమేవ అసత్ , ఉత్పన్నం చ స్థితం కఞ్చిత్ కాలం పునః అత్యన్తమేవ అసత్త్వమ్ ఆపద్యతే, తథా చ సతి అసదేవ సత్ జాయతే, సదేవ అసత్త్వమ్ ఆపద్యతే, అభావః భావో భవతి, భావశ్చ అభావో భవతి ; తత్ర అభావః జాయమానః ప్రాక్ ఉత్పత్తేః శశవిషాణకల్పః సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తాఖ్యం కారణమ్ అపేక్ష్య జాయతే ఇతి । న చ ఏవమ్ అభావః ఉత్పద్యతే, కారణం చ అపేక్షతే ఇతి శక్యం వక్తుమ్ , అసతాం శశవిషాణాదీనామ్ అదర్శనాత్ । భావాత్మకాశ్చేత్ ఘటాదయః ఉత్పద్యమానాః, కిఞ్చిత్ అభివ్యక్తిమాత్రే కారణమ్ అపేక్ష్య ఉత్పద్యన్తే ఇతి శక్యం ప్రతిపత్తుమ్ । కిఞ్చ, అసతశ్చ సతశ్చ సద్భావే అసద్భావే న క్వచిత్ ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారేషు విశ్వాసః కస్యచిత్ స్యాత్ , ‘సత్ సదేవ అసత్ అసదేవ’ ఇతి నిశ్చయానుపపత్తేః ॥

కిఞ్చ, ఉత్పద్యతే ఇతి ద్వ్యణుకాదేః ద్రవ్యస్య స్వకారణసత్తాసమ్బన్ధమ్ ఆహుః । ప్రాక్ ఉత్పత్తేశ్చ అసత్ , పశ్చాత్ కారణవ్యాపారమ్ అపేక్ష్య స్వకారణైః పరమాణుభిః సత్తయా చ సమవాయలక్షణేన సమ్బన్ధేన సమ్బధ్యతే । సమ్బద్ధం సత్ కారణసమవేతం సత్ భవతి ।

తత్ర వక్తవ్యం కథమ్ అసతః స్వం కారణం భవేత్ సమ్బన్ధో వా కేనచిత్ స్యాత్ ? న హి వన్ధ్యాపుత్రస్య స్వం కారణం సమ్బన్ధో వా కేనచిత్ ప్రమాణతః కల్పయితుం శక్యతే ॥

నను నైవం వైశేషికైః అభావస్య సమ్బన్ధః కల్ప్యతే । ద్వ్యణుకాదీనాం హి ద్రవ్యాణాం స్వకారణసమవాయలక్షణః సమ్బన్ధః సతామేవ ఉచ్యతే ఇతి । న ; సమ్బన్ధాత్ ప్రాక్ సత్త్వానభ్యుపగమాత్ । న హి వైశేషికైః కులాలదణ్డచక్రాదివ్యాపారాత్ ప్రాక్ ఘటాదీనామ్ అస్తిత్వమ్ ఇష్యతే । న చ మృద ఏవ ఘటాద్యాకారప్రాప్తిమ్ ఇచ్ఛన్తి । తతశ్చ అసత ఏవ సమ్బన్ధః పారిశేష్యాత్ ఇష్టో భవతి ॥

నను అసతోఽపి సమవాయలక్షణః సమ్బన్ధః న విరుద్ధః । న ; వన్ధ్యాపుత్రాదీనామ్ అదర్శనాత్ । ఘటాదేరేవ ప్రాగభావస్య స్వకారణసమ్బన్ధో భవతి న వన్ధ్యాపుత్రాదేః, అభావస్య తుల్యత్వేఽపి ఇతి విశేషః అభావస్య వక్తవ్యః । ఏకస్య అభావః, ద్వయోః అభావః, సర్వస్య అభావః, ప్రాగభావః, ప్రధ్వంసాభావః, ఇతరేతరాభావః, అత్యన్తాభావః ఇతి లక్షణతో న కేనచిత్ విశేషో దర్శయితుం శక్యః । అసతి చ విశేషే ఘటస్య ప్రాగభావః ఏవ కులాలాదిభిః ఘటభావమ్ ఆపద్యతే సమ్బధ్యతే చ భావేన కపాలాఖ్యేన, సమ్బద్ధశ్చ సర్వవ్యవహారయోగ్యశ్చ భవతి, న తు ఘటస్యైవ ప్రధ్వంసాభావః అభావత్వే సత్యపి, ఇతి ప్రధ్వంసాద్యభావానాం న క్వచిత్ వ్యవహారయోగ్యత్వమ్ , ప్రాగభావస్యైవ ద్వ్యణుకాదిద్రవ్యాఖ్యస్య ఉత్పత్త్యాదివ్యవహారార్హత్వమ్ ఇత్యేతత్ అసమఞ్జసమ్ ; అభావత్వావిశేషాత్ అత్యన్తప్రధ్వంసాభావయోరివ ॥

నను నైవ అస్మాభిః ప్రాగభావస్య భావాపత్తిః ఉచ్యతే । భావస్యైవ తర్హి భావాపత్తిః ; యథా ఘటస్య ఘటాపత్తిః, పటస్య వా పటాపత్తిః । ఏతదపి అభావస్య భావాపత్తివదేవ ప్రమాణవిరుద్ధమ్ । సాఙ్ఖ్యస్యాపి యః పరిణామపక్షః సోఽపి అపూర్వధర్మోత్పత్తివినాశాఙ్గీకరణాత్ వైశేషికపక్షాత్ న విశిష్యతే । అభివ్యక్తితిరోభావాఙ్గీకరణేఽపి అభివ్యక్తితిరోభావయోః విద్యమానత్వావిద్యమానత్వనిరూపణే పూర్వవదేవ ప్రమాణవిరోధః । ఏతేన కారణస్యైవ సంస్థానమ్ ఉత్పత్త్యాది ఇత్యేతదపి ప్రత్యుక్తమ్ ॥

పారిశేష్యాత్ సత్ ఏకమేవ వస్తు అవిద్యయా ఉత్పత్తివినాశాదిధర్మైః అనేకధా నటవత్ వికల్ప్యతే ఇతి । ఇదం భాగవతం మతమ్ ఉక్తమ్ 'నాసతో విద్యతే భావః' (భ. గీ. ౨ । ౧౬) ఇత్యస్మిన్ శ్లోకే, సత్ప్రత్యయస్య అవ్యభిచారాత్ , వ్యభిచారాచ్చ ఇతరేషామితి ॥

కథం తర్హి ఆత్మనః అవిక్రియత్వే అశేషతః కర్మణః త్యాగః న ఉపపద్యతే ఇతి ? యది వస్తుభూతాః గుణాః, యది వా అవిద్యాకల్పితాః, తద్ధర్మః కర్మ, తదా ఆత్మని అవిద్యాధ్యారోపితమేవ ఇతి అవిద్వాన్ 'న హి కశ్చిత్ క్షణమపి అశేషతః త్యక్తుం శక్నోతి' (భ. గీ. 3 । ౫) ఇతి ఉక్తమ్ । విద్వాంస్తు పునః విద్యయా అవిద్యాయాం నివృత్తాయాం శక్నోత్యేవ అశేషతః కర్మ పరిత్యక్తుమ్ , అవిద్యాధ్యారోపితస్య శేషానుపపత్తేః । న హి తైమిరికదృష్ట్యా

అధ్యారోపితస్య ద్విచన్ద్రాదేః తిమిరాపగమేఽపి శేషః అవతిష్ఠతే । ఏవం చ సతి ఇదం వచనమ్ ఉపపన్నమ్ ‘సర్వకర్మాణి మనసా’ (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇత్యాది, ‘స్వే స్వే కర్మణ్యభిరతః సంసిద్ధిం లభతే నరః’ (భ. గీ. ౧౮ । ౪౫) ‘స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః’ (భ. గీ. ౧౮ । ౪౬) ఇతి చ ॥ ౪౮ ॥

యా కర్మజా సిద్ధిః ఉక్తా జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాలక్షణా, తస్యాః ఫలభూతా నైష్కర్మ్యసిద్ధిః జ్ఞాననిష్ఠాలక్షణా చ వక్తవ్యేతి శ్లోకః ఆరభ్యతే —

అసక్తబుద్ధిః సర్వత్ర

జితాత్మా విగతస్పృహః ।

నైష్కర్మ్యసిద్ధిం పరమాం

సంన్యాసేనాధిగచ్ఛతి ॥ ౪౯ ॥

అసక్తబుద్ధిః అసక్తా సఙ్గరహితా బుద్ధిః అన్తఃకరణం యస్య సః అసక్తబుద్ధిః సర్వత్ర పుత్రదారాదిషు ఆసక్తినిమిత్తేషు, జితాత్మా జితః వశీకృతః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సః జితాత్మా, విగతస్పృహః విగతా స్పృహా తృష్ణా దేహజీవితభోగేషు యస్మాత్ సః విగతస్పృహః, యః ఏవంభూతః ఆత్మజ్ఞః సః నైష్కర్మ్యసిద్ధిం నిర్గతాని కర్మాణి యస్మాత్ నిష్క్రియబ్రహ్మాత్మసమ్బోధాత్ సః నిష్కర్మా తస్య భావః నైష్కర్మ్యమ్ , నైష్కర్మ్యం చ తత్ సిద్ధిశ్చ సా నైష్కర్మ్యసిద్ధిః, నిష్కర్మత్వస్య వా నిష్క్రియాత్మరూపావస్థానలక్షణస్య సిద్ధిః నిష్పత్తిః, తాం నైష్కర్మ్యసిద్ధిం పరమాం ప్రకృష్టాం కర్మజసిద్ధివిలక్షణాం సద్యోముక్త్యవస్థానరూపాం సంన్యాసేన సమ్యగ్దర్శనేన తత్పూర్వకేణ వా సర్వకర్మసంన్యాసేన, అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి । తథా చ ఉక్తమ్ — ‘సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్య నైవ కుర్వన్న కారయన్నాస్తే’ (భ. గీ. ౫ । ౧౩) ఇతి ॥ ౪౯ ॥

పూర్వోక్తేన స్వకర్మానుష్ఠానేన ఈశ్వరాభ్యర్చనరూపేణ జనితాం ప్రాగుక్తలక్షణాం సిద్ధిం ప్రాప్తస్య ఉత్పన్నాత్మవివేకజ్ఞానస్య కేవలాత్మజ్ఞాననిష్ఠారూపా నైష్కర్మ్యలక్షణా సిద్ధిః యేన క్రమేణ భవతి, తత్ వక్తవ్యమితి ఆహ —

సిద్ధిం ప్రాప్తో యథా బ్రహ్మ తథాప్నోతి నిబోధ మే ।

సమాసేనైవ కౌన్తేయ నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరా ॥ ౫౦ ॥

సిద్ధిం ప్రాప్తః స్వకర్మణా ఈశ్వరం సమభ్యర్చ్య తత్ప్రసాదజాం కాయేన్ద్రియాణాం జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాలక్షణాం సిద్ధిం ప్రాప్తః — సిద్ధిం ప్రాప్తః ఇతి తదనువాదః ఉత్తరార్థః । కిం తత్ ఉత్తరమ్ , యదర్థః అనువాదః ఇతి, ఉచ్యతే — యథా యేన ప్రకారేణ జ్ఞాననిష్ఠారూపేణ బ్రహ్మ పరమాత్మానమ్ ఆప్నోతి, తథా తం ప్రకారం జ్ఞాననిష్ఠాప్రాప్తిక్రమం మే మమ వచనాత్ నిబోధ త్వం నిశ్చయేన అవధారయ ఇత్యేతత్ । కిం విస్తరేణ ? న ఇతి ఆహ — సమాసేనైవ

సఙ్క్షేపేణైవ హే కౌన్తేయ, యథా బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి తథా నిబోధేతి । అనేన యా ప్రతిజ్ఞాతా బ్రహ్మప్రాప్తిః, తామ్ ఇదన్తయా దర్శయితుమ్ ఆహ — 'నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరా' ఇతి । నిష్ఠా పర్యవసానం పరిసమాప్తిః ఇత్యేతత్ । కస్య ? బ్రహ్మజ్ఞానస్య యా పరా । కీదృశీ సా ? యాదృశమ్ ఆత్మజ్ఞానమ్ । కీదృక్ తత్ ? యాదృశః ఆత్మా । కీదృశః సః ? యాదృశో భగవతా ఉక్తః, ఉపనిషద్వాక్యైశ్చ న్యాయతశ్చ ॥

నను విషయాకారం జ్ఞానమ్ । న జ్ఞానవిషయః, నాపి ఆకారవాన్ ఆత్మా ఇష్యతే క్వచిత్ । నను 'ఆదిత్యవర్ణమ్' (శ్వే. ఉ. ౩ । ౮) 'భారూపః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౨) 'స్వయఞ్జ్యోతిః' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౯) ఇతి ఆకారవత్త్వమ్ ఆత్మనః శ్రూయతే । న ; తమోరూపత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్ తేషాం వాక్యానామ్ — ద్రవ్యగుణాద్యాకారప్రతిషేధే ఆత్మనః తమోరూపత్వే ప్రాప్తే తత్ప్రతిషేధార్థాని 'ఆదిత్యవర్ణమ్' (శ్వే. ఉ. ౩ । ౮) ఇత్యాదీని వాక్యాని । 'అరూపమ్' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౫) ఇతి చ విశేషతః రూపప్రతిషేధాత్ । అవిషయత్వాచ్చ — 'న సన్దృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్' (శ్వే. ఉ. ౪ । ౨౦) 'అశబ్దమస్పర్శమ్' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౫) ఇత్యాదేః । తస్మాత్ ఆత్మాకారం జ్ఞానమ్ ఇతి అనుపపన్నమ్ ॥

కథం తర్హి ఆత్మనః జ్ఞానమ్ ? సర్వం హి యద్విషయం యత్ జ్ఞానమ్ , తత్ తదాకారం భవతి । నిరాకారశ్చ ఆత్మా ఇత్యుక్తమ్ । జ్ఞానాత్మనోశ్చ ఉభయోః నిరాకారత్వే కథం తద్భావనానిష్ఠా ఇతి ? న ; అత్యన్తనిర్మలత్వాతిస్వచ్ఛత్వాతిసూక్ష్మత్వోపపత్తేః ఆత్మనః । బుద్ధేశ్చ ఆత్మవత్ నైర్మల్యాద్యుపపత్తేః ఆత్మచైతన్యాకారాభాసత్వోపపత్తిః । బుద్ధ్యాభాసం మనః, తదాభాసాని ఇన్ద్రియాణి, ఇన్ద్రియాభాసశ్చ దేహః । అతః లౌకికైః దేహమాత్రే ఏవ ఆత్మదృష్టిః క్రియతే ॥

దేహచైతన్యవాదినశ్చ లోకాయతికాః 'చైతన్యవిశిష్టః కాయః పురుషః' ఇత్యాహుః । తథా అన్యే ఇన్ద్రియచైతన్యవాదినః, అన్యే మనశ్చైతన్యవాదినః, అన్యే బుద్ధిచైతన్యవాదినః । తతోఽపి ఆన్తరమ్ అవ్యక్తమ్ అవ్యాకృతాఖ్యమ్ అవిద్యావస్థమ్ ఆత్మత్వేన ప్రతిపన్నాః కేచిత్ । సర్వత్ర బుద్ధ్యాదిదేహాన్తే ఆత్మచైతన్యాభాసతా ఆత్మభ్రాన్తికారణమ్ ఇత్యతశ్చ ఆత్మవిషయం జ్ఞానం న విధాతవ్యమ్ । కిం తర్హి ? నామరూపాద్యనాత్మాధ్యారోపణనివృత్తిరేవ కార్యా, నాత్మచైతన్యవిజ్ఞానం కార్యమ్ , అవిద్యాధ్యారోపితసర్వపదార్థాకారైః అవిశిష్టతయా దృశ్యమానత్వాత్ ఇతి । అత ఏవ హి విజ్ఞానవాదినో బౌద్ధాః విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వస్త్వేవ నాస్తీతి ప్రతిపన్నాః, ప్రమాణాన్తరనిరపేక్షతాం చ స్వసంవిదితత్వాభ్యుపగమేన । తస్మాత్ అవిద్యాధ్యారోపితనిరాకరణమాత్రం బ్రహ్మణి కర్తవ్యమ్ , న తు బ్రహ్మవిజ్ఞానే యత్నః, అత్యన్తప్రసిద్ధత్వాత్ । అవిద్యాకల్పితనామరూపవిశేషాకారాపహృతబుద్ధీనామ్ అత్యన్తప్రసిద్ధం సువిజ్ఞేయమ్ ఆసన్నతరమ్ ఆత్మభూతమపి, అప్రసిద్ధం దుర్విజ్ఞేయమ్ అతిదూరమ్ అన్యదివ చ ప్రతిభాతి అవివేకినామ్ । బాహ్యాకారనివృత్తబుద్ధీనాం తు లబ్ధగుర్వాత్మప్రసాదానాం న అతః పరం సుఖం సుప్రసిద్ధం సువిజ్ఞేయం స్వాసన్నతరమ్ అస్తి । తథా చోక్తమ్ — 'ప్రత్యక్షావగమం ధర్మ్యమ్' (భ. గీ. ౯ । ౨) ఇత్యాది ॥

కేచిత్తు పణ్డితంమన్యాః ‘నిరాకారత్వాత్ ఆత్మవస్తు న ఉపైతి బుద్ధిః । అతః దుఃసాధ్యా సమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠా’ ఇత్యాహుః। సత్యమ్ ; ఏవం గురుసమ్ప్రదాయరహితానామ్ అశ్రుతవేదాన్తానామ్ అత్యన్తబహిర్విషయాసక్తబుద్ధీనాం సమ్యక్ప్రమాణేషు అకృతశ్రమాణామ్ । తద్విపరీతానాం తు లౌకికగ్రాహ్యగ్రాహకద్వైతవస్తుని సద్బుద్ధిః నితరాం దుఃసమ్పాదా, ఆత్మచైతన్యవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరస్య అనుపలబ్ధేః, యథా చ ‘ఏతత్ ఏవమేవ, న అన్యథా’ ఇతి అవోచామ ; ఉక్తం చ భగవతా ‘యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునేః’ (భ. గీ. ౨ । ౬౯) ఇతి । తస్మాత్ బాహ్యాకారభేదబుద్ధినివృత్తిరేవ ఆత్మస్వరూపావలమ్బనకారణమ్ । న హి ఆత్మా నామ కస్యచిత్ కదాచిత్ అప్రసిద్ధః ప్రాప్యః హేయః ఉపాదేయో వా ; అప్రసిద్ధే హి తస్మిన్ ఆత్మని స్వార్థాః సర్వాః ప్రవృత్తయః వ్యర్థాః ప్రసజ్యేరన్ । న చ దేహాద్యచేతనార్థత్వం శక్యం కల్పయితుమ్ । న చ సుఖార్థం సుఖమ్ , దుఃఖార్థం దుఃఖమ్ । ఆత్మావగత్యవసానార్థత్వాచ్చ సర్వవ్యవహారస్య । తస్మాత్ యథా స్వదేహస్య పరిచ్ఛేదాయ న ప్రమాణాన్తరాపేక్షా, తతోఽపి ఆత్మనః అన్తరతమత్వాత్ తదవగతిం ప్రతి న ప్రమాణాన్తరాపేక్షా ; ఇతి ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠా వివేకినాం సుప్రసిద్ధా ఇతి సిద్ధమ్ ॥

యేషామపి నిరాకారం జ్ఞానమ్ అప్రత్యక్షమ్ , తేషామపి జ్ఞానవశేనైవ జ్ఞేయావగతిరితి జ్ఞానమ్ అత్యన్తప్రసిద్ధం సుఖాదివదేవ ఇతి అభ్యుపగన్తవ్యమ్ । జిజ్ఞాసానుపపత్తేశ్చ — అప్రసిద్ధం చేత్ జ్ఞానమ్ , జ్ఞేయవత్ జిజ్ఞాస్యేత । యథా జ్ఞేయం ఘటాదిలక్షణం జ్ఞానేన జ్ఞాతా వ్యాప్తుమ్ ఇచ్ఛతి, తథా జ్ఞానమపి జ్ఞానాన్తరేణ జ్ఞాతవ్యమ్ ఆప్తుమ్ ఇచ్ఛేత్ । న ఏతత్ అస్తి । అతః అత్యన్తప్రసిద్ధం జ్ఞానమ్ , జ్ఞాతాపి అత ఏవ ప్రసిద్ధః ఇతి । తస్మాత్ జ్ఞానే యత్నో న కర్తవ్యః, కిం తు అనాత్మని ఆత్మబుద్ధినివృత్తావేవ । తస్మాత్ జ్ఞాననిష్ఠా సుసమ్పాద్యా ॥ ౫౦ ॥

సా ఇయం జ్ఞానస్య పరా నిష్ఠా ఉచ్యతే, కథం కార్యా ఇతి —

బుద్ధ్యా విశుద్ధయా యుక్తో

ధృత్యాత్మానం నియమ్య చ ।

శబ్దాదీన్విషయాంస్త్యక్త్వా

రాగద్వేషౌ వ్యుదస్య చ ॥ ౫౧ ॥

బుద్ధ్యా అధ్యవసాయలక్షణయా విశుద్ధయా మాయారహితయా యుక్తః సమ్పన్నః, ధృత్యా ధైర్యేణ ఆత్మానం కార్యకరణసఙ్ఘాతం నియమ్య చ నియమనం కృత్వా వశీకృత్య, శబ్దాదీన్ శబ్దః ఆదిః యేషాం తాన్ విషయాన్ త్యక్త్వా, సామర్థ్యాత్ శరీరస్థితిమాత్రహేతుభూతాన్ కేవలాన్ ముక్త్వా తతః అధికాన్ సుఖార్థాన్ త్యక్త్వా ఇత్యర్థః, శరీరస్థిత్యర్థత్వేన ప్రాప్తేషు రాగద్వేషౌ వ్యుదస్య చ పరిత్యజ్య చ ॥ ౫౧ ॥

తతః —

వివిక్తసేవీ లఘ్వాశీ

యతవాక్కాయమానసః ।

ధ్యానయోగపరో నిత్యం

వైరాగ్యం సముపాశ్రితః ॥ ౫౨ ॥

వివిక్తసేవీ అరణ్యనదీపులినగిరిగుహాదీన్ వివిక్తాన్ దేశాన్ సేవితుం శీలమ్ అస్య ఇతి వివిక్తసేవీ, లఘ్వాశీ లఘ్వశనశీలః — వివిక్తసేవాలఘ్వశనయోః నిద్రాదిదోషనివర్తకత్వేన చిత్తప్రసాదహేతుత్వాత్ గ్రహణమ్ ; యతవాక్కాయమానసః వాక్ చ కాయశ్చ మానసం చ యతాని సంయతాని యస్య జ్ఞాననిష్ఠస్య సః జ్ఞాననిష్ఠః యతిః యతవాక్కాయమానసః స్యాత్ । ఏవమ్ ఉపరతసర్వకరణః సన్ ధ్యానయోగపరః ధ్యానమ్ ఆత్మస్వరూపచిన్తనమ్ , యోగః ఆత్మవిషయే ఏకాగ్రీకరణమ్ తౌ పరత్వేన కర్తవ్యౌ యస్య సః ధ్యానయోగపరః నిత్యం నిత్యగ్రహణం మన్త్రజపాద్యన్యకర్తవ్యాభావప్రదర్శనార్థమ్ , వైరాగ్యం విరాగస్య భావః దృష్టాదృష్టేషు విషయేషు వైతృష్ణ్యం సముపాశ్రితః సమ్యక్ ఉపాశ్రితః నిత్యమేవ ఇత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥

కిఞ్చ —

అహఙ్కారం బలం దర్పం

కామం క్రోధం పరిగ్రహమ్ ।

విముచ్య నిర్మమః శాన్తో

బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే ॥ ౫౩ ॥

అహఙ్కారమ్ అహఙ్కరణమ్ అహఙ్కారః దేహాదిషు తమ్ , బలం సామర్థ్యం కామరాగసంయుక్తమ్ — న ఇతరత్ శరీరాదిసామర్థ్యం స్వాభావికత్వేన తత్త్యాగస్య అశక్యత్వాత్ — దర్పం దర్పో నామ హర్షానన్తరభావీ ధర్మాతిక్రమహేతుః 'హృష్టో దృప్యతి దృప్తో ధర్మమతిక్రామతి' (ఆ. ధ. సూ. ౧ । ౧౩ । ౪) ఇతి స్మరణాత్ ; తం చ, కామమ్ ఇచ్ఛాం క్రోధం ద్వేషం పరిగ్రహమ్ ఇన్ద్రియమనోగతదోషపరిత్యాగేఽపి శరీరధారణప్రసఙ్గేన ధర్మానుష్ఠాననిమిత్తేన వా బాహ్యః పరిగ్రహః ప్రాప్తః, తం చ విముచ్య పరిత్యజ్య, పరమహంసపరివ్రాజకో భూత్వా, దేహజీవనమాత్రేఽపి నిర్గతమమభావః నిర్మమః, అత ఏవ శాన్తః ఉపరతః, యః సంహృతహర్షాయాసః యతిః జ్ఞాననిష్ఠః బ్రహ్మభూయాయ బ్రహ్మభవనాయ కల్పతే సమర్థో భవతి ॥ ౫౩ ॥

అనేన క్రమేణ —

బ్రహ్మభూతః ప్రసన్నాత్మా

న శోచతి న కాఙ్క్షతి ।

సమః సర్వేషు భూతేషు

మద్భక్తిం లభతే పరామ్ ॥ ౫౪ ॥

బ్రహ్మభూతః బ్రహ్మప్రాప్తః ప్రసన్నాత్మా లబ్ధాధ్యాత్మప్రసాదస్వభావః న శోచతి, కిఞ్చిత్ అర్థవైకల్యమ్ ఆత్మనః వైగుణ్యం వా ఉద్దిశ్య న శోచతి న సన్తప్యతే ; న కాఙ్క్షతి, న హి అప్రాప్తవిషయాకాఙ్క్షా బ్రహ్మవిదః ఉపపద్యతే ; అతః బ్రహ్మభూతస్య అయం స్వభావః అనూద్యతే — న శోచతి న కాఙ్క్షతి ఇతి । ‘న హృష్యతి’ ఇతి వా పాఠాన్తరమ్ । సమః సర్వేషు భూతేషు, ఆత్మౌపమ్యేన సర్వభూతేషు సుఖం దుఃఖం వా సమమేవ పశ్యతి ఇత్యర్థః । న ఆత్మసమదర్శనమ్ ఇహ, తస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ‘భక్త్యా మామభిజానాతి’ (భ. గీ. ౧౮ । ౫౫) ఇతి । ఏవంభూతః జ్ఞాననిష్ఠః, మద్భక్తిం మయి పరమేశ్వరే భక్తిం భజనం పరామ్ ఉత్తమాం జ్ఞానలక్షణాం చతుర్థీం లభతే, ‘చతుర్విధా భజన్తే మామ్’ (భ. గీ. ౭ । ౧౬) ఇతి హి ఉక్తమ్ ॥ ౫౪ ॥

తతః జ్ఞానలక్షణయా —

భక్త్యా మామభిజానాతి

యావాన్యశ్చాస్మి తత్త్వతః ।

తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా

విశతే తదనన్తరమ్ ॥ ౫౫ ॥

భక్త్యా మామ్ అభిజానాతి యావాన్ అహమ్ ఉపాధికృతవిస్తరభేదః, యశ్చ అహమ్ అస్మి విధ్వస్తసర్వోపాధిభేదః ఉత్తమః పురుషః ఆకాశకల్పః, తం మామ్ అద్వైతం చైతన్యమాత్రైకరసమ్ అజరమ్ అభయమ్ అనిధనం తత్త్వతః అభిజానాతి । తతః మామ్ ఏవం తత్త్వతః జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరం మామేవ జ్ఞానానన్తరమ్ । నాత్ర జ్ఞానప్రవేశక్రియే భిన్నే వివక్షితే ‘జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరమ్’ ఇతి । కిం తర్హి ? ఫలాన్తరాభావాత్ జ్ఞానమాత్రమేవ, ‘క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి’ (భ. గీ. ౧౩ । ౨) ఇతి ఉక్తత్వాత్ ॥

నను విరుద్ధమ్ ఇదమ్ ఉక్తమ్ ‘జ్ఞానస్య యా పరా నిష్ఠా తయా మామ్ అభిజానాతి’ ఇతి । కథం విరుద్ధమ్ ఇతి చేత్ , ఉచ్యతే — యదైవ యస్మిన్ విషయే జ్ఞానమ్ ఉత్పద్యతే జ్ఞాతుః, తదైవ తం విషయమ్ అభిజానాతి జ్ఞాతా ఇతి న జ్ఞాననిష్ఠాం జ్ఞానావృత్తిలక్షణామ్ అపేక్షతే ఇతి ; అతశ్చ జ్ఞానేన న అభిజానాతి, జ్ఞానావృత్త్యా తు జ్ఞాననిష్ఠయా అభిజానాతీతి । నైష దోషః ; జ్ఞానస్య స్వాత్మోత్పత్తిపరిపాకహేతుయుక్తస్య ప్రతిపక్షవిహీనస్య యత్ ఆత్మానుభవనిశ్చయావసానత్వం తస్య నిష్ఠాశబ్దాభిలాపాత్ । శాస్త్రాచార్యోపదేశేన జ్ఞానోత్పత్తిహేతుం సహకారికారణం బుద్ధివిశుద్ధత్వాది అమానిత్వాదిగుణం చ అపేక్ష్య

జనితస్య క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మైకత్వజ్ఞానస్య కర్తృత్వాదికారకభేదబుద్ధినిబన్ధనసర్వకర్మసంన్యాససహితస్య స్వాత్మానుభవనిశ్చయరూపేణ యత్ అవస్థానమ్ , సా పరా జ్ఞాననిష్ఠా ఇతి ఉచ్యతే । సా ఇయం జ్ఞాననిష్ఠా ఆర్తాదిభక్తిత్రయాపేక్షయా పరా చతుర్థీ భక్తిరితి ఉక్తా । తయా పరయా భక్త్యా భగవన్తం తత్త్వతః అభిజానాతి, యదనన్తరమేవ ఈశ్వరక్షేత్రజ్ఞభేదబుద్ధిః అశేషతః నివర్తతే । అతః జ్ఞాననిష్ఠాలక్షణయా భక్త్యా మామ్ అభిజానాతీతి వచనం న విరుధ్యతే ।

అత్ర చ సర్వం నివృత్తివిధాయి శాస్త్రం వేదాన్తేతిహాసపురాణస్మృతిలక్షణం న్యాయప్రసిద్ధమ్ అర్థవత్ భవతి — ‘విదిత్వా . . . వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి’ (బృ. ఉ. ౩ । ౫ । ౧) ‘తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహుః’ (తై. నా. ౭౯) ‘న్యాస ఏవాత్యరేచయత్’ (తై. నా. ౭౮) ఇతి । ‘సంన్యాసః కర్మణాం న్యాసః’ (?) ‘వేదానిమం చ లోకమముం చ పరిత్యజ్య’ (ఆ. ధ. ౨ । ౯ । ౧౩) ‘త్యజ ధర్మమధర్మం చ’ (మో. ధ. ౩౨౯ । ౪౦) ఇత్యాది । ఇహ చ ప్రదర్శితాని వాక్యాని । న చ తేషాం వాక్యానామ్ ఆనర్థక్యం యుక్తమ్ ; న చ అర్థవాదత్వమ్ , స్వప్రకరణస్థత్వాత్ , ప్రత్యగాత్మావిక్రియస్వరూపనిష్ఠత్వాచ్చ మోక్షస్య । న హి పూర్వసముద్రం జిగమిషోః ప్రాతిలోమ్యేన ప్రత్యక్సముద్రజిగమిషుణా సమానమార్గత్వం సమ్భవతి । ప్రత్యగాత్మవిషయప్రత్యయసన్తానకరణాభినివేశశ్చ జ్ఞాననిష్ఠా ; సా చ ప్రత్యక్సముద్రగమనవత్ కర్మణా సహభావిత్వేన విరుధ్యతే । పర్వతసర్షపయోరివ అన్తరవాన్ విరోధః ప్రమాణవిదాం నిశ్చితః । తస్మాత్ సర్వకర్మసంన్యాసేనైవ జ్ఞాననిష్ఠా కార్యా ఇతి సిద్ధమ్ ॥ ౫౫ ॥

స్వకర్మణా భగవతః అభ్యర్చనభక్తియోగస్య సిద్ధిప్రాప్తిః ఫలం జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతా, యన్నిమిత్తా జ్ఞాననిష్ఠా మోక్షఫలావసానా । సః భగవద్భక్తియోగః అధునా స్తూయతే శాస్త్రార్థోపసంహారప్రకరణే శాస్త్రార్థనిశ్చయదార్ఢ్యాయ —

సర్వకర్మాణ్యపి సదా కుర్వాణో మద్వ్యపాశ్రయః ।

మత్ప్రసాదాదవాప్నోతి శాశ్వతం పదమవ్యయమ్ ॥ ౫౬ ॥

సర్వకర్మాణ్యపి ప్రతిషిద్ధాన్యపి సదా కుర్వాణః అనుతిష్ఠన్ మద్వ్యపాశ్రయః అహం వాసుదేవః ఈశ్వరః వ్యపాశ్రయో వ్యపాశ్రయణం యస్య సః మద్వ్యపాశ్రయః మయ్యర్పితసర్వభావః ఇత్యర్థః । సోఽపి మత్ప్రసాదాత్ మమ ఈశ్వరస్య ప్రసాదాత్ అవాప్నోతి శాశ్వతం నిత్యం వైష్ణవం పదమ్ అవ్యయమ్ ॥ ౫౬ ॥

యస్మాత్ ఏవమ్ —

చేతసా సర్వకర్మాణి మయి సంన్యస్య మత్పరః ।

బుద్ధియోగముపాశ్రిత్య మచ్చిత్తః సతతం భవ ॥ ౫౭ ॥

చేతసా వివేకబుద్ధ్యా సర్వకర్మాణి దృష్టాదృష్టార్థాని మయి ఈశ్వరే సంన్యస్య ‘యత్ కరోషి యదశ్నాసి’ (భ. గీ. ౯ । ౨౭) ఇతి ఉక్తన్యాయేన, మత్పరః అహం వాసుదేవః పరో యస్య తవ సః త్వం మత్పరః సన్ మయ్యర్పితసర్వాత్మభావః బుద్ధియోగం సమాహితబుద్ధిత్వం బుద్ధియోగః తం బుద్ధియోగమ్ అపాశ్రిత్య అపాశ్రయః అనన్యశరణత్వం మచ్చిత్తః మయ్యేవ చిత్తం యస్య తవ సః త్వం మచ్చిత్తః సతతం సర్వదా భవ ॥ ౫౭ ॥

మచ్చిత్తః సర్వదుర్గాణి మత్ప్రసాదాత్తరిష్యసి ।

అథ చేత్త్వమహఙ్కారాన్న శ్రోష్యసి వినఙ్క్ష్యసి ॥ ౫౮ ॥

మచ్చిత్తః సర్వదుర్గాణి సర్వాణి దుస్తరాణి సంసారహేతుజాతాని మత్ప్రసాదాత్ తరిష్యసి అతిక్రమిష్యసి । అథ చేత్ యది త్వం మదుక్తమ్ అహఙ్కారాత్ ‘పణ్డితః అహమ్’ ఇతి న శ్రోష్యసి న గ్రహీష్యసి, తతః త్వం వినఙ్క్ష్యసి వినాశం గమిష్యసి ॥ ౫౮ ॥

ఇదం చ త్వయా న మన్తవ్యమ్ ‘స్వతన్త్రః అహమ్ , కిమర్థం పరోక్తం కరిష్యామి ? ’ ఇతి —

యద్యహఙ్కారమాశ్రిత్య

న యోత్స్య ఇతి మన్యసే ।

మిథ్యైష వ్యవసాయస్తే

ప్రకృతిస్త్వాం నియోక్ష్యతి ॥ ౫౯ ॥

యది చేత్ త్వమ్ అహఙ్కారమ్ ఆశ్రిత్య న యోత్స్యే ఇతి న యుద్ధం కరిష్యామి ఇతి మన్యసే చిన్తయసి నిశ్చయం కరోషి, మిథ్యా ఏషః వ్యవసాయః నిశ్చయః తే తవ ; యస్మాత్ ప్రకృతిః క్షత్రియస్వభావః త్వాం నియోక్ష్యతి ॥ ౫౯ ॥

యస్మాచ్చ —

స్వభావజేన కౌన్తేయ నిబద్ధః స్వేన కర్మణా ।

కర్తుం నేచ్ఛసి యన్మోహాత్కరిష్యస్యవశోఽపి తత్ ॥ ౬౦ ॥

స్వభావజేన శౌర్యాదినా యథోక్తేన కౌన్తేయ నిబద్ధః నిశ్చయేన బద్ధః స్వేన ఆత్మీయేన కర్మణా కర్తుం న ఇచ్ఛసి యత్ కర్మ, మోహాత్ అవివేకతః కరిష్యసి అవశోఽపి పరవశ ఏవ తత్ కర్మ ॥ ౬౦ ॥

యస్మాత్ —

ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి ।

భ్రామయన్సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా ॥ ౬౧ ॥

ఈశ్వరః ఈశనశీలః నారాయణః సర్వభూతానాం సర్వప్రాణినాం హృద్దేశే హృదయదేశే అర్జున శుక్లాన్తరాత్మస్వభావః విశుద్ధాన్తఃకరణః — 'అహశ్చ కృష్ణమహరర్జునం చ' (ఋ. మం. ౬ । ౧ । ౯ । ౧) ఇతి దర్శనాత్ — తిష్ఠతి స్థితిం లభతే । తేషు సః కథం తిష్ఠతీతి, ఆహ — భ్రామయన్ భ్రమణం కారయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని యన్త్రాణి ఆరూఢాని అధిష్ఠితాని ఇవ — ఇతి ఇవశబ్దః అత్ర ద్రష్టవ్యః — యథా దారుకృతపురుషాదీని యన్త్రారూఢాని । మాయయా చ్ఛద్మనా భ్రామయన్ తిష్ఠతి ఇతి సమ్బన్ధః ॥ ౬౧ ॥

తమేవ శరణం గచ్ఛ

సర్వభావేన భారత ।

తత్ప్రసాదాత్పరాం శాన్తిం

స్థానం ప్రాప్స్యసి శాశ్వతమ్ ॥ ౬౨ ॥

తమేవ ఈశ్వరం శరణమ్ ఆశ్రయం సంసారార్తిహరణార్థం గచ్ఛ ఆశ్రయ సర్వభావేన సర్వాత్మనా హే భారత । తతః తత్ప్రసాదాత్ ఈశ్వరానుగ్రహాత్ పరాం ప్రకృష్టాం శాన్తిమ్ ఉపరతిం స్థానం చ మమ విష్ణోః పరమం పదం ప్రాప్స్యసి శాశ్వతం నిత్యమ్ ॥ ౬౨ ॥

ఇతి తే జ్ఞానమాఖ్యాతం గుహ్యాద్గుహ్యతరం మయా ।

విమృశ్యైతదశేషేణ యథేచ్ఛసి తథా కురు ॥ ౬3 ॥

ఇతి ఏతత్ తే తుభ్యం జ్ఞానమ్ ఆఖ్యాతం కథితం గుహ్యాత్ గోప్యాత్ గుహ్యతరమ్ అతిశయేన గుహ్యం రహస్యమ్ ఇత్యర్థః, మయా సర్వజ్ఞేన ఈశ్వరేణ । విమృశ్య విమర్శనమ్ ఆలోచనం కృత్వా ఏతత్ యథోక్తం శాస్త్రమ్ అశేషేణ సమస్తం యథోక్తం చ అర్థజాతం యథా ఇచ్ఛసి తథా కురు ॥ ౬3 ॥

భూయోఽపి మయా ఉచ్యమానం శృణు —

సర్వగుహ్యతమం భూయః

శృణు మే పరమం వచః ।

ఇష్టోఽసి మే దృఢమితి

తతో వక్ష్యామి తే హితమ్ ॥ ౬౪ ॥

సర్వగుహ్యతమం సర్వేభ్యః గుహ్యేభ్యః అత్యన్తగుహ్యతమమ్ అత్యన్తరహస్యమ్ , ఉక్తమపి అసకృత్ భూయః పునః శృణు మే మమ పరమం ప్రకృష్టం వచః వాక్యమ్ । న భయాత్ నాపి అర్థకారణాద్వా వక్ష్యామి ; కిం తర్హి ? ఇష్టః ప్రియః అసి మే మమ దృఢమ్ అవ్యభిచారేణ ఇతి

కృత్వా తతః తేన కారణేన వక్ష్యామి కథయిష్యామి తే తవ హితం పరమం జ్ఞానప్రాప్తిసాధనమ్ , తద్ధి సర్వహితానాం హితతమమ్ ॥ ౬౪ ॥

కిం తత్ ఇతి, ఆహ —

మన్మనా భవ మద్భక్తో

మద్యాజీ మాం నమస్కురు ।

మామేవైష్యసి సత్యం తే

ప్రతిజానే ప్రియోఽసి మే ॥ ౬౫ ॥

మన్మనాః భవ మచ్చిత్తః భవ । మద్భక్తః భవ మద్భజనో భవ । మద్యాజీ మద్యజనశీలో భవ । మాం నమస్కురు నమస్కారమ్ అపి మమైవ కురు । తత్ర ఏవం వర్తమానః వాసుదేవే ఏవ సమర్పితసాధ్యసాధనప్రయోజనః మామేవ ఏష్యసి ఆగమిష్యసి । సత్యం తే తవ ప్రతిజానే, సత్యాం ప్రతిజ్ఞాం కరోమి ఏతస్మిన్ వస్తుని ఇత్యర్థః ; యతః ప్రియః అసి మే । ఏవం భగవతః సత్యప్రతిజ్ఞత్వం బుద్ధ్వా భగవద్భక్తేః అవశ్యంభావి మోక్షఫలమ్ అవధార్య భగవచ్ఛరణైకపరాయణః భవేత్ ఇతి వాక్యార్థః ॥ ౬౫ ॥

కర్మయోగనిష్ఠాయాః పరమరహస్యమ్ ఈశ్వరశరణతామ్ ఉపసంహృత్య, అథ ఇదానీం కర్మయోగనిష్ఠాఫలం సమ్యగ్దర్శనం సర్వవేదాన్తసారవిహితం వక్తవ్యమితి ఆహ —

సర్వధర్మాన్పరిత్యజ్య

మామేకం శరణం వ్రజ ।

అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో

మోక్షయిష్యామి మా శుచః ॥ ౬౬ ॥

సర్వధర్మాన్ సర్వే చ తే ధర్మాశ్చ సర్వధర్మాః తాన్ — ధర్మశబ్దేన అత్ర అధర్మోఽపి గృహ్యతే, నైష్కర్మ్యస్య వివక్షితత్వాత్ , ‘నావిరతో దుశ్చరితాత్’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౨౪) ‘త్యజ ధర్మమధర్మం చ’ (మో. ధ. ౩౨౯ । ౪౦) ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యః — సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య సంన్యస్య సర్వకర్మాణి ఇత్యేతత్ । మామ్ ఏకం సర్వాత్మానం సమం సర్వభూతస్థితమ్ ఈశ్వరమ్ అచ్యుతం గర్భజన్మజరామరణవర్జితమ్ ‘అహమేవ’ ఇత్యేవం శరణం వ్రజ, న మత్తః అన్యత్ అస్తి ఇతి అవధారయ ఇత్యర్థః । అహం త్వా త్వామ్ ఏవం నిశ్చితబుద్ధిం సర్వపాపేభ్యః సర్వధర్మాధర్మబన్ధనరూపేభ్యః మోక్షయిష్యామి స్వాత్మభావప్రకాశీకరణేన । ఉక్తం చ ‘నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతా’ (భ. గీ. ౧౦ । ౧౧) ఇతి । అతః మా శుచః శోకం మా కార్షీః ఇత్యర్థః ॥

అస్మిన్గీతాశాస్త్రే పరమనిఃశ్రేయససాధనం నిశ్చితం కిం జ్ఞానమ్ , కర్మ వా, ఆహోస్విత్ ఉభయమ్ ? ఇతి । కుతః సంశయః ? ‘యజ్జ్ఞాత్వామృతమశ్నుతే’ (భ. గీ. ౧౩ । ౧౨) ‘తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరమ్’ (భ. గీ. ౧౮ । ౫౫) ఇత్యాదీని వాక్యాని కేవలాజ్జ్ఞానాత్ నిఃశ్రేయసప్రాప్తిం దర్శయన్తి । ‘కర్మణ్యేవాధికారస్తే’ (భ. గీ. ౨ । ౪౭) ‘కురు కర్మైవ’ (భ. గీ. ౪ । ౧౫) ఇత్యేవమాదీని కర్మణామవశ్యకర్తవ్యతాం దర్శయన్తి । ఏవం జ్ఞానకర్మణోః కర్తవ్యత్వోపదేశాత్ సముచ్చితయోరపి నిఃశ్రేయసహేతుత్వం స్యాత్ ఇతి భవేత్ సంశయః కస్యచిత్ । కిం పునరత్ర మీమాంసాఫలమ్ ? నను ఏతదేవ — ఏషామన్యతమస్య పరమనిఃశ్రేయససాధనత్వావధారణమ్ ; అతః విస్తీర్ణతరం మీమాంస్యమ్ ఏతత్ ॥

ఆత్మజ్ఞానస్య తు కేవలస్య నిఃశ్రేయసహేతుత్వమ్ , భేదప్రత్యయనివర్తకత్వేన కైవల్యఫలావసాయిత్వాత్ । క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధిః అవిద్యయా ఆత్మని నిత్యప్రవృత్తా — ‘మమ కర్మ, అహం కర్తాముష్మై ఫలాయేదం కర్మ కరిష్యామి’ ఇతి ఇయమ్ అవిద్యా అనాదికాలప్రవృత్తా । అస్యా అవిద్యాయాః నివర్తకమ్ ‘అయమహమస్మి కేవలోఽకర్తా అక్రియోఽఫలః ; న మత్తోఽన్యోఽస్తి కశ్చిత్’ ఇత్యేవంరూపమ్ ఆత్మవిషయం జ్ఞానమ్ ఉత్పద్యమానమ్ , కర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాయాః భేదబుద్ధేః నివర్తకత్వాత్ । తు - శబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః — న కేవలేభ్యః కర్మభ్యః, న చ జ్ఞానకర్మభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం నిఃశ్రేయసప్రాప్తిః ఇతి పక్షద్వయం నివర్తయతి । అకార్యత్వాచ్చ నిఃశ్రేయసస్య కర్మసాధనత్వానుపపత్తిః । న హి నిత్యం వస్తు కర్మణా జ్ఞానేన వా క్రియతే । కేవలం జ్ఞానమపి అనర్థకం తర్హి ? న, అవిద్యానివర్తకత్వే సతి దృష్టకైవల్యఫలావసానత్వాత్ । అవిద్యాతమోనివర్తకస్య జ్ఞానస్య దృష్టం కైవల్యఫలావసానత్వమ్ , రజ్జ్వాదివిషయే సర్పాద్యజ్ఞానతమోనివర్తకప్రదీపప్రకాశఫలవత్ । వినివృత్తసర్పాదివికల్పరజ్జుకైవల్యావసానం హి ప్రకాశఫలమ్ ; తథా జ్ఞానమ్ । దృష్టార్థానాం చ చ్ఛిదిక్రియాగ్నిమన్థనాదీనాం వ్యాపృతకర్త్రాదికారకాణాం ద్వైధీభావాగ్నిదర్శనాదిఫలాత్ అన్యఫలే కర్మాన్తరే వా వ్యాపారానుపపత్తిః యథా, తథా దృష్టార్థాయాం జ్ఞాననిష్ఠాక్రియాయాం వ్యాపృతస్య జ్ఞాత్రాదికారకస్య ఆత్మకైవల్యఫలాత్ కర్మాన్తరే ప్రవృత్తిః అనుపపన్నా ఇతి న జ్ఞాననిష్ఠా కర్మసహితా ఉపపద్యతే । భుజ్యగ్నిహోత్రాదిక్రియావత్స్యాత్ ఇతి చేత్ , న ; కైవల్యఫలే జ్ఞానే క్రియాఫలార్థిత్వానుపపత్తేః । కైవల్యఫలే హి జ్ఞానే ప్రాప్తే, సర్వతఃసమ్ప్లుతోదకఫలే కూపతటాకాదిక్రియాఫలార్థిత్వాభావవత్ , ఫలాన్తరే తత్సాధనభూతాయాం వా క్రియాయామ్ అర్థిత్వానుపపత్తిః । న హి రాజ్యప్రాప్తిఫలే కర్మణి వ్యాపృతస్య క్షేత్రమాత్రప్రాప్తిఫలే వ్యాపారః ఉపపద్యతే, తద్విషయం వా అర్థిత్వమ్ । తస్మాత్ న కర్మణోఽస్తి నిఃశ్రేయససాధనత్వమ్ । న చ జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చితయోః । నాపి జ్ఞానస్య కైవల్యఫలస్య కర్మసాహాయ్యాపేక్షా, అవిద్యానివర్తకత్వేన విరోధాత్ । న హి తమః తమసః నివర్తకమ్ । అతః కేవలమేవ జ్ఞానం నిఃశ్రేయససాధనమ్ ఇతి । న ; నిత్యాకరణే ప్రత్యవాయప్రాప్తేః, కైవల్యస్య చ నిత్యత్వాత్ । యత్ తావత్ కేవలాజ్జ్ఞానాత్ కైవల్యప్రాప్తిః

ఇత్యేతత్ , తత్ అసత్ ; యతః నిత్యానాం కర్మణాం శ్రుత్యుక్తానామ్ అకరణే ప్రత్యవాయః నరకాదిప్రాప్తిలక్షణః స్యాత్ । నను ఏవం తర్హి కర్మభ్యో మోక్షో నాస్తి ఇతి అనిర్మోక్ష ఏవ । నైష దోషః ; నిత్యత్వాత్ మోక్షస్య । నిత్యానాం కర్మణామ్ అనుష్ఠానాత్ ప్రత్యవాయస్య అప్రాప్తిః, ప్రతిషిద్ధస్య చ అకరణాత్ అనిష్టశరీరానుపపత్తిః, కామ్యానాం చ వర్జనాత్ ఇష్టశరీరానుపపత్తిః, వర్తమానశరీరారమ్భకస్య చ కర్మణః ఫలోపభోగక్షయే పతితే అస్మిన్ శరీరే దేహాన్తరోత్పత్తౌ చ కారణాభావాత్ ఆత్మనః రాగాదీనాం చ అకరణే స్వరూపావస్థానమేవ కైవల్యమితి అయత్నసిద్ధం కైవల్యమ్ ఇతి । అతిక్రాన్తానేకజన్మాన్తరకృతస్య స్వర్గనరకాదిప్రాప్తిఫలస్య అనారబ్ధకార్యస్య ఉపభోగానుపపత్తేః క్షయాభావః ఇతి చేత్ , న ; నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖోపభోగస్య తత్ఫలోపభోగత్వోపపత్తేః । ప్రాయశ్చిత్తవద్వా పూర్వోపాత్తదురితక్షయార్థం నిత్యం కర్మ । ఆరబ్ధానాం చ కర్మణామ్ ఉపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్ అపూర్వాణాం చ కర్మణామ్ అనారమ్భే అయత్నసిద్ధం కైవల్యమితి । న ; 'తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' (శ్వే. ఉ. ౩ । ౮) ఇతి విద్యాయా అన్యః పన్థాః మోక్షాయ న విద్యతే ఇతి శ్రుతేః, చర్మవదాకాశవేష్టనాసమ్భవవత్ అవిదుషః మోక్షాసమ్భవశ్రుతేః, 'జ్ఞానాత్కైవల్యమాప్నోతి' (?) ఇతి చ పురాణస్మృతేః ; అనారబ్ధఫలానాం పుణ్యానాం కర్మణాం క్షయానుపపత్తేశ్చ । యథా పూర్వోపాత్తానాం దురితానామ్ అనారబ్ధఫలానాం సమ్భవః, తథా పుణ్యానామ్ అనారబ్ధఫలానాం స్యాత్సమ్భవః । తేషాం చ దేహాన్తరమ్ అకృత్వా క్షయానుపపత్తౌ మోక్షానుపపత్తిః । ధర్మాధర్మహేతూనాం చ రాగద్వేషమోహానామ్ అన్యత్ర ఆత్మజ్ఞానాత్ ఉచ్ఛేదానుపపత్తేః ధర్మాధర్మోచ్ఛేదానుపపత్తిః । నిత్యానాం చ కర్మణాం పుణ్యఫలత్వశ్రుతేః, 'వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః' (గౌ. ధ. సూ. ౨ । ౨ । ౨౯) ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ కర్మక్షయానుపపత్తిః ॥

యే తు ఆహుః — నిత్యాని కర్మాణి దుఃఖరూపత్వాత్ పూర్వకృతదురితకర్మణాం ఫలమేవ, న తు తేషాం స్వరూపవ్యతిరేకేణ అన్యత్ ఫలమ్ అస్తి, అశ్రుతత్వాత్ , జీవనాదినిమిత్తే చ విధానాత్ ఇతి । న అప్రవృత్తానాం కర్మణాం ఫలదానాసమ్భవాత్ ; దుఃఖఫలవిశేషానుపపత్తిశ్చ స్యాత్ । యదుక్తం పూర్వజన్మకృతదురితానాం కర్మణాం ఫలం నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖం భుజ్యత ఇతి, తదసత్ । న హి మరణకాలే ఫలదానాయ అనఙ్కురీభూతస్య కర్మణః ఫలమ్ అన్యకర్మారబ్ధే జన్మని ఉపభుజ్యతే ఇతి ఉపపత్తిః । అన్యథా స్వర్గఫలోపభోగాయ అగ్నిహోత్రాదికర్మారబ్ధే జన్మని నరకఫలోపభోగానుపపత్తిః న స్యాత్ । తస్య దురితస్య దుఃఖవిశేషఫలత్వానుపపత్తేశ్చ — అనేకేషు హి దురితేషు సమ్భవత్సు భిన్నదుఃఖసాధనఫలేషు నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖమాత్రఫలేషు కల్ప్యమానేషు ద్వన్ద్వరోగాదిబాధనం నిర్నిమిత్తం న హి శక్యతే కల్పయితుమ్ , నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖమేవ పూర్వోపాత్తదురితఫలం న శిరసా పాషాణవహనాదిదుఃఖమితి । అప్రకృతం చ ఇదమ్ ఉచ్యతే — నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖం పూర్వకృతదురితకర్మఫలమ్ ఇతి । కథమ్ ? అప్రసూతఫలస్య హి పూర్వకృతదురితస్య క్షయః న ఉపపద్యత ఇతి ప్రకృతమ్ । తత్ర

ప్రసూతఫలస్య కర్మణః ఫలం నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖమ్ ఆహ భవాన్ , న అప్రసూతఫలస్యేతి । అథ సర్వమేవ పూర్వకృతం దురితం ప్రసూతఫలమేవ ఇతి మన్యతే భవాన్ , తతః నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖమేవ ఫలమ్ ఇతి విశేషణమ్ అయుక్తమ్ । నిత్యకర్మవిధ్యానర్థక్యప్రసఙ్గశ్చ, ఉపభోగేనైవ ప్రసూతఫలస్య దురితకర్మణః క్షయోపపత్తేః । కిఞ్చ, శ్రుతస్య నిత్యస్య కర్మణః దుఃఖం చేత్ ఫలమ్ , నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసాదేవ తత్ దృశ్యతే వ్యాయామాదివత్ ; తత్ అన్యస్య ఇతి కల్పనానుపపత్తిః । జీవనాదినిమిత్తే చ విధానాత్ , నిత్యానాం కర్మణాం ప్రాయశ్చిత్తవత్ పూర్వకృతదురితఫలత్వానుపపత్తిః । యస్మిన్ పాపకర్మణి నిమిత్తే యత్ విహితం ప్రాయశ్చిత్తమ్ న తు తస్య పాపస్య తత్ ఫలమ్ । అథ తస్యైవ పాపస్య నిమిత్తస్య ప్రాయశ్చిత్తదుఃఖం ఫలమ్ , జీవనాదినిమిత్తేఽపి నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖం జీవనాదినిమిత్తస్యైవ ఫలం ప్రసజ్యేత, నిత్యప్రాయశ్చిత్తయోః నైమిత్తికత్వావిశేషాత్ । కిఞ్చ అన్యత్ — నిత్యస్య కామ్యస్య చ అగ్నిహోత్రాదేః అనుష్ఠానాయాసదుఃఖస్య తుల్యత్వాత్ నిత్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖమేవ పూర్వకృతదురితస్య ఫలమ్ , న తు కామ్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖమ్ ఇతి విశేషో నాస్తీతి తదపి పూర్వకృతదురితఫలం ప్రసజ్యేత । తథా చ సతి నిత్యానాం ఫలాశ్రవణాత్ తద్విధానాన్యథానుపపత్తేశ్చ నిత్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖం పూర్వకృతదురితఫలమ్ ఇతి అర్థాపత్తికల్పనా చ అనుపపన్నా, ఏవం విధానాన్యథానుపపత్తేః అనుష్ఠానాయాసదుఃఖవ్యతిరిక్తఫలత్వానుమానాచ్చ నిత్యానామ్ । విరోధాచ్చ ; విరుద్ధం చ ఇదమ్ ఉచ్యతే — నిత్యకర్మణా అనుష్ఠీయమానేన అన్యస్య కర్మణః ఫలం భుజ్యతే ఇతి అభ్యుపగమ్యమానే స ఏవ ఉపభోగః నిత్యస్య కర్మణః ఫలమ్ ఇతి, నిత్యస్య కర్మణః ఫలాభావ ఇతి చ విరుద్ధమ్ ఉచ్యతే । కిఞ్చ, కామ్యాగ్నిహోత్రాదౌ అనుష్ఠీయమానే నిత్యమపి అగ్నిహోత్రాది తన్త్రేణైవ అనుష్ఠితం భవతీతి తదాయాసదుఃఖేనైవ కామ్యాగ్నిహోత్రాదిఫలమ్ ఉపక్షీణం స్యాత్ , తత్తన్త్రత్వాత్ । అథ కామ్యాగ్నిహోత్రాదిఫలమ్ అన్యదేవ స్వర్గాది, తదనుష్ఠానాయాసదుఃఖమపి భిన్నం ప్రసజ్యేత । న చ తదస్తి, దృష్టవిరోధాత్ ; న హి కామ్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖాత్ కేవలనిత్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖం భిన్నం దృశ్యతే । కిఞ్చ అన్యత్ — అవిహితమప్రతిషిద్ధం చ కర్మ తత్కాలఫలమ్ , న తు శాస్త్రచోదితం ప్రతిషిద్ధం వా తత్కాలఫలం భవేత్ । తదా స్వర్గాదిష్వపి అదృష్టఫలాశాసనేన ఉద్యమో న స్యాత్ — అగ్నిహోత్రాదీనామేవ కర్మస్వరూపావిశేషే అనుష్ఠానాయాసదుఃఖమాత్రేణ ఉపక్షయః నిత్యానామ్ ; స్వర్గాదిమహాఫలత్వం కామ్యానామ్ , అఙ్గేతికర్తవ్యతాద్యాధిక్యే తు అసతి, ఫలకామిత్వమాత్రేణేతి । తస్మాచ్చ న నిత్యానాం కర్మణామ్ అదృష్టఫలాభావః కదాచిదపి ఉపపద్యతే । అతశ్చ అవిద్యాపూర్వకస్య కర్మణః విద్యైవ శుభస్య అశుభస్య వా క్షయకారణమ్ అశేషతః, న నిత్యకర్మానుష్ఠానమ్ । అవిద్యాకామబీజం హి సర్వమేవ కర్మ । తథా చ ఉపపాదితమవిద్వద్విషయం కర్మ, విద్వద్విషయా చ సర్వకర్మసంన్యాసపూర్వికా జ్ఞాననిష్ఠా — 'ఉభౌ తౌ న విజానీతః' (భ. గీ. ౨ । ౧౯) 'వేదావినాశినం నిత్యమ్' (భ. గీ. ౨ । ౨౧) 'జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన

యోగినామ్' (భ. గీ. ౩ । ౩) 'అజ్ఞానాం కర్మసఙ్గినామ్' (భ. గీ. ౩ । ౨౬) 'తత్త్వవిత్తు మహాబాహో గుణా గుణేషు వర్తన్తే ఇతి మత్వా న సజ్జతే' (భ. గీ. ౩ । ౨౮) 'సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్యాస్తే' (భ. గీ. ౫ । ౧౩) 'నైవ కిఞ్చిత్ కరోమీతి యుక్తో మన్యేత తత్త్వవిత్' (భ. గీ. ౫ । ౮), అర్థాత్ అజ్ఞః కరోమి ఇతి ; ఆరురుక్షోః కర్మ కారణమ్ , ఆరూఢస్య యోగస్థస్య శమ ఏవ కారణమ్ ; ఉదారాః త్రయోఽపి అజ్ఞాః, 'జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమ్' (భ. గీ. ౭ । ౧౮) 'అజ్ఞాః కర్మిణః గతాగతం కామకామాః లభన్తే' ; అనన్యాశ్చిన్తయన్తో మాం నిత్యయుక్తాః యథోక్తమ్ ఆత్మానమ్ ఆకాశకల్పమ్ ఉపాసతే ; 'దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే', అర్థాత్ న కర్మిణః అజ్ఞాః ఉపయాన్తి । భగవత్కర్మకారిణః యే యుక్తతమా అపి కర్మిణః అజ్ఞాః, తే ఉత్తరోత్తరహీనఫలత్యాగావసానసాధనాః ; అనిర్దేశ్యాక్షరోపాసకాస్తు 'అద్వేష్టా సర్వభూతానామ్' (భ. గీ. ౧౨ । ౧౩) ఇతి ఆధ్యాయపరిసమాప్తి ఉక్తసాధనాః క్షేత్రాధ్యాయాద్యధ్యాయత్రయోక్తజ్ఞానసాధనాశ్చ । అధిష్ఠానాదిపఞ్చకహేతుకసర్వకర్మసంన్యాసినాం ఆత్మైకత్వాకర్తృత్వజ్ఞానవతాం పరస్యాం జ్ఞాననిష్ఠాయాం వర్తమానానాం భగవత్తత్త్వవిదామ్ అనిష్టాదికర్మఫలత్రయం పరమహంసపరివ్రాజకానామేవ లబ్ధభగవత్స్వరూపాత్మైకత్వశరణానాం న భవతి ; భవత్యేవ అన్యేషామజ్ఞానాం కర్మిణామసంన్యాసినామ్ ఇత్యేషః గీతాశాస్త్రోక్తకర్తవ్యార్థస్య విభాగః ॥

అవిద్యాపూర్వకత్వం సర్వస్య కర్మణః అసిద్ధమితి చేత్ , న ; బ్రహ్మహత్యాదివత్ । యద్యపి శాస్త్రావగతం నిత్యం కర్మ, తథాపి అవిద్యావత ఏవ భవతి । యథా ప్రతిషేధశాస్త్రావగతమపి బ్రహ్మహత్యాదిలక్షణం కర్మ అనర్థకారణమ్ అవిద్యాకామాదిదోషవతః భవతి, అన్యథా ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః, తథా నిత్యనైమిత్తికకామ్యాన్యపీతి । దేహవ్యతిరిక్తాత్మని అజ్ఞాతే ప్రవృత్తిః నిత్యాదికర్మసు అనుపపన్నా ఇతి చేత్ , న ; చలనాత్మకస్య కర్మణః అనాత్మకర్తృకస్య 'అహం కరోమి' ఇతి ప్రవృత్తిదర్శనాత్ । దేహాదిసఙ్ఘాతే అహంప్రత్యయః గౌణః, న మిథ్యా ఇతి చేత్ , న ; తత్కార్యేష్వపి గౌణత్వోపపత్తేః । ఆత్మీయే దేహాదిసఙ్ఘాతే అహంప్రత్యయః గౌణః ; యథా ఆత్మీయే పుత్రే 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసి' (త్రై. ఆ. ఏకా. ౨ । ౧౧) ఇతి, లోకే చ 'మమ ప్రాణ ఏవ అయం గౌః' ఇతి, తద్వత్ । నైవాయం మిథ్యాప్రత్యయః । మిథ్యాప్రత్యయస్తు స్థాణుపురుషయోః అగృహ్యమాణవిశేషయోః । న గౌణప్రత్యయస్య ముఖ్యకార్యార్థతా, అధికరణస్తుత్యర్థత్వాత్ లుప్తోపమాశబ్దేన । యథా 'సింహో దేవదత్తః' 'అగ్నిర్మాణవకః' ఇతి సింహ ఇవ అగ్నిరివ క్రౌర్యపైఙ్గల్యాదిసామాన్యవత్త్వాత్ దేవదత్తమాణవకాధికరణస్తుత్యర్థమేవ, న తు సింహకార్యమ్ అగ్నికార్యం వా గౌణశబ్దప్రత్యయనిమిత్తం కిఞ్చిత్సాధ్యతే ; మిథ్యాప్రత్యయకార్యం తు అనర్థమనుభవతి ఇతి । గౌణప్రత్యయవిషయం జానాతి 'నైష సింహః దేవదత్తః', తథా 'నాయమగ్నిర్మాణవకః' ఇతి । తథా గౌణేన దేహాదిసఙ్ఘాతేన ఆత్మనా కృతం కర్మ న ముఖ్యేన అహంప్రత్యయవిషయేణ ఆత్మనా కృతం స్యాత్ । న హి గౌణసింహాగ్నిభ్యాం కృతం కర్మ ముఖ్యసింహాగ్నిభ్యాం కృతం స్యాత్ । న చ క్రౌర్యేణ పైఙ్గల్యేన వా ముఖ్యసింహాగ్న్యోః కార్యం కిఞ్చిత్ క్రియతే, స్తుత్యర్థత్వేన

ఉపక్షీణత్వాత్ । స్తూయమానౌ చ జానీతః ‘న అహం సింహః’ ‘న అహమ్ అగ్నిః’ ఇతి ; న హి ‘సింహస్య కర్మ మమ అగ్నేశ్చ’ ఇతి । తథా ‘న సఙ్ఘాతస్య కర్మ మమ ముఖ్యస్య ఆత్మనః’ ఇతి ప్రత్యయః యుక్తతరః స్యాత్ ; న పునః ‘అహం కర్తా మమ కర్మ’ ఇతి । యచ్చ ఆహుః ‘ఆత్మీయైః స్మృతీచ్ఛాప్రయత్నైః కర్మహేతుభిరాత్మా కర్మ కరోతి’ ఇతి, న ; తేషాం మిథ్యాప్రత్యయపూర్వకత్వాత్ । మిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తేష్టానిష్టానుభూతక్రియాఫలజనితసంస్కారపూర్వకాః హి స్మృతీచ్ఛాప్రయత్నాదయః । యథా అస్మిన్ జన్మని దేహాదిసఙ్ఘాతాభిమానరాగద్వేషాదికృతౌ ధర్మాధర్మౌ తత్ఫలానుభవశ్చ, తథా అతీతే అతీతతరేఽపి జన్మని ఇతి అనాదిరవిద్యాకృతః సంసారః అతీతోఽనాగతశ్చ అనుమేయః । తతశ్చ సర్వకర్మసంన్యాససహితజ్ఞాననిష్ఠయా ఆత్యన్తికః సంసారోపరమ ఇతి సిద్ధమ్ । అవిద్యాత్మకత్వాచ్చ దేహాభిమానస్య, తన్నివృత్తౌ దేహానుపపత్తేః సంసారానుపపత్తిః । దేహాదిసఙ్ఘాతే ఆత్మాభిమానః అవిద్యాత్మకః । న హి లోకే ‘గవాదిభ్యోఽన్యోఽహమ్ , మత్తశ్చాన్యే గవాదయః’ ఇతి జానన్ తాన్ ‘అహమ్’ ఇతి మన్యతే కశ్చిత్ । అజానంస్తు స్థాణౌ పురుషవిజ్ఞానవత్ అవివేకతః దేహాదిసఙ్ఘాతే కుర్యాత్ ‘అహమ్’ ఇతి ప్రత్యయమ్ , న వివేకతః జానన్ । యస్తు ‘ఆత్మా వై పుత్ర నామాసి’ (తై. ఆ. ఏకా. ౨ । ౧౧) ఇతి పుత్రే అహంప్రత్యయః, స తు జన్యజనకసమ్బన్ధనిమిత్తః గౌణః । గౌణేన చ ఆత్మనా భోజనాదివత్ పరమార్థకార్యం న శక్యతే కర్తుమ్ , గౌణసింహాగ్నిభ్యాం ముఖ్యసింహాగ్నికార్యవత్ ॥

అదృష్టవిషయచోదనాప్రామాణ్యాత్ ఆత్మకర్తవ్యం గౌణైః దేహేన్ద్రియాత్మభిః క్రియత ఏవ ఇతి చేత్ , న ; అవిద్యాకృతాత్మత్వాత్తేషామ్ । న చ గౌణాః ఆత్మానః దేహేన్ద్రియాదయః ; కిం తర్హి ? మిథ్యాప్రత్యయేనైవ అనాత్మానః సన్తః ఆత్మత్వమాపాద్యన్తే, తద్భావే భావాత్ , తదభావే చ అభావాత్ । అవివేకినాం హి అజ్ఞానకాలే బాలానాం దృశ్యతే ‘దీర్ఘోఽహమ్’ ‘గౌరోఽహమ్’ ఇతి దేహాదిసఙ్ఘాతే అహంప్రత్యయః । న తు వివేకినామ్ ‘అన్యోఽహం దేహాదిసఙ్ఘాతాత్’ ఇతి జానతాం తత్కాలే దేహాదిసఙ్ఘాతే అహంప్రత్యయః భవతి । తస్మాత్ మిథ్యాప్రత్యయాభావే అభావాత్ తత్కృత ఏవ, న గౌణః । పృథగ్గృహ్యమాణవిశేషసామాన్యయోర్హి సింహదేవదత్తయోః అగ్నిమాణవకయోర్వా గౌణః ప్రత్యయః శబ్దప్రయోగో వా స్యాత్ , న అగృహ్యమాణవిశేషసామాన్యయోః । యత్తు ఉక్తమ్ ‘శ్రుతిప్రామాణ్యాత్’ ఇతి, తత్ న ; తత్ప్రామాణ్యస్య అదృష్టవిషయత్వాత్ । ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానుపలబ్ధే హి విషయే అగ్నిహోత్రాదిసాధ్యసాధనసమ్బన్ధే శ్రుతేః ప్రామాణ్యమ్ , న ప్రత్యక్షాదివిషయే, అదృష్టదర్శనార్థవిషయత్వాత్ ప్రామాణ్యస్య । తస్మాత్ న దృష్టమిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తస్య అహంప్రత్యయస్య దేహాదిసఙ్ఘాతే గౌణత్వం కల్పయితుం శక్యమ్ । న హి శ్రుతిశతమపి ‘శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వా’ ఇతి బ్రువత్ ప్రామాణ్యముపైతి । యది బ్రూయాత్ ‘శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వా’ ఇతి, తథాపి అర్థాన్తరం శ్రుతేః వివక్షితం కల్ప్యమ్ , ప్రామాణ్యాన్యథానుపపత్తేః, న తు

ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధం స్వవచనవిరుద్ధం వా । కర్మణః మిథ్యాప్రత్యయవత్కర్తృకత్వాత్ కర్తురభావే శ్రుతేరప్రామాణ్యమితి చేత్ , న ; బ్రహ్మవిద్యాయామర్థవత్త్వోపపత్తేః ॥

కర్మవిధిశ్రుతివత్ బ్రహ్మవిద్యావిధిశ్రుతేరపి అప్రామాణ్యప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ , న ; బాధకప్రత్యయానుపపత్తేః । యథా బ్రహ్మవిద్యావిధిశ్రుత్యా ఆత్మని అవగతే దేహాదిసఙ్ఘాతే అహంప్రత్యయః బాధ్యతే, తథా ఆత్మన్యేవ ఆత్మావగతిః న కదాచిత్ కేనచిత్ కథఞ్చిదపి బాధితుం శక్యా, ఫలావ్యతిరేకాదవగతేః, యథా అగ్నిః ఉష్ణః ప్రకాశశ్చ ఇతి । న చ ఏవం కర్మవిధిశ్రుతేరప్రామాణ్యమ్ , పూర్వపూర్వప్రవృత్తినిరోధేన ఉత్తరోత్తరాపూర్వప్రవృత్తిజననస్య ప్రత్యగాత్మాభిముఖ్యేన ప్రవృత్త్యుత్పాదనార్థత్వాత్ । మిథ్యాత్వేఽపి ఉపాయస్య ఉపేయసత్యతయా సత్యత్వమేవ స్యాత్ , యథా అర్థవాదానాం విధిశేషాణామ్ ; లోకేఽపి బాలోన్మత్తాదీనాం పయఆదౌ పాయయితవ్యే చూడావర్ధనాదివచనమ్ । ప్రకారాన్తరస్థానాం చ సాక్షాదేవ వా ప్రామాణ్యం సిద్ధమ్ , ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ దేహాభిమాననిమిత్తప్రత్యక్షాదిప్రామాణ్యవత్ । యత్తు మన్యసే — స్వయమవ్యాప్రియమాణోఽపి ఆత్మా సంనిధిమాత్రేణ కరోతి, తదేవ ముఖ్యం కర్తృత్వమాత్మనః ; యథా రాజా యుధ్యమానేషు యోధేషు యుధ్యత ఇతి ప్రసిద్ధం స్వయమయుధ్యమానోఽపి సంనిధానాదేవ జితః పరాజితశ్చేతి, తథా సేనాపతిః వాచైవ కరోతి ; క్రియాఫలసమ్బన్ధశ్చ రాజ్ఞః సేనాపతేశ్చ దృష్టః । యథా చ ఋత్విక్కర్మ యజమానస్య, తథా దేహాదీనాం కర్మ ఆత్మకృతం స్యాత్ , ఫలస్య ఆత్మగామిత్వాత్ । యథా వా భ్రామకస్య లోహభ్రామయితృత్వాత్ అవ్యాపృతస్యైవ ముఖ్యమేవ కర్తృత్వమ్ , తథా చ ఆత్మనః ఇతి । తత్ అసత్ ; అకుర్వతః కారకత్వప్రసఙ్గాత్ । కారకమనేకప్రకారమితి చేత్ , న ; రాజప్రభృతీనాం ముఖ్యస్యాపి కర్తృత్వస్య దర్శనాత్ । రాజా తావత్ స్వవ్యాపారేణాపి యుధ్యతే ; యోధానాం చ యోధయితృత్వే ధనదానే చ ముఖ్యమేవ కర్తృత్వమ్ , తథా జయపరాజయఫలోపభోగే । యజమానస్యాపి ప్రధానత్యాగే దక్షిణాదానే చ ముఖ్యమేవ కర్తృత్వమ్ । తస్మాత్ అవ్యాపృతస్య కర్తృత్వోపచారో యః, సః గౌణః ఇతి అవగమ్యతే । యది ముఖ్యం కర్తృత్వం స్వవ్యాపారలక్షణం నోపలభ్యతే రాజయజమానప్రభృతీనామ్ , తదా సంనిధిమాత్రేణాపి కర్తృత్వం ముఖ్యం పరికల్ప్యేత ; యథా భ్రామకస్య లోహభ్రమణేన, న తథా రాజయజమానాదీనాం స్వవ్యాపారో నోపలభ్యతే । తస్మాత్ సంనిధిమాత్రేణ కర్తృత్వం గౌణమేవ । తథా చ సతి తత్ఫలసమ్బన్ధోఽపి గౌణ ఏవ స్యాత్ । న గౌణేన ముఖ్యం కార్యం నిర్వర్త్యతే । తస్మాత్ అసదేవ ఏతత్ గీయతే ‘దేహాదీనాం వ్యాపారేణ అవ్యాపృతః ఆత్మా కర్తా భోక్తా చ స్యాత్’ ఇతి । భ్రాన్తినిమిత్తం తు సర్వమ్ ఉపపద్యతే, యథా స్వప్నే ; మాయాయాం చ ఏవమ్ । న చ దేహాద్యాత్మప్రత్యయభ్రాన్తిసన్తానవిచ్ఛేదేషు సుషుప్తిసమాధ్యాదిషు కర్తృత్వభోక్తృత్వాద్యనర్థః ఉపలభ్యతే । తస్మాత్ భ్రాన్తిప్రత్యయనిమిత్తః ఏవ అయం సంసారభ్రమః, న తు పరమార్థః ; ఇతి సమ్యగ్దర్శనాత్ అత్యన్త ఏవోపరమ ఇతి సిద్ధమ్ ॥ ౬౬ ॥

సర్వం గీతాశాస్త్రార్థముపసంహృత్య అస్మిన్నధ్యాయే, విశేషతశ్చ అన్తే, ఇహ శాస్త్రార్థదార్ఢ్యాయ సఙ్క్షేపతః ఉపసంహారం కృత్వా, అథ ఇదానీం శాస్త్రసమ్ప్రదాయవిధిమాహ —

ఇదం తే నాతపస్కాయ

నాభక్తాయ కదాచన ।

న చాశుశ్రూషవే వాచ్యం

న చ మాం యోఽభ్యసూయతి ॥ ౬౭ ॥

ఇదం శాస్త్రం తే తవ హితాయ మయా ఉక్తం సంసారవిచ్ఛిత్తయే అతపస్కాయ తపోరహితాయ న వాచ్యమ్ ఇతి వ్యవహితేన సమ్బధ్యతే । తపస్వినేఽపి అభక్తాయ గురౌ దేవే చ భక్తిరహితాయ కదాచన కస్యాఞ్చిదపి అవస్థాయాం న వాచ్యమ్ । భక్తః తపస్వీ అపి సన్ అశుశ్రూషుః యో భవతి తస్మై అపి న వాచ్యమ్ । న చ యో మాం వాసుదేవం ప్రాకృతం మనుష్యం మత్వా అభ్యసూయతి ఆత్మప్రశంసాదిదోషాధ్యారోపణేన ఈశ్వరత్వం మమ అజానన్ న సహతే, అసావపి అయోగ్యః, తస్మై అపి న వాచ్యమ్ । భగవతి అనసూయాయుక్తాయ తపస్వినే భక్తాయ శుశ్రూషవే వాచ్యం శాస్త్రమ్ ఇతి సామర్థ్యాత్ గమ్యతే । తత్ర 'మేధావినే తపస్వినే వా' (యాస్క. ని. ౨ । ౧ । ౬) ఇతి అనయోః వికల్పదర్శనాత్ శుశ్రూషాభక్తియుక్తాయ తపస్వినే తద్యుక్తాయ మేధావినే వా వాచ్యమ్ । శుశ్రూషాభక్తివియుక్తాయ న తపస్వినే నాపి మేధావినే వాచ్యమ్ । భగవతి అసూయాయుక్తాయ సమస్తగుణవతేఽపి న వాచ్యమ్ । గురుశుశ్రూషాభక్తిమతే చ వాచ్యమ్ ఇత్యేషః శాస్త్రసమ్ప్రదాయవిధిః ॥ ౬౭ ॥

సమ్ప్రదాయస్య కర్తుః ఫలమ్ ఇదానీమ్ ఆహ —

య ఇమం పరమం గుహ్యం

మద్భక్తేష్వభిధాస్యతి ।

భక్తిం మయి పరాం కృత్వా

మామేవైష్యత్యసంశయః ॥ ౬౮ ॥

యః ఇమం యథోక్తం పరమం పరమనిఃశ్రేయసార్థం కేశవార్జునయోః సంవాదరూపం గ్రన్థం గుహ్యం గోప్యతమం మద్భక్తేషు మయి భక్తిమత్సు అభిధాస్యతి వక్ష్యతి, గ్రన్థతః అర్థతశ్చ స్థాపయిష్యతీత్యర్థః, యథా త్వయి మయా । భక్తేః పునర్గ్రహణాత్ భక్తిమాత్రేణ కేవలేన శాస్త్రసమ్ప్రదానే పాత్రం భవతీతి గమ్యతే । కథమ్ అభిధాస్యతి ఇతి, ఉచ్యతే — భక్తిం మయి పరాం కృత్వా 'భగవతః పరమగురోః అచ్యుతస్య శుశ్రూషా మయా క్రియతే' ఇత్యేవం కృత్వేత్యర్థః । తస్య ఇదం ఫలమ్ — మామేవ ఏష్యతి ముచ్యతే ఏవ । అసంశయః అత్ర సంశయః న కర్తవ్యః ॥ ౬౮ ॥

కిఞ్చ —

న చ తస్మాన్మనుష్యేషు కశ్చిన్మే ప్రియకృత్తమః ।

భవితా న చ మే తస్మాదన్యః ప్రియతరో భువి ॥ ౬౯ ॥

న చ తస్మాత్ శాస్త్రసమ్ప్రదాయకృతః మనుష్యేషు మనుష్యాణాం మధ్యే కశ్చిత్ మే మమ ప్రియకృత్తమః అతిశయేన ప్రియకరః, అన్యః ప్రియకృత్తమః, నాస్త్యేవ ఇత్యర్థః వర్తమానేషు । న చ భవితా భవిష్యత్యపి కాలే తస్మాత్ ద్వితీయః అన్యః ప్రియతరః ప్రియకృత్తరః భువి లోకేఽస్మిన్ న భవితా ॥ ౬౯ ॥

యోఽపి —

అధ్యేష్యతే చ య ఇమం ధర్మ్యం సంవాదమావయోః ।

జ్ఞానయజ్ఞేన తేనాహమిష్టః స్యామితి మే మతిః ॥ ౭౦ ॥

అధ్యేష్యతే చ పఠిష్యతి యః ఇమం ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం సంవాదరూపం గ్రన్థం ఆవయోః, తేన ఇదం కృతం స్యాత్ । జ్ఞానయజ్ఞేన — విధిజపోపాంశుమానసానాం యజ్ఞానాం జ్ఞానయజ్ఞః మానసత్వాత్ విశిష్టతమః ఇత్యతః తేన జ్ఞానయజ్ఞేన గీతాశాస్త్రస్య అధ్యయనం స్తూయతే ; ఫలవిధిరేవ వా, దేవతాదివిషయజ్ఞానయజ్ఞఫలతుల్యమ్ అస్య ఫలం భవతీతి — తేన అధ్యయనేన అహమ్ ఇష్టః పూజితః స్యాం భవేయమ్ ఇతి మే మమ మతిః నిశ్చయః ॥ ౭౦ ॥

అథ శ్రోతుః ఇదం ఫలమ్ —

శ్రద్ధావాననసూయశ్చ శృణుయాదపి యో నరః ।

సోఽపి ముక్తః శుభాంల్లోకాన్ప్రాప్నుయాత్పుణ్యకర్మణామ్ ॥ ౭౧ ॥

శ్రద్ధావాన్ శ్రద్దధానః అనసూయశ్చ అసూయావర్జితః సన్ ఇమం గ్రన్థం శృణుయాదపి యో నరః, అపిశబ్దాత్ కిముత అర్థజ్ఞానవాన్ , సోఽపి పాపాత్ ముక్తః శుభాన్ ప్రశస్తాన్ లోకాన్ ప్రాప్నుయాత్ పుణ్యకర్మణామ్ అగ్నిహోత్రాదికర్మవతామ్ ॥ ౭౧ ॥

శిష్యస్య శాస్త్రార్థగ్రహణాగ్రహణవివేకబుభుత్సయా పృచ్ఛతి । తదగ్రహణే జ్ఞాతే పునః గ్రాహయిష్యామి ఉపాయాన్తరేణాపి ఇతి ప్రష్టుః అభిప్రాయః । యత్నాన్తరం చ ఆస్థాయ శిష్యస్య కృతార్థతా కర్తవ్యా ఇతి ఆచార్యధర్మః ప్రదర్శితో భవతి —

కచ్చిదేతచ్ఛ్రుతం పార్థ

త్వయైకాగ్రేణ చేతసా ।

కచ్చిదజ్ఞానసంమోహః

ప్రణష్టస్తే ధనఞ్జయ ॥ ౭౨ ॥

కచ్చిత్ కిమ్ ఏతత్ మయా ఉక్తం శ్రుతం శ్రవణేన అవధారితం పార్థ, త్వయా ఏకాగ్రేణ చేతసా చిత్తేన ? కిం వా అప్రమాదతః ? కచ్చిత్ అజ్ఞానసంమోహః అజ్ఞాననిమిత్తః సంమోహః అవివిక్తభావః అవివేకః స్వాభావికః కిం ప్రణష్టః ? యదర్థః అయం శాస్త్రశ్రవణాయాసః తవ, మమ చ ఉపదేష్టృత్వాయాసః ప్రవృత్తః, తే తుభ్యం హే ధనఞ్జయ ॥ ౭౨ ॥

అర్జున ఉవాచ —

నష్టో మోహః స్మృతిర్లబ్ధా

త్వత్ప్రసాదాన్మయాచ్యుత ।

స్థితోఽస్మి గతసన్దేహః

కరిష్యే వచనం తవ ॥ ౭౩ ॥

నష్టః మోహః అజ్ఞానజః సమస్తసంసారానర్థహేతుః, సాగర ఇవ దురుత్తరః । స్మృతిశ్చ ఆత్మతత్త్వవిషయా లబ్ధా, యస్యాః లాభాత్ సర్వహృదయగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః ; త్వత్ప్రసాదాత్ తవ ప్రసాదాత్ మయా త్వత్ప్రసాదమ్ ఆశ్రితేన అచ్యుత । అనేన మోహనాశప్రశ్నప్రతివచనేన సర్వశాస్త్రార్థజ్ఞానఫలమ్ ఏతావదేవేతి నిశ్చితం దర్శితం భవతి, యతః జ్ఞానాత్ మోహనాశః ఆత్మస్మృతిలాభశ్చేతి । తథా చ శ్రుతౌ 'అనాత్మవిత్ శోచామి' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । ౩) ఇతి ఉపన్యస్య ఆత్మజ్ఞానేన సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః ఉక్తః ; 'భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౮) 'తత్ర కో మోహః కః శోకః ఏకత్వమనుపశ్యతః' (ఈ. ఉ. ౭) ఇతి చ మన్త్రవర్ణః । అథ ఇదానీం త్వచ్ఛాసనే స్థితః అస్మి గతసన్దేహః ముక్తసంశయః । కరిష్యే వచనం తవ । అహం త్వత్ప్రసాదాత్ కృతార్థః, న మే కర్తవ్యమ్ అస్తి ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౭౩ ॥

పరిసమాప్తః శాస్త్రార్థః । అథ ఇదానీం కథాసమ్బన్ధప్రదర్శనార్థం సఞ్జయః ఉవాచ —

సఞ్జయ ఉవాచ —

ఇత్యహం వాసుదేవస్య పార్థస్య చ మహాత్మనః ।

సంవాదమిమమశ్రౌషమద్భుతం రోమహర్షణమ్ ॥ ౭౪ ॥

ఇతి ఏవమ్ అహం వాసుదేవస్య పార్థస్య చ మహాత్మనః సంవాదమ్ ఇమం యథోక్తమ్ అశ్రౌషం శ్రుతవాన్ అస్మి అద్భుతమ్ అత్యన్తవిస్మయకరం రోమహర్షణం రోమాఞ్చకరమ్ ॥ ౭౪ ॥

తం చ ఇమమ్ —

వ్యాసప్రసాదాచ్ఛ్రుతవానిమం గుహ్యతమం పరమ్ ।

యోగం యోగేశ్వరాత్కృష్ణాత్సాక్షాత్కథయతః స్వయమ్ ॥ ౭౫ ॥

వ్యాసప్రసాదాత్ తతః దివ్యచక్షుర్లాభాత్ శ్రుతవాన్ ఇమం సంవాదం గుహ్యతమం పరం యోగమ్ , యోగార్థత్వాత్ గ్రన్థోఽపి యోగః, సంవాదమ్ ఇమం యోగమేవ వా యోగేశ్వరాత్ కృష్ణాత్ సాక్షాత్ కథయతః స్వయమ్ , న పరమ్పరయా ॥ ౭౫ ॥

రాజన్ సంస్మృత్య సంస్మృత్య

సంవాదమిమమద్భుతమ్ ।

కేశవార్జునయోః పుణ్యం

హృష్యామి చ ముహుర్ముహుః ॥ ౭౬ ॥

హే రాజన్ ధృతరాష్ట్ర, సంస్మృత్య సంస్మృత్య ప్రతిక్షణం సంవాదమ్ ఇమమ్ అద్భుతం కేశవార్జునయోః పుణ్యమ్ ఇమం శ్రవణేనాపి పాపహరం శ్రుత్వా హృష్యామి చ ముహుర్ముహుః ప్రతిక్షణమ్ ॥ ౭౬ ॥

తచ్చ సంస్మృత్య సంస్మృత్య

రూపమత్యద్భుతం హరేః ।

విస్మయో మే మహాన్రాజన్

హృష్యామి చ పునః పునః ॥ ౭౭ ॥

తచ్చ సంస్మృత్య సంస్మృత్య రూపమ్ అత్యద్భుతం హరేః విశ్వరూపం విస్మయో మే మహాన్ రాజన్ , హృష్యామి చ పునః పునః ॥ ౭౭ ॥

కిం బహునా —

యత్ర యోగేశ్వరః కృష్ణో యత్ర పార్థో ధనుర్ధరః ।

తత్ర శ్రీర్విజయో భూతిర్ధ్రువా నీతిర్మతిర్మమ ॥ ౭౮ ॥

యత్ర యస్మిన్ పక్షే యోగేశ్వరః సర్వయోగానామ్ ఈశ్వరః, తత్ప్రభవత్వాత్ సర్వయోగబీజస్య, కృష్ణః, యత్ర పార్థః యస్మిన్ పక్షే ధనుర్ధరః గాణ్డీవధన్వా, తత్ర శ్రీః తస్మిన్ పాణ్డవానాం పక్షే శ్రీః విజయః, తత్రైవ భూతిః శ్రియో విశేషః విస్తారః భూతిః, ధ్రువా అవ్యభిచారిణీ నీతిః నయః, ఇత్యేవం మతిః మమ ఇతి ॥ ౭౮ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే అష్టాదశోఽధ్యాయః ॥